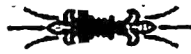

هادی آطلاسی.

سیپیر تاریخی

برنجی جزء

هرکم آکلارلق صافی تاتار تلنده یازغان ملی تاریخمزدن بر اثردر.

КАЗАНЬ.
Электро-типографія „УМИДЪ“
1911.

ياز و چیدن بر ایکی سوز:

انسان فی چن معناسی ایله انسان ایتهکن علم لرنڭ ایڭ برنچیسى هیچ شبهه سز تاریخ علمی دز. اوزینڭ کیم ایدیکینی بیلماگان انسان نه چاقلی حس سز ایسه، اوز ملتینڭ تاریخینی بیلماگان انسان ده شول نسبتده حس سزدر. **تاریخ علمی** انسان ده ملت حسى اویغاتوچی علم لرنڭ بردن بری بولغانلغی سببلی، مترقی ملت لر اوز تاریخ لرینه فوق العاده اهمیت بیرگانلر وهمان بیرمکده درلر. بزنگ بابالرمز بولغان ترک - تاتارلر بورونغی زمان لرده ایڭ آتاقلی بخلق لردن بولغانلقلری سببلی، آنلرنڭ تاریخ لری ایڭ پارلاق تاریخ لور جهله سندنلر. باشقه ملت عالم لری اوز بابالریڭ بورونغی حال لرینی تیکشروب، آنلرنڭ واقغه ایشرندن ئله نیندی ظور نتیجه لر چیغان توب اوز جتسداشلریڭ بالالرنده ملت حسى اویغاتورغه اجتیااد ایتدکلری حالده، بزنگ ترک علماسی، تاریخ عالمنده برنچی لك قازانغان آتاقلی بابالریڭ ایڭ اولوغ ایشری خصوصنده بیله، حس اویغاتورلق هیچ نرسه یازماغانلر ومان یازمیلر. بزنگ هر اش صوڭغه قالغانلغی و بناء علیه عظمتلی تاتار ملتی مدنیت عالمیڭ مسعود بولدیغی ایڭ فائده لی حصه لردن محروم ایدلدیکی کبی، تاریخ یازوومز هم صوڭغه قالغانلقدن خیلی خیرلی حصه لردن محروم قالدی. اوتکان عصرلرده اسلام علماسی دنیا هم آخرت اوچون ضررندن باشقه فائده سی، اوشانداق برلك و طوغانلق نیگوزی اوستینه قورولغان اهل اسلام آراسینه اختلاف طارانودن باشقه نتیجه سی بولماغان فن لر خصوصنده خیلی اجتیااده بولونقلری و بناء علیه نیگوزی قاقشالغان اسلام عالمینی تاغیده نغراق قاقشاندقلری حالده، ملت فی احیاء ایتەرگه سبب بولغان تاریخ علمی خصوصنده، تیگی كوچلریڭ توزان چاقلیسنی بولسون صرف ایتماگانلر. منقرض بولورغه باشلاغان ملت نڭ افرادی، هر وقت فائده سز ایشر ایله مشغول بولوب کیلوچان بولغانلغی

كېي، ملتى انقراض درياسىنه غرق ايتەرگه سوق ايتوچى بىزنىڭ
 عالم لىمىزده عمرلىرىنى ملت نىڭ بىردىن بىر صاغ قالغان تامبورىنى مھو.
 ايتەرگه خىدمت ايتكان فائىدەسىز علم لىر ايلە شىغلانىوب تىلف ايتكانلىرى.
 باشقە ملت عالم لىرى ترك - تاتار تارىخى نە عائد غايىت قىممىتى
 نىرسە لىر يازوب قالدىردىقلىرى حالده، اوز عالم لىرىمىز شول خصوصىدە بىر
 نىرسە دە يازماغانلىرى. ترك - تاتار خلقى نىڭ باشقە ملت لىرگە قاراغاندە جىسسىز
 و بىنا ئىلىيە اوز جىنىسداشى نىڭ قانى ايلە جانىدىن لذت آلوچان بولوچىلىقلىرى
 آنلىرى آراسىندە مىلى تارىخ يوقلىقىدىن، اوشانداق آنلىرى نىڭ تارىخ علمىدىن
 خىبرىسىز بولولدىندىر. اىنگى ھىمچىگى كورونمى بطورغان تاتار ئۆلكە لىرى
 يات ملت لىر طرفىدىن ضبط ايدىلگىچ، آنلىرى نىڭ مەملىكىتى لىرى ايلە قاتناشوب،
 ايكىنچى توسكە كىردىكلىرى كېي، مىلى تارىخ لىرىمىزغە عائد واقىعە لىرى ھىم،
 تىگى لىرى نىڭ تارىخ لىرى نە قاتناشوب ايكىنچى توسكە كىرگەنلىرى. شونلىقىدىن اوز
 تارىخىمىزنى صافى حالنچە يازمىق خىلى مەشكىل دىر. لىكىن اجتھاد اھل لىرى نە
 مەمكىن بولماغان نىرسە بودىنيادە بولماغانلىقى اوچون، چىن اجتھاد لىرى صرف
 ايتكاندە بىزنىڭ تارىخىمىز نىڭ صافى حالنچە يازىلە چىقىندە ھىچ شىبھە يوقدۇر.
 بىز تاتار لىرى بو كۈندە گى روس مەدىنىتىدىن فائىدە لىرى ايتىدىكەمىز كېي،
 تارىخىمىزغە عائد نىرسە لىرى خصوصىدە ھىم، روس علمائىسى طرفىدىن يازىلغان
 تارىخ لىرىدىن بىك كۈب فائىدە لىرى ايتە چىكەمىز مەلۇم دۇر. روس تىلىدە گى
 تۈرلى فەن لىرگە دائىر يازىلغان ساناب بىرگىسىز كىتابلىرى، تاتار لىرى اوچون
 اولوغ خىزىنە لىرى بولغانلىقىرى نە اوخشاشلىلى، تارىخ فەنىدە دائىر يازىلغان
 كىتابلىرىدە آنلىرى اوچون ايكى قىممىتى مەقسە نىرسە لىرىدۇر. روس روزنامە چىلىرى
 ايلە. مۇرخلىرى آراسىندە تەغىب ايلە يازوب، واقىعە غە ايكىنچى توس
 بىرۈچىلىرى كۈب رەك بولسە لىرىدە، لىكىن فەنى چىتەنگە قازاب يازۈچىلىرى نە
 يوق توگىللىرىدۇر.

نېچك گنە بولسە دە بىز، تارىخىمىزغە خىدمت ايتىدىكلىرى اوچون اول

مۇرخلارنىڭ متعصب ھەم غەير متعصب لارنىڭ ھەر بىرسىنى تەشكىر ايتەمز. اوتكان-عصرلارنىڭ قارانغۇ كۈنلەرى آستىدە، تاتارلارنىڭ ئۆلكەلەرى ايسلە برابر خراب بولۇپ قالورغە تېوشلى بولغان تارىخ لارمىزنى اجىاء ايتىدكلەرى اوچون، روس مۇرخلارنىڭ ھەر بىرسىنى تەشكىر ايتىۋى بىز اوستومزگە بورچ دىيۇب ايسلەمز. ترك-تاتار تارىخىنىە عائد روسچە يازلغان بىك كۈب قىمتلى اثرلەر باردۇر.

آنلارنىڭ قايسى لارى نېچە عصرلەر مەقدەم يازلغان بولسەلدە، ھماندە باصولدقلارى يوقدۇر. مۇنە شۇنار كىرەگنچە مطالعە ايدىدكلەرنىدە، اوشانداق باشقە مەلت تىلارنىدە يازىلۇبدە ھماندە تاتارلارغە مەلۇم بولماغان اثرلەر اوز تەلمزگە تەرجىمە قىلىۋىدقلارنىدە، بىزنىڭ تارىخىمىزنىڭ صافى ھالىچە وجودكە كىلەچكىندە ھېچ شەيە يوقدۇر. مېن اوزۇم ملى تارىخىمىزنىڭ يوقلغىنىە چىن كۆكلەيدىن قايقۇرە ايدىم. كۆز آلدەمزدە يازارلىق مۇنى سىندلەر يولماغانلىقدىن، اول تارىخنىڭ وجودكە كىلەچكىندە بىك آغىر اوشانىە ايدىم لىكن تېورلى روس غەلماسى طرفىدىن يازلغان تارىخ لارنى، ئوبچىلاب مطالعە ايتەرگە باشلادىغىم زىماندىن اعتبارا، مېن تاتار تارىخىنىڭ وجودكە كىلەچكىنىە چىن كۆكلەيدىن اعتقاد ايتە باشلادىم. شۇشى اعتقادنىڭ نەتىجەسى اولارق مەن بولسا على الله تاتار تارىخىنىە عائد نەرسەلەرنى يازارغە عزم ايتۇب اشكە كىرىشدىم، ايكىن اولارق شۇشى سىببىر تارىخىنى يازارغە شروع ايتۇب، آنىڭ اولىكى جەلدىنى يازدىم. مۇندىن سوڭ قالغان جەلدلەرنى، اوشانداق ترك خەلقىنىڭ تارىخىنىە دائىر باشقە كىتابلەرنى يازمۇق اويندە مېن الله مۇفق ايتسۇن. يازدىغىم شۇشى تارىخنى، روس غەلماسىنىڭ نۇر و نەقىلەرى طرفىدىن يازلغان اثرلەردىن، اوشانداق پادىشاھلەر طرفىدىن وىرلىگان سىببىرگە عائد يازلىق لاردىن آلبۇب يازدىغىم سىببىلى، خەلىق اورۇنلاردا سوڭقى زىمان غەلمەلەرنىە مۇخالفىت ايتدىم. شۇنلقدىن مېنىم يازدىغىم نەرسەلەرگە اغراض ايتۇچىلاردىن سوڭقى زىمانقى روس مۇرخلارنىڭ سوزلەرنىە تاپانۇب اغراض ايتماۋىلەرنى، بىلكە تىگى بۇرۇنقى كىتابلەر ايسلە يازلىق لارغە تاپانۇبەرەق اغراض ايتۇلەرنى رجا ايتەم. ھادى اطلاق.

استفاده ایتدیکم کتاب اسملری:

نیمجه جلد	مؤلفی	
۱	میلیر	Описание Сибирскаго Царства.
۱	فیشیر	Сибирская исторія.
۱	نیبولسین	Покореніе Сибири.
۲	آندر بیژبیچ	Исторія Сибири.
۱	بوتسیلنسکی	Заселеніе Сибири.
۲	صلروتسف	Историческое обозрѣніе Сибири.
۲۹	صالاویوف	Исторія Россіи Соловьева:
۱۲	کارامزین	Исторія Государства Россійскаго.
۵	تاتیشف	Исторія Россійская.
۴	قلیوچیوسکی	Курсъ русской исторіи.
۳	میلووف	Очерки русской культуры.
۸۶	"	Энциклопедія Брокгаузъ-Ефронъ..
۱	یادر ینتسف	Сибирь какъ колонія.
۲	رادلوف	Сибирскія древности.
۴	میژوف	Сибирская библиографія.
۷	اشچیر باتوف	Исторія Россійская.:
۱	کنازوق	Изъ прошлаго русской земли.
۲	چیرویوانسکی	Двѣ волны.
۳	یاریلوف	Былое и настоящее сибирскихъ инородцевъ.
۱	فیرسوف	Положеніе инородц. Сѣверо-восточ. россіи въ Московскомъ Государствѣ.
۱	ابوالغازی	تاریخ شجرة ترك
۶	سامی بك	قاموس الاعلام
۴	م. م. الرمزی	تلفیق الاخبار وتلقیح الآثار
۲	ر. فخرالدینف	آثار
۱۰	یاقوت الحموی	معجم البلدان ومنجم العبران
۱۲	ابن الاثیر	تاریخ الكامل

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ترکەر، اسکیفیا، توران، سیبیر.

آسیانك شمال هم غرب طرفلری بیک بورونغی زماندن بیرلی
ترك - تاتار قبیله لری ایله مسكون ایدی. تركلر تاریخ عالمینه میلاددن
مقدم ایکی مڭ یلدن آرتق پیدا بولوب ایك آنالقلى خلق لری ایله
توقونشسه هم فاتناشه باشلاغانلر. بونلر بحر محیط کبیر ایله اورال طاغلری،
بحر منجمد شمالی ایله بحر حزر آرالرندە بولغان کیك بیرلرده تركك
ایتوب قایچاغنده بیوك دولتلر هم تشکیل ایتکانلر. لکن آنلرنك
دولتلری تازە نیگزارگه بناء ایدیلمدیکی سببلی بیک تیز زمانده منقرض
بولوب کبتکانلر. بورونغی تركلرنك ایك نق پادشاهلق تأسیس ایتوب
آسیانك بارچه سینى دیورلك قول آستلرینه آلدقلى زمان هجرتدن
(۳۴۰۰) یل مقدم بولغان اوغوز خان دورنده در. بورونغی یونان
عالم لرینك کتابلرندە اسکیف اسمیله ذکر ایدلگان خلق لر هم
ترکلردر. هجرتدن اون دورت عصر (۱۳۹۸ یل) مقدم بولغان یونان
شاعرلرندن (گهزیئور) ایك اول اولرق اوزینك اثرلرندە اسکیف لر
حقنده سوز سویله گان. مشهور یونان مؤرخى هیردوت اسکیف لرحقنده
بایناققنه قیمتلى نرسلر یازوب آنلرنك اوتراقلرینی غرب یاغندن
دونای یلغه سی، شرق طرفندن دون نهری ایله چیکلنگان دیو کورسه ته در.
هیردوتنك فکرنچه اسکیف لرنك بو اوتراقلری صوگندن ضبط ایدلگان
اورونلر بولوب آنلرنك بورونغی وطنلری ایسه آراقس نهرینك شمال،

هم شمال شرقى ياغنده يعنى آسياده بولغان. (۱) يونان عالم لرنىدن بطلمیوس اسکیف لرنى ایکی گه بولوب آسیا اسکیف لرنىڭ اوتراق لرنى شرقا را (ۋولغه) نهرىڭ آرغى ياغندن باشلاب مانفولیه، تىبت، قتاىغه، جنوبا ساغدىيان هم هندگه، شمالا کورنى تورغان ييرلرگه چاقلى دیو حساب ایتکان.

بورونغى يونان عالم لرى اسکیفیا يلغه لرنىدن را (ۋولغه) ایله اوقسا (سر دریا) نهرلرنى سانادقلى کبى، دائق (جایق) ایله پاراپامیس (اوب) نهرلرنى هم ساناغانلر. دیمک که يونان علماء سینڭ اسکیفیا دیوب آتادقلى اورونلر ترك خلقىڭ اوتراقى بولغان تركستان يعنى ایرانیلر طرفندن توران اسمى ويرلگان ئولکه در. بطوغرىسى توران، تركستان دیو ترکلر ایله اوتراق ایدالگان ييرلرگه ایتولنگان كبك، بورونغى يونانیلر طرفندن «اسکیفیا» دیوب هم شوشى ترکلر آندە طارالوب اولتورغان اورونلرغه ایتولنگان. دیمک که توران، تركستان، اسکیفیا سوزلرى برمسى غه ويرلگان تورلیچه اسملردر. ترك خلقىڭ بيشگى آلتای طاغلرینڭ ایتاکلرى ایله، اسسى كول تیکره لرى بولغانلغى سببلى آنلرنڭ كوبایگان صایون تورلى یاقلرغه جایلاچاقلرى طبعى و بناء علیه ایڭ اوّل اوله رق یاقین ييرلرنى ضبط ایدەچکلرى معلوم ایدی. واقعا هم شولای بولغان. آنلر ایڭ اوّل جنوبى سیبیریا ایله غربى آسیاغه بازارا طورغاچ بيشکلرینڭ تیکره لرى ایله قناعتلنماينچه یراق ييرلرگه چاقلى طارالا باشلاغانلر. آوروپا خلقلرینه اسکیف، صارمات، هون، آوار، پولوویتس، تاتار اسملرنده معلوم بولغان خلق لرنڭ بارسیده، ترك ملتىڭ بيشگى بولغان آلتای ایتاکلرى

(۱) اسکیف لرنىڭ اصلی حقندە، هيردوت نڭ باشقهچه سوزلرى بولسندە لکن اول سوزلر فن چهتندن اشانچلى توگللر، وشونڭ ایله برابر اسکیف لرنىڭ آوروپاغه کیلمشاك ایدکلرینی آڭلاتلر.

ايلا، اسسېق كول تېكرەلرندىن چىغۇب اطرافقە طارالغان ترك بالالارى ايدى. ھەر ۋەقت قىتاينى خىفالاقلرى سېبىلى چىنلىلر طرفندىن (باش باشداق قىلار) مەنى سەندە بۇلغان چىئونغ - ئو آتالغان خلىق لىر ھم ترك قوملىرى ايدى. (۱) ھىزىدىن ئوقوز غىزىر (۸۳۶ تىل) مەقىم قىتاي پادشاھلردىن شى - غو - آغ - تى نىڭ قوشنۇوى بۇيىنچە چىنلىلر طرفندىن بىنا ايدىلگان مشىور «سەچىنى» ترك تاتارلرنىڭ قىتايغە ھىجوملىرىنى توقتاتۇر اوچون ياسالغان ايدى. قىتايغە ھىجوم ايتۇچى ترك قىبىللىرى آراستىدە قىتاينلرچە ايكى ازغون سانالغانى تو - كىئو (چىن تركلر) بولغان. بونلرنىڭ اوزراقلىرى غوبى صحراسىنىڭ تون ياغىدە، يەنى مانغولىيەنىڭ شىمال ھم غەرب ياقلىرىدە وسىبىرىيانىڭ ايسە جنوبىدە ايدى. بۇرونغى قىتاي رۇز نامەلرئىدە خوى - خو، خوى - خە آتالغان خلىق لىر ھم شىمالى اويغور تركلىرى بولۇپ، بونلر مانغولىيە ايلە بايقال بۇيلىرىدە تركلر ايتىكانلر. دىمىككە سىبىرىيانىڭ جنوب طرفى بۇرونغىدىن بىرلى تركلر طرفندىن اوتراق ايدىلۇپ كىلىنگان. ايرىتىش، اوب يىلغەلرى بۇيىدەغى آستىباق لىر خرىستىيانلىقنى قىبون ايتىكاج آنلردىن بىك كۇب صنم لىر آلونغان. بو صنم لىر ترىناك بۇيىدىن اوزونراق بولۇپ، بىك اوستالىق بىرلن مەدىن دن قۇيولغان بولغانلر. آستىباق لىر بو صنم لىرى آنلردىن بۇرون شول اوزونلردە طورغان اسكىفى لردىن مىراث آلدقلىرىنى سۇيىلر (۲) واقعا آستىباق لىر بىك بىلمىز خلىق بولدىقلىرى سېبىلى آنلرنىڭ مۇنداي اوستا ياسالغان صنم لىرى قۇيۇمق احتماللىرى يوقدۇر. مۇنە شۇشى واقىعەلر تارىخا ثابت بولغاچ، اوشانداق بىلمىسوس آسىيا اسكىفىياسىنىڭ چىكىنى شىرقا آزاق دىگىزى ايلە رايىلغەسىنىڭ آرغى ياغىدىن باشلاپ مانغولىيە، تىبەت، قىتايغە، جنوبى ھىند ايلە ساغدانىياغە، شىمالا كورنىمى طورغان

(۱) Изъ прошлаго русской земли. Князькова, стр. 130.

(۲) Сибирскія древности. Радлова, стр. 28.

(تون ياغندە كىشى آياغى باصاغان) يىرلرگە چاقلى صاناغاچ؛ ھەمدە بوزونقى يونان علماسى پاراپامىس (اوب) يلغەسىنى اسكىفيانلغە لرتدن حساب ايتكاج، خاضرگى سىبىريا بوزونقى اسكىفيانك بزرگىسه گى ايكانچىلگى معلوم بولادر. كىلاچكده ترجمه خالى مفضلا يازىلاچق كوچوم خان حقندە مؤرخ ابوالغازى «اوشبو كوچوم خان توران ولايتندە قرق يل پادشاهلق قىلدى. تاريخ مك اوچ يلده تورانى روس آلدى» دىدر. ايندى كوچومك پادشاهلق قىلغان اورونلرى تابول، ايشىم ايرتيش يلغەلرى بوينك، يعنى خاضرگى اومسقى، تومسقى، تابولسقى غوبىرنالرنده بولغانلقدن توران اسمى آستينه بوزونقىدە خاضرگى سىبىريا طرفلر يندە كرگان ايكانچىلگى بيك آچىق آكلانادر. روس مؤرخلر ينك ايك محقق لردن بولغان ميللىر جنابلرى اول يىرلرنى تورانغە كىترگە رضالق كورستماسەدە، (۱) لكن حلق ابوالغازى طرفندە بولورغە تيوش. كىناز ماصالسكى ھم توران (تركستان) نى غربا اورال يلغەسى ايله قاسپى دىكگوزدن باشلاب، شرقا آلتاي طاغلرنى ايله قىطاي چىگىنە چاقلى، جنوبا عجمستان دن باشلاب، شمالا تابولسكى ايله تومسكى غوبىرنالرينە چاقلى جايراغان يىرلر ديو بىنان ايتەدر. آكلانادر كە: ايرانيلرنك توران ديو تسمينه ايتىدكلرى يىرلر، يونانيلرنك اسكىفيا ديوب آنادقلى اوزونلردر. صوكفى لرنك اسكىف آنادقلى خلق لردە تركلردر. جنوبى سىبىريانك بيك كۆب زمانلردن بىرنى تركلر ايله مسكون بولوب كىلدىكى سىبلى آكيا يونانيلر طرفندن بتون ترك اوتراقلرينە عام ايتوب وىزلىگان اسكىفيا اسمينك اطلاق قىلغانلقندە ھىچ شىبە بولماغانلىقى كىبى، آنى وطن ايتوچىلرنك ترك خلقى بولوروندە ھم شىبە يوقىر. بعض برتارىخچىلر سىبىريانك قدىمكى خلق لرىتنى چىنلىلر ديوب صاناسالردە، لكن بودغوالر تارىخى اوشانچىلى

دلیلار ایله ثابت بولماغانلقلردن (۱) بز آڭا اوشانه آلمیمز. تاریخا ثابت بولغان بر نرسه وار ایسه اولده بو طرفلرئڭ بیک قدیمگی زمانلردن بیرلی ترک قبیلهلری ایله مسکون بولولریدر.

II

سیبیر.

سیبیر یا تاریخا: حقنده سوز سویلارگه باشلامازدن اوّل سیبیر سوزینڭ قایسی تلجه ونه معنی ده ایدیکی حقنده بر آز سوز سویلاب کیتسهك شاید فائده دن خالی اولماس. بعض روس مؤرخلری (۲) محمد خان ایرتیش یلغھسی بویینه شهر بناء ایدرگه باشلاب اول شپرنی سیبیر دیو تسمیه ایتدی. صوگره بتون اطراف شوشی اسم ایله آطالوب هر برسینه سیبیر اطلاق قیلوندی "دیگر. سیبیر سوزینڭ معنی سی نیچك ایکانچیلگی آچیق بیلونماسه ده، لکن یاڭا شهرگه اسم ایدلدیکینه قاراب آنڭ اصلی (سی - بیر) بولوب تفالا اول شهرگه اسم ایدلگانلکینی گمان لارغه ممکن. سیبیر سوزینه بو معنی نی گمان لاوچی مین اوزم بولسه مده، لکن بو گمان غه بر نیچه سببلر اوچون اهمیت بیرسم کیلمیدر. چونکه سیبیر شهرینڭ محمد خان (آبدور اوغلی) طرفندن بناء ایدیلووینی روس مؤرخلری ۱۶ نچی عصرنڭ ابتدا سنده دیویان ایتلر. (۳) حالبوکه سیبیر اسمی روس تاریخلرنده (۱۴۸۳) نچی یلدن بیرلی ذکر ایدلمکده در. (۴) ایندی سیبیر سوزی ۱۴۸۳ نچی یلدن بیرلی تاریخلرده ذکر ایدلگاج، محمد خان طرفندن بناء ایدیلوب سیبیر

(۱) Опис. Сибир. Царст. Г. Ф. Миллера, стр. 8—9.

(۲) Исторія Небольсина, стр. 253.

(۳) Исторія Карамзина, том. 9, стр. 316.

(۴) Энциклопед. Брок. Ефр. том. 58, стр. 796.

تسمیہ ایدلگان شہرنڭ باشلاب وجودکہ کیلووی آنچق ۱۶ نچی عصرنڭ ایتداسندہ غنہ بولغاچ، «سیبیر محمدخان بنا» قیلغان شہرنڭ اسمی ایدی صوگرہ اطرافدہ شول اسم ایله آتالدى «دیورگہ اصلا یول قالمیدر. بو حقدہ مؤرخ محقق میلییر جنابلری «سیبیرنی پایتخت بولغان اوروننڭ تاتارچه اسمی دیو او یلاوچیلر بار لکن بو فکر اساسلی توگلدر. چونکہ شوشی ایسکی قلعهنڭ تاتارچه چن اسمی «ایسکر» بولوب شول اسم ایله آنی تاتارلر بوکونگہ چاقلی تسمیہ ایتہلر. سیبیر اسمینڭ ایڭ اؤل اوله رق روسیہدہ ذکر ایدیلووی شول ییر حقدہ باشلاب خبر و یروچیلر طرفندن بولورغہ تیوش. آنلر مینم بیلومچه معین پیرمیاقلر و یاخود زیران خلقلریدر. چونکہ ایرتیش، تابول، طورایلغہلری بویندہغی ییرار، روسیہنڭ سیبیرنی آلووندن خیلی مقدم زمانلردن بیرلی سیبیر اسمی ایله معلوم بولوب، صوگرہ شول اسم ایله تاتارلرنڭ پایتختی هم تسمیہ ایدلدى» (۱) دیدر. فیشر جنابلری هم «سیبیر سوزی ایرتیش یلغہسی بویندہ طوروچی تاتارلرغہ معلوم توگل ایدی. روسلرنڭ سیبیر آنادقلری کوچومنڭ پایتختینی، آنلر ایسکر دیوب آتیلر ایدی. آقرنتق ایله تیگی اسم یراقغہ راق دہ تارالہ باشلاب، کوچوم خان طرفندن ضبط ایدلگان ایرتیش، تابول، طورایلغہلری بویندہغی ییرارگہدہ اطلاق ایدلدى. صوگرہ شوشی اسم روسلرنڭ فتوحاتی ایله برابر، تاغیدہ یراق غہ راق جایلوب بحر معیط شرقیغہ چاقلی باروب ایرشدی. یزننڭ بیلومچه روس پادشاہلرنی نڭ اوزلرینی سیبیر پادشاہسی دیوب لقبلی باشلاولری، ۱۵۶۳ نچی یلدہدر. سیبیر سوزی، بورونغیدہ استعمال ایدلگانچہ، اوز تختینہ اوب یلغہسی نڭ توبہ نیکگی ییرلرنی گنہ آلادر» (۲) دیدر. کارامزین ایتہ «ماسقو عسکرلری

(۱) Опис. Сибир. Царст. Миллера, стр. 38.

(۲) Сибирская история. Фишера, стр. 2.

۱۴۸۳ نچی یلده ایرتیش بوینی محاربه ایتدک لری زمان حاضرگی کونک سینیئر شهری بولغان اور وئلرده تاتارلرنی کوزمگانلر: آندة هینچ شهبه سوز یوغوز و یاخود آستیاق کنازی بولغان لاتیق اسملی کشی پادشاه لقی ایتکان. آکلاندرکه: ایشیم نوغایلرنی تومان تاتارلری ایته برله شوب تابول ناماغینی ضبط ایدولری ۱۶ نچی عصر دن ئلوك بولماسقه نیش، هنده آنلر سیبیر شهرینی بناء ایتما گانلر بلکه آقی آلوب ایسکر دیو تسمیه گنه ایتکانلر بولورغه بکیرهك» (۱) دی. ایسکر سوزینک اصلی «ایسکی اور» بولونین ملاحظه ایتکانده بزکارامزیننک سوزینی تصدیق ایدرگه تیوشیلریمز. مونته بوسوزلر سیبیر سوزیننک ایرتیش بویونده غی تاتارلرغه معلوم بولمادیغنی بیک آچیق ایتوب بیلدیردکلری ایله برابر، محمد خان طرفندن پایتخت ایدلگان شهرنک سیبیر بولماوینی هم بیک ظاهر ایتوب آکلانتمقده دزلر: بویله اولدقده شهر اسمی بولغان سیبیر سوزی بتون ئولکه گه هم اطلاق ایدیلوب آگاده اسم بولوب کیتکان دیورگه ده یول قالمیدر. بعضیلر سیبیر سوزینی، روسچه شمال معنی سنک بولغان сѣверъ سوزیندن آلونغان دیو بینان ایتهلر. لکن بولای بولغانده سیبیر سوزی آنک جنوبنده طوروچی خلق لر، مثلا قیرغیز، قالمیق لر طرفندن ویرلگان بولورغه تیوشلی بولادر. چونکه سیبیر، روسلرنک شمالنده بولماینچه بلکه شرق یاغنده بولغانلغی اوچون آنلر طرفندن сѣверъ سوزی بله آتالو احتمالی یوق دز. ایندی سیبیرنک جنوبنده طوروچی خلق لرده (قیرغیزلر ایله قالمیق لرده) сѣверъ سوزی استعمال ایدلمدیکندن، آنلر طرفندن تون یاقلرنده بولغان بیرلرگه اسم ایتوب ویرلگان دیو اویلازغه هم ممکن توکلدر. نیبولسین ایته «قاما آرتنده شمال ایله شرقغه طابه بولغان هر بز بیرنی بزکیلر سیبیر دیو تسمیه ایتکانلر» بزبو طرفلرده «یوغور طاغی» هم طاش بیلناو

каменный пояс ۱۳ یار دیوب بیل ایڈک لکن اول پیرلر حقیقده
هیچ یر معلوماتمز بولماغان کبک، اول طاغلرناڭ قایدہ صوزولغانلغندن
هم خبرمز یوق ایدی. اورالناڭ بو طرفندہ، قاما آرتندہ بولغان پیرلر
بزرگہ آز بیلگولی بولسہلردہ، لکن روس قورالی ایله ضبط ایڈلگان،
همدہ روس تأثیرینه اطاعت ایٹکان بولدقلرندن، روس حدودیناڭ
چیکینی تشکیل ایتهلر ایدی. بو روس سیبیری، یوغور طاغی آرتندہ
فرضلنغان چیکلردہ تامالانہ لکن اول چیکلر معین معلوم توگللر ایدی.
روس سیبیریناڭ آرتندہ، اورالناڭ تیگی یاغندہ حقیقی سیبیر پاتمقدہ
ایدی. موندہغی اورولر بزرگہ تاما بیلومسز، آنلردہ طوروجی خلقلر
هم بزناڭ قول آستمزده توگللر ایدی. موندہ بو سیبیر سوزیناڭ ایکنچی
معنی سیدر. بونلردن باشقه سیبیرناڭ ناغیدہ اوچونچی معنی سی بولوب
بومعنی تورلی قبیلہلرناڭ سیاسی براتفاق تشکیل ایٹولرندن عبارت
ایدی. بو اسم ایله بز یارطی پوت پرست، یارتی مسلمان بولغان قبیلہلرناڭ
پادشاہلغینی آتیدر ایڈک. سیبیر یورتی ناڭ پادشاہلق شہری، سیبیر
شہری بولوب، ایشتہ سیبیر سوزی شوشی شہردہ دورتنچی معنی دہ
اولہرق استعمال ایڈلمکدہدر» (۱) دی. نیبولسین ناڭ بوسوزلرندن سبیر
آتلی شہر بولغانلغی معلوم بولسہدہ، لکن سیبیر سوزیناڭ معین بر
پیرگہ گنہ اسم بولماپنچہ بلکہ تورلی پیرلرگہ اطلاق ایڈلگانلگی بیک
آچیق بیلونمکدہدر. کارامزین ایله نیبولسین ناڭ یازغانلرندن سیبیر
اسملی شہر بولغانلغی معلوم ايسہدہ، لکن سیبیر حقیقده ایڭ طوغری
معلومات بیروچی میللیر ایله فیشر جنابلری اول اسمہ شہر بولماغانلغینی
ذکر ایٹدکلری ایله برابر، سیبیر سوزیناڭ اول تیکرہدہگی تاتارلرغہ
بیلہ معلوم بولمادیغینی ذکر ایتهلر. مین اوزمده تاتارلرناڭ ایرتیش
بویوندہغی سیبیر آتالغان شہرلری بولماغان، همہ آنلرناڭ پادشاہلقلریدہ

(۱) Исторія Небольсина, стр. 253—255.

اوزلرني طرفندن سيبير ديو آتالماغان اعتقادنده بولديغىدىن، ميللير
 ايله فيشيرنك سوزلرني حق ديو تصديق ايتمكده من. ديمككه سيبير
 سوزى شهر اسمى بولماغانلىقى كېي، صوگره تاتارلر طرفندن بتون
 ئولكهگه اطلاق ايدلگان اسمده توگلدر. ابوالغازى خاننك «كوچوم
 خان توران ولايتنده قرق يىل پادشاهلىق قىلدى. عمرى
 اوزون بولدى. تاريخ مئگده اوچ يىلده قولندن تورانى روس آلدى»
 ديووى هم روسلر طرفندن سيبير اسمى ايله ياد ايدلگان ئولكهنك
 تركلر طرفندن سيبير آتالماغانلىغىنى بيك آچىق بلديرمكده در. يوقسه
 ابوالغازى «كوچوم خان توران ولايتنده پادشاهلىق ايتدى. تورانى
 روس آلدى» ديمهينچه بلكه كوچوم خان سيبيرده پادشاهلىق ايتدى.
 صوگره سيبيرنى روس آلدى ديور ايدى. يادكار هم كوچوم خانلرنك
 پادشاهلىق ايتكان يىرلرى سيبير آتالماسهلرده لکن ترك تاتارلر
 طرفندن سيبير اسمى ايله ياد ايدلگان ولايتلر بارلىقى بعض تاريخدره
 ذكر ايديله در. مثلا ابوالغازى ابير سبير ديگان ايكي ولايت بار
 قرغيز يورتى آڭا ياقيندر «ديو بيان ايتهدر. كيلاچكده بيان ايديلهچكى
 اوزره قيرغيز يورتى، سلنكه يلغھسى ايله، آنقراموران يلغھلرى آراسنده
 بولغان. بويله اولدقده ابير سبير آتالغان ولايتلر شمديكى سلنكه،
 ينيسى، امور يلغھلرندن يراق بولماسقه تيوشلى در. لکن ابوالغازينك
 بيان ايتديكى سيبير ايله، بورونغى روسلر آڭلامقنده بولغان سيبير
 آراسنده بيك يراق مسافه ار بولغانلىقى سببلى، ابوالغازى ذكر ايتكان
 سيبيرنك، روسلر بيان ايتكان سيبيرگه باشقه بولغانلىغىنى تصديق ايتتى
 ممكن توگلدر. مسئله يخشى لاپ آڭلاشلسون اوچون مين بو جقسده
 اوز فكرمنى يازوب كيتونى موافق كورهم. مينم بيلوومچه ابير سبير
 سوزلرى ولايت. اسملرى بولماينچه بلكه اتباع الفاظدن بولوب
 (كشى سز، خواجه سز، تربيه چيسز معنى لرنده استعمال ايدلگان)

تانا چە ابيلى سبيل^(۱) دن آلىنوب، شولوق معنى دە استعمال ايدلگان
 وياخود بىرايىكى اتباع الفاظلرنىڭ بىرىنى ايكنچى سندن بوزىلوب يعنى
 ابيىر سبيلدە گى «ر» حرفىنى «ل» گە وياخود ابيلى سبيلدە گى «ل»
 حرفىنى «ر» گە ايلاندىر يلوب سويلانگان سوزلردىر. شەيدىكى سبيل يا
 آتالغان ئولكە نىڭ جنوب ياغندە راق طور وچى تركى قىبىلە لىر، كىشى سىز
 بولغان شىمال طرفلار يىنە ابيلى سبيل «ابىر سبيل» دىوب اطلاق ايتكانلىرى
 بولورغە تىوش. شول سوزنى تركى قوملىرى ايله آزىمى كۆبىمى مناسبتدە
 بولغان خلق لىر ايشيدىوب آنى شول اورونلارنىڭ چىن اسمى دىوب اعتقاد
 ايتىرك. روسيە غە كىتورگانلار و بنا ئعليه تركى قوملىرى طرفىدىن ھەر بىر كىشى سىز
 ھم خواجە سىز يىرلەرگە اطلاق ايدلگان ابيلى سبيل سوزلرىنى آنلر علم
 دىوب تلىقېن ايتىمشلردىر. ابيىر سبيل سوزلرىنىڭ معنى لىرىنى ابيلى سبيل
 معنى لىرى ايله بىر ايتوب آسياننىڭ كىشى سىز بولغان شىمال طرفلار يىنە
 ايتولنگان دىوب بىلىدىكە مژدە بىزلىر ئللا نى چاقلى تارىخى مغللىق مەسئەلە لىرىدىن
 قوطىلوزغە موفىق بولدىغىمىز ايسلە بىر ابر، روس مۇرخلار يىنىڭ «سبيل
 سوزى بورونقىدە شىمال طرفلار يىنى غە اوز تەختىنە آلا در ايدى. سوڭرە
 شوشى اسم روسلارنىڭ فتوحات لىرى ايله بىر ابر ناغىدە بىراققە راق جايلوب
 محيط شىرقى دىڭىزگىز يىنە چاقلى باروب ايرىشدى. اگزدە پىكىن شىرى
 آلونسە ايدى آڭدە سبيل دىوب قارالور ايدى» دىگان سوزلار يىنە
 ھم موافقت ايتكان بولامىز. (۲)

III

چىنگىز خان.

سبيل يا تارىخى نىڭ چىنگىز خان ايله قىرغىزلىرىغە مناسبتى بولغانلىقى

(۱) ابيلى سبيل: بى كىس، صاحبسىز، بى مەرى، سىرىستان، لغت چىتتاى و تركى غىشانى.

(۲) فېشېر ھم نىبولسىن تارىخلار يىنە مارجەت اولينە.

اۈچۈن بىز بۇ ئورۇندە ئانلار ھقئدە بىر آز سوز سويلارگە تيوشلى
 دىۈپ بىلەمىز، خصوصىلە چىنگىزنىڭ توغان يىرى ھاضرگى سىپىر يادە
 بولغانلىقى، وشونىڭ ايله بىر ابر سىپىر تارىخى مرتب اولارق چىنگىز
 زمانەسندىن باشلانغانلىقى سىبىلى آڭاردن بىھت ايتىمى كىتونى اصيلا
 موافق كورمىمىز. جنوبى سىپىر يادە بىك كوب اولارق طابولغان بورونقى
 ائىرلر، سىپىر پارىخى نىڭ چىنگىز خان تارىخى ايله نە چاقلى مناسبتدە
 بولغانلىقىنى بىك آچىق صورتدە كورستمىكەدەرلر. دنيا نىڭ اياڭ آتاقلى
 صوغوشچىلردىن بولغان چىنگىز، ھاضرگى نىر چىنسىكى شىرندىن (۲۳۰)،
 مانغولىە چىكىدىن (۸) چاقروم براققىدە، اونون يىلغەسى نىڭ اولىڭ ياغندە
 بولغان (دەليون - بولدىق (۱) آتالغان يايلاۋدە، (۱۱۵۵) نچى يىلدە
 وجودكە كىلگەن بوپى ھىم اينى بىر چاقروم چاماسىندە بولغان بوپايلاۋ،
 نارات اورمانلىرى ايله قابلانغان بىر تىپەدىن عبارت بولوب، آنىڭ توباندى
 يىلغە بوپلىرى مانغوللرنىڭ نورلوك طوارلىرىنە اياڭ باي اوتلاق لرايدى
 اونون بويندە جايلىكە كىگاۋنلر بىك كوب بولدىقى سىبىلى مانغوللر
 آندىن آلتاي طاغىرىنە كوچارگە مجبورلرايدى. لىكن ياز ايله كوزلكە
 اونون يىلغەسى نىڭ توگل بوپلىرىغىنە، ھتى اوتراولرىنە چاقلى مانغوللرنىڭ
 چاتورلىرى، اوچى كورنىمى طورغان، كوتولرى ايله طولغان بولالرايدى. (۲)
 اول چاقاردە دەليون - بولدىق يايلاۋى يىشوكاى بھادر ملكىندە ايدى
 چىنگىزنىڭ آتاسى يىشوكاى بھادر بولوب، آناسى اولون ايكە اسملى
 ايدى. يىشوكاى بھادر مانغول تورەسى بولوب اول اولگاندىن صوك
 (۱۱۶۸ نچى يىل) (۳) آنىڭ قول آستىندەقى قىبىلەر نىموچىندىن باش

(۱) بواورتىنى اپوالغازى بلون - يىلىق دىۈپ يازسەدە بىز بو اورونكە روس

مورخلرنىڭ سوزلەرنى آرتىقراق كوروب دەليون - بولدىق دىۈپ يازدىق.

(۲) ДВѢ ВОЛНЫ. Вл. Череванскаго, ч. 1, стр. 10.

(۳) يىشوكاى نىڭ وفاتىنى چىريوانسكى جىناپلىرى اوزىنىڭ ДВѢ ВОЛНЫ اسملى

كىتابىدە ۱۱۶۷ نچى يىلدە دىۈپ كورسەتەدر.

تارتوب یراق یررگه کوچوب اولتورغانلر. یسوکای ایلی ایکی گه بولنوب، دورتدن اوج اولوشی تآی جوت قبیله سینه، فقط دورتدن بر اولوشی گنه تیموچین قول آستنده فالغانلر. تیموچین قرق (۱) یاشینه یتکاج، اوزینک تیکره سینه آقرنلق برله بعض بر آتاقلی کشی لرنی جیبوب ترک-تاتار قبیله لرنی اطاعت ایتدررگه موفق بولغان. تیموچین گه یاقین اوطورغان ایللرنک کوبره گنی برسی آرتندن برسی کیلوب آکارغه تابع بولدیلر. ۱۲۰۱ نچی یلده تیموچین ایله کرایت خانی آراسنده نزاع باشلانوب ۱۲۰۳ نچی یلده کرایت خانی اولترولینگاچ بتون مانغولیه ده تیموچین اوزیگنه خان بولوب فالغان. ۱۲۰۶ نچی یلده تیموچین اوزینه چنگز لقبینی قبول ایتوب عظمتلی صورتده پادشاهلق ایتهرگه باشلاغان. چنگز اوزینک تشکیل ایتدیکی پادشاهلغینی مستبد اوله رق اداره ایتکان. لکن آنک استبدادی پادشاهلقنک تنزلینه سبب بولوردای اورونسز استبدادن عبارت بولماینچه، بلکه مملکتنک شوکتلی بولووینه بیک ظور یاردم ایتکان. نایمان خلقینی ضبط ایتکان چاغنده، چنگز اویغورچه یازو ایله اش یورتونی کورگان. شونلقدن بایتاقغنه اویغور ترکلرینی اوز یاشینه آلوب آنلردن مانغوللرنی اوقورغه، یازارغه اوگراتدردیکی کبی، یازو ایله باشقاریله طورغان پادشاهلق اشلرینی هم آنلردن یورتدیرگان. آتاقلی مانغول تورهلرینک اوغللرینه، همده اوزینک بالالارینه اویغور تلی ایله، اویغور یازوینی اوگرانوزرگه امر ایتکان. مانغوللر، مانغولیه دن قاچوب کیتکان کوچبه خلق لرنی قاولاب باردقلرینده ۱۲۰۹ نچی یلده شرقی ترکستان دهغی اویغورلرنی اوز قول آستلرینه آلفانلر. اویغورلر اول زمانغه چاقلی قاره قطای پادشاهلری قول آستنده بولوب، آنلردن شاقطی غنه قصقیلیق لر کورگانلکری جهتندن، اوز اختیارلری ایله چنگز خانغه تابع بولغانلر.

اویغور مدنیتی مانغول لرغه خیلی تأثیر ایتکان. مانغول لر طرفندن تشکیل
 ایتولگان هر بر پادشاهلق ارده، اویغور لر ۱۴ نچی حتی ۱۵ نچی
 عصر لرغه چاقلی بیک اولوغ درجه لرگه خواجه بولوب، پادشاهلق اشلرینک
 بایئناغینی شونلر یوروتکانلر. چنگز، ۱۲۱۱ نچی یلده قطای ایله
 صوغوشرغه باشلادی. شوگا کوره وقتلی اوله رق غرب یاغندهغی
 فتوحانندن طوقتاب طوزورغه تیوشلی بولدی. ۱۲۱۵ نچی یلده چنگز
 خان قطای لردن پیکین نی ضبط ایتدی. ۱۲۱۶ نچی یلده چنگز خان
 یاگادن غرب یاغینه سفر ایتوب اول یاقغه قاچقان کوچه لر نی یاگادن
 تعقیب ایتدی. اتفاقی اوله رق چنگز عسکرینک خوار زمشاه محمد
 عسکری ایله محاربه ایدولری، ایشته شوشی ۱۲۱۶ نچی یلده در.
 شول زمانلرده خوار زمشاه محمد ایله، چنگز آراسنده سیاسی مناسبتلر
 پیدا بولوب شرق ایله غرب آراسنده هر توری اشلر کامل امین چیلک
 ایله یورتوله لر ایدی. مانغول لرینک اوطورغان بیرارنده شیرلر بولماغانلق
 سببلی، مسلمان سوداگرلر اول طرفارغه باروب بیک الوغ سودالر
 ایتهلر، مانغوللر هم مسلمان شیرلرینه کیلوب سودا ایتکالیر ایدی.
 اول چاقلرده اورطه آسیا هر بر کیرا کلنی نرسه لرگه بای بولدیغی اوچون،
 آندن هر طرفقه توری ماللر ایله طولوغ کروانلر سفر ایتهلر ایدی.
 لکن آگما ضرور بولغان شی لر مانغولیه ده آز بولدیغی سببلی، مانغول
 کروانلری اورطه آسیاغه بیک سیره ک کیله لر ایدی. ۱۲۱۸ نچی یلده
 چنگز خان طرفندن خوار زمشاه محمد که یبارلگان ایلچی لر سلطان
 محمدنک اوتاردهغی توره سی «غایر» خان طرفندن اوتربوب، آنلر
 ایله برابر یبارلگان کروان، غایر خاننک قوشووی بوینچه طالاندقن
 صوگره ایکی آراده بولغان مناسبتلر تماما کیسلمشدر. چنگز نک بواشکه
 بیک آچووی کیلوب، سلطان محمد خوار زمشاه ایله صوغوشوب آگاردن
 آچو آلورغه فرار ویردی. ۱۲۱۸ نچی یلده مانغوللر یدی صو هم شرقی

ترکستان ولایتلرینی، مانغولیه دن قاچوب کیتکان (نایمان قومیناڭ اۆلگی خان تیانک خان نڭ اوغلی) کوچلوک خان قولندن ضبط ایتدیلر. ۱۲۱۹ نچی یلده چنگیز اوزینڭ اوغلاری همده بیک کوب عسکری یاننده بولندیغی حالده ترکستان غه سفر ایتدی. شوشی یلنڭ کوزنده مانغوللر اوترار شهری یانینه کیلدیلر. ۱۲۲۰ نچی یلده ماوراءالنهر قطعہسی، چنگیز خان طرفندن ضبط ایس دیلوب خوارزمشاهنڭ بتون مملکتی ویران ایتولدی. خوارزمشاهنی تعقیب ایدر اوچون بیارلگان چنگیز عسکرینڭ برکیسه گی، «جابه» هم «صوبوتای» اسملی اتاقلی عسکر باشلقلری قول آستنده ایران هم قافقاز آرقلی جنوبی روسیه غه کیلوب چققانلر. شوشی عسکر ۱۲۲۳ نچی یلده قپچاق ترکلرینه هجوم ایتوب، آنلرغه بیک کوب ضرر یاصادیلر. قپچاق بکلری یاردم صوراب روس کنازلرینه مراجعت ایتکچ، آنلر اوزلرینڭ کییف شهرنده بولغان جیولشلزنده تاتارلرغه قارشى صوغوشورغه قرار ویزدیلر. تاتارلرنڭ هجومینه چاقلی قپچاقلر، جنوبده گی روس بیرلرینه هجوم ایتوب آنلرنی بیک خفالاغان بولسه لرده، لکن تاتارلرنڭ قورقوندن روس کنازلرندن یاردم صورارغه مجبور بولدیلر. اول وقتده قپچاقلرنڭ قاتیاق، یوری، دانیل اسملرنده بکلری وار ایدی. روس کنازلرینڭ محبتن اوزینه جلب ایدر اوچون قاتیاق، خرستیان دینن هم قبول ایتدی (۱) لکن قاتیاقنڭ چوقنوندن فائده بولمادی. روس کنازلری قول آستنده تاتارلرغه قارشى سفر ایتکان روس عسکری «قالقا» نهری بوینده تاتارلر طرفندن مغلوب ایدیلوب تارمار ایدلدى. بو صوغوشده روس کنازلرینڭ ایک اتاقلی لری اوترلدیکی ایله برابر (۷۰) ماک (۲) چاماسی روس عسکری هم اوترلدى. بو واقعه دن سوڭ تاتار عسکری مانغولیه غه کیری قایتوب کیتدی. ۱۲۲۱ نچی یلده چنگیز اوزی

(۱) История російская; В. Н. Татищева, т. 3, стр. 435.

(۲) История російская; В. Н. Татищева, т. 3, стр. 440.

آفغانستاننى، اوغلى تولى خراساننى، پاشقه اوغللىرى خوارزمىنى ضبط ايتدىلر. امو دريا ايسله بحر خزر آرلىرى بو وقتلرده تماما چنگز قولينه كروب بتدىلر. ۱۲۲۵ نچى يىلده چنگز خان مانغولىهغه عودت ايتدى. قايتقان چاغنده هر بر ولايت وقصبه لرگه حاكم لر تعين قىلدى. ۱۲۲۶ نچى يىلده تانغوت جاكى شيدرقو، چنگزغه دشمان بولدىغى اوچون چنگز خان بيك كوب عسكر ايله آنك اوستينه باردى. اولوغ اوروشلر بولغاندىن سوڭ چنگز خان غالب كىلوب، شيدرقو قاچوب بر محكم قلعهده قاپالدى. چنگز نصرت ايله قايتوب اوردا سینه (۱) توشدى. ۱۲۲۷ نچى يىلده اوزىڭ پآرلاق فتوحات و محاربه لرى سببلى دنيا نك اياڭ ظور صوغشچىلر يڭ بر نچىلردىن بولغان چنگز خان وفات ايتدى. (۲)

IV

قىرغىزلر.

بز يوغار يده حاضرگى سيبىر يانك جنوبى بيك بورونغى زمانلردىن بىرلى تركى قوملر ايله مسكون بولونوب كلدىكىنى و بناء عليه اسكىف يانك بر پوچماغى سانالدىغىنى بيان ايتكان ايدك. جنوبى سيبىر يانى مشغول ايتوچى تركى قوملرنك اياڭ آناقلىلرى هيچ شبعه سز قىرغىزلردىر. بز قىرغىزلرنك تاريخ لردىن بحث ايتكانچه گه چاقلى آنلرنك بورونغى اورونلردىن بحث ايتوب كيتونى موافق كوردىكمزدىن، اول حقه بر

(۱) اوردو عسكرنك ذوندىغى اورون، هم عسكر معنى لرنده استعمال ايدلمككدر. تاريخ ابو الغازى ده چنگز خان شيدرقونى چيشگىچ اوردوسينه قايتوب توشدى ديو ذكر ايدلگان. اوردو لفظدىن مراد عسكرنك ذوندىغى اورون بولغانلىقدىن، روس مؤرخ لرى چنگزنى تانغوت سفرىده، وفات بولدى دىلر. شونلقدىن قاموس الاعلام صاحبى سامى بك نك چنگز حقتده، قره قرومه رجعت ايتوب وفات ايتدى دىگانى خطا اولسه كىرك. (۲) چنگز خان نك وفاتىنى چىريوانسكى ايله مؤرخ اشچىر باتوف لر ۱۲۲۶ دە ديو كورسە تسە لردە، لىكن آنلرنك يازدىقلىرى درست بولماسه كىرك.

آز سوز سويلەمكچى بولامز. مؤرخ ابوالغازى فيرغيزلر حقنە «اوغوز خان نىڭ قرغز اسملى نېيرەسى بار ايدى. (قرغزلر) آنىڭ نسلى طوزورلر. اما بو وقتنە قرغز نسلندن كىشىلر آزد. ماغولدن، تاتاردن وغير لروغلردن حيوانلرون آصراق اوچون اوت وصو ازلاب قرغز يورئينه باروب اوطروب قرغز اسمىنى كوتارمىشلردر. اوزلرى قايسى اروغدن ايكانلر يىن بيلەلر. قرغز وكمەكجوت ايكى ولايت بولوب بر بر يىنە ياقىن لردر. بر طرفى بىلنكە (۱) اسملى واىكنچى طرفى آنقراموران اسملى، ايكىسى اولوغ هم آغوم صولردر.» «بر نيچە كوب ايللر آنقراموران ديگان صونىڭ بويندە اوطورەلر ايدى. آنقراموران قرغز ولايتى چىكىندن اوتكاچ كوب صولر آڭاقوشينلور. شوندىن صونىڭ اولوغ صو بولوب بارە بارە آچى دىڭگىزگە قويلور. قويغان يىرنە دىڭگىز يىقاسندە بر اولوغ شەر باردركە كندلرى ودخى كوچوب يورگان ايلى ومالى بى نپايە كوبدر. يلقىسى ايرى آنلرنىڭ بر ياشندەگى طايى بىزنىڭ ايكى ياشندەگى طايىمىز كى بولەدر. يلقىسىنىڭ ھەمەسى آلا اوزگە توسلى يوقدر. اول شەرنىڭ اسمىن آلا قىچىن دىلر. آنىڭ ياقىندە كومىش كانى يعنى كومىش چىغە طورغان يىرى باردر. اول ايلنىڭ قازانى و آياق طباغى وقاشق صاوتى ھەمەسى كومىش دن بولور. اوز بىك نىڭ آلالى يلقىلى آلتونلى اوچاقلى ايل بولور ايمىش دىگانى بوناردر. چىڭىز خان اولىگاندىن صونىڭ قرغز يورتى و آنىڭ دورت طرفىندەغى يورتلر بار چەسى تولى خانغە قازادى. تولى خان اولىگانچ اوغىللىرىنە كوچدى. تولى خان نىڭ اولوغ خاتونى بار چە اوغىللىرىنىڭ آناسى «سور قوقتاى بىكى» اختيار آنىڭ قولندە ايدى. اول خان خاتون اوچ بىكىنى مىڭ كىشىگە باش قىلوب كىمە

(۱) تاريخ شجرة ترك نىڭ ۱۸۹۱ نچى يىلە قرانك باصلغاندە بو يىلغە نىڭ اسمى سىلنكتر دىو يازلغان بولسەدە لىكن بارون دە مېزون اھتمامى بىلن ۱۸۷۱ نچى يىلە پترسىبورغ دە طبع ئىدلىگانندە سىلنكە صورتتە يازلمىش دۇر. درستى ايشتە شەرىتى سىلنكە صورتتە يازلمىش دۇر.

ایلان آلاچینغە یباردی. بارگز قولسگزدن کیلسە چابگز، کیلمەسە
 خبر آلوب کیلنگز دیدی. کوب وقتلر اوتکاندن صوڭ یدی یوزی
 اولیب اوچ بیڭ اوچ یوز کشی ایلان قایتوب کیلوب خبر بپردیلر.
 آنلرنڭ طوغروسندبن ایشتکان خیرلر همەسی دە راست ایمش کومشینی
 کوب آلقان ایدک کیمەنی صو آغوشنە قارشى یورته آلمادقمزدن تاشلاب
 قالدردوق. هواسی بیک یمان اسسی بولور ایمش شول سببدن کشی مز
 قردی دیدیلر». (۱) ابوالغازی نڭ سلنکە دیو بیان. ایتدیکی یلغە، حاضرگی
 کوندە روسلر طرفندن Селенга اسمی ویرلگان یلغە بولووندە هیچ
 شبە یوق در. بویلغە مانغولیە دەغی خانغای طاغندن چیغە طورغان «أدر»
 ایله «چیلوتو» نهرارندن حاصل بولوب صوڭره اوگدن اورخون یلغە سینى
 آلدقن صوڭره بردن بره غربکە یونالوب بايقال کولینە توکیلەر در.
 سلنکە نهرینڭ شمديکی خریطه لردە ترسیم ایدلگان Селенга بولوونک
 شبە بولماسە دە، لکن آنقراموران نهرینڭ حاضرگی کوندە قایسی
 یلغە ایدیکی حقندە مؤرخلر آراسندە شاقطی غنە اختلاف بار. شوناقدن
 فیرغیزلرنڭ بورونغی اورونلرینی تعیین ایتو خیلن مشکلەر.
 آنقران مورانی فیشر جنابلری چین نڭ غوانغ—غو نهریدر دیو بیان
 ایتوب (۲) فیرغیزلرنڭ بورونغی اورونلری سلنکە ایله غوانغ—غو
 نهرلری آراسندە بولغان دیمە کچی بولا. فیشرنڭ بۇ سوزی بتونلەر یوک
 دلیل سز بولماسە دە لکن اول سوزنی بر نیچە سببلر او چون حق دیوب بولمیدر.
 سینبیر حقندە تاریخیازوچیلرنڭ ایڭ محققى بولغان میللیر ایسە آنقراموران نڭ
 شمديکی أمور یلغەسى بولوچیلغینی اثبات ایتە. (۳) «فیرغیزلر شوشی

(۱) تاریخ شجره ترك. ص. ۲۸ — ۲۹.

(۲) Сибирская исторія, Фишера, стр. 28.

(۳) Опис. Сибир. Царст. Г. Ф. Миллера, стр. 13-15.

ایکی یلغه «سلنکه ایله آنقراموران» آراسنده طور دقلرندن ابوالغازی سلنکه یلغه سینی آنقراموران دن پراق سانامیدر. شولای بولغانده ابوالغازی نك ذکر ایتکان یلغہسی آموردن باشقه ایماسدر «دی. لکن مینم بیلوومچه آنقرا موران یلغہسی شہدیکی حالک روسلر طرفندن آنقرا Ангара آنالغان یلغه بولورغه تیوش. موران مانغولچه یلغه معنی سنده بولغانلقدن^(۱) آنقراموران دیمک، آنقرا یلغہسی دیمکدر. آنقرا ایله آنقرا سوزلری آراسنک نه چاقلی یاقینلق بارلغینی وشونك ایله برابر ترکی خلق لرنك بعضی سی طرفندن (غ) حرفینك (ق) ایتوب سویلان دیکنی ملاحظه ایتکانده بزك دید کمزك حق ایدیکنده شبعه ایدرگه اورون قالماسه کیرک. آنقراموران نك، آنقرا یلغہسی ایدیکینی اثبات ایتوچی نرسه لر، بو ایکی سوزنك یاقین لقلر یغنه بولما اینچه، تاریخی اثرلر ایله طابلدق آثار عتیقه لر هم شونی قوتلی لر. شویله که ترک تلی ایله ترک یازووینك ایك قدیمگی صاغلمالقلری پنیسی، اورخون یلغہلری بوینده طاشلرغه هم قیالرغه یازیلوب قالدیرلغان یازولردر. ایسکی اثرلر نی تیکشروچی عالم لرنك ایتووینده قاراغانده، بو یازولر میلاددن (۸) نچی حتی (۷-۶) نچی عصرلرده وجودکه کیترا لگان نرسه لدر. (۲) تاریخ هم لغت جهت لرندن تیکشریلوب قارا لقاچ، اورخون یلغہسی بو یونلغی یازولرنك تلینی حاضرگی جنوب ترکلرینك لهجه سی جمله سندن سانال دیغی کبی، پنیسی یلغہسی بو یونلغی یازولر نیک بورونغی قیرغیزلرنك یازووی دیوب سانالدر. طاغی شونیکه اعتبارغه آلمی یاراماس: اورخون یلغہسی بو یونلغی تابلغان قدیمگی ترک تلی نك صاغلمالقلری، نیندی الفبا بران یازلغان بولسه لر پنیسی نیری بو یونلغی لرده شولوق الفبا ایله یازلمش لدر. بو واقعه لر اورخون بو یونلغی طور وچی خلق لر ایله، پنیسی بو یونلغی طور وچی لرنك ادبیات لری

(۱) آغوب باره طورغان اولوغ صوفی ترکی تئلک سای دیورلر. تاجیک، کینچکین دیور اولوغین دورخانه دیور. و عرب واحی، ماغول موران دیور تاریخ شجرة ترک. ص. ۳.
 (۲) Энциклоп. Брок. Ефр. том. 67. стр. 160.

ھم تللاری بر بولغان ملت ایدیکارینی بیک آچیق بیلدیره لر. بزنک بو یازغان لرمز آنقراموران نك آنغارادن آرتغراق، ینیسى نهرى ایدیكىنى آچىغراق اثبات ایتسه لرده لکن آنقرا لفظى نك آنغارا اغظینه یاقینلنى، وشونك ایله برابر ینیسى ایله آنغارانك آرالر یراق بولمادقلرى حاله متواز یا بر طرفه آغوب قاتشولرى، اوشانداق آنغارا نهرینك صووی ینیسى نكندن بایتاق كوب بولوب (۱) ابو الغازی نك «صولر نك هپسى کیلوب آنقراموران غه فوشیلور» دیگانینه آنك مصداق بواورغه چنلاب لیاقتلى لکی بزنى آنقرا — آنغارا نهرى دیورگه مجبور ایتهدر. ابو الغازی نك آنقراموران بویوندهغى آلاچین شچرى ایله آنك آتلرى هم كومشلىرى حقنده یازغان خبرلرى، فن چیتندن ثابت بولغان نرسه لر بولماغانلقدن آنلرنى غو آنغ — غو یلغھسى بویونده طابه آلمادقلرى کبی أمور بوینده طابقانلرى یوق. شونلقدن اول نرسه لر نك آنغارا بویونده بولمارلرندن، آنقراموراننى آنغارا یلغھسى توگل ایکان دیوب اویلا رغه یارامیدر. بز مونده، مقصود یخشی آکلاشلسون اوچون تاغیده بر نرسه ذکر ایتوب کیتونى موافق کورامز. حاضرگی جغرافیه لرده آنغارانهرینى، ینیسى یلغھسینه توکیله ایتوب کورساتیلهدر: حالبوکه ینیسى آنالغانى آنغارادن کچکنده بولدیغى ایله برابر آنك بورونغى اسمى (که م) (۲) (Кемъ) بولغانلقى، بالعکس آنغارانك توبه ن طرفلرینقى یاکیسى Іоандези بولدیغندن، حقیقى ینیسى یلغھسینى شمдіکی آنغارا، (یوغاریغى طوکفوسکه) دیو حسابلرغه تیوشلیدر. قیرغیزلر هجرتدن ۳۴۰۰ یل مقدم وجودى فرض ایدالگان اوغوز خان نك نبیره سى نسلندن بولدقلرندہ آنلرنك بیک قدیمگی ملت بولوچیلقلرى معلومدر. واقعا آنلر قطای تاریخلرندده بیک بورونغى زماندن بیرلى ذکر ایدیلوب کیلمکده درلر. بورونغى لقنك

(۱) Сибирская исторія, Фишера, стр. 273

(۲) Сибирская исторія, Фишера, стр. 274.

صوغوشدە، اويغورلر جيگولدىكلرى سببلى قيرغيزلر آنلرنىڭ بركيسە كىنى اوزلرينە قاراتقانلر. بو چاقلردە قيرغيزلرنىڭ طورغان اورونلرى يىنىسى يلغەسىنىڭ يوغارىغى طرفلرى ايدى. ۸۷۳نچى يىلدىن باشلاپ قيرغيزلر «خاغاسلر» حقنىڭ قىلمى خېرىلرى كىسولەلر. ۱۰ نچى عصرده قيرغيز پادشاهلىقى كۆچسزلىندىكى اوچون اويغورلر اوزلرينى قيرغيزلر قولىدىن خلاص ايدەرگە موفىق بولەلر. چىنگىز خان دورىدە (۱۳ نچى عصرده) قيرغيزلر چىنگىز قول آستىنە كىرگانلر. بو حقده ابوالغازى «چىنگىز خان آلتان ايله تورامىشنى ايلچى قىلوب قيرغيزغە يباردى. مكا باقونسىلر دىوب. اول وقتدە قيرغيزنىڭ پادشاهسى اورس — اينال (۱) دىگان كىسە ايدى. يىخشى كىشىلرينى كۆب ھىدەلر بلەن يىروب باقنىدى. ھىدەلرنىڭ باشى، آياغى، بورنى وكوزى قىزل آق، شونقار ايدى» دىو بيان ايتەدر. بو خصوصە روس مؤرخلرنىڭ يازغان نرسەلرىدە شوشى ابوالغازى خان طرفىدىن وىرلىگان معلوماتلردىن باشقە نرسەلر ايماسدر. تاريخ شجرە تركدە اورس اينالنىڭ چىنگىز خانغە تابع بولوى قايىسى يىلدە بولغانلىقى بيان ايدىلگان ايسەدە لىكن روس تاريخلرى آنى ۱۲۰۷ نچى يىلدە دىو بيان ايتەلر (۲) اورس اينالنىڭ خانلىقى ايتىكان اورنى مانغولىغە ياقىن شىمدىكى يىنىسى يلغەسىنىڭ يوغارىغى طرفلرنە بولورغە كىرك.

۷۰

سىبىر خانلىرى.

سىبىرىا روسلر طرفىدىن ضىبط ايدىلگانچەگە چاقلى، اول طرفلردە (۱) قيرغيز تورەسىنىڭ اسمى اورس قىنە بولوب، اينال لىقى بولورغە تىوشلى. چونكە ابوالغازى ايكونچى اورنىڭ «قىرغىز ايلى توراسىنە اينال دىر. مغول وتاجىك پادشاه دىگان كىبى» دىدى. شىخ سلیمان افندى ھم «اينال: بمغولى محرم خاص مستشار، شاهزادە، شىخ قىبىلە، سردار» دىدر. لغت چىقتاى وتركى. ج. ۱، ص. ۶۲.

(۲) Энциклоп. Брок. Ефронъ, т. 29. стр. 102.

تاتار خانلرىنىڭ پادشاھلىق ايتكانلىكلرى تارىخ ايله مەلۇم بولغان بىر مەسئەلەدۇر. تىكشۈرۈپ قاراغاندە بو خانلارنىڭ آنا و بابالارى چىنگىز خان دورىدىن باشلاپ، سىبىردە پادشاھلىق قىلۇپ كىلگانلىكلرى ثابت بولمىقدەدۇر. بىز اوتكان فەلئە شەرقى سىبىرىيادە خانلىق ايتكان اورس اينال اسملى قىرغىز خانىنىڭ چىنگىزگە تابع بولدىغىنى بىيان ايتكان ايدىك. قىرغىز خانلارنىدىن چىنگىز قول آستىدە بولغانلرى اورس اينالغىنە بولمايىنچە غەربى سىبىرىيادەدە آڭا تابع بولغان قىرغىز خانلرىنىڭ بارلىغىنى بىزگە تارىخلار كورسەتەر. بىزنىڭ مەقسۇدۇمىز غەربى سىبىرىنىڭ تارىخىنى يازۇ بولغانلىقى اوچۇن، بىز حاضرىندە شوشى اورنلارنىڭ خانلارنى بىلدىكىمىز چاقلى يازماقچى بولامىز. لىكىن بو خانلارنىڭ طوغان ھەم اولگان يىللىرى بىزنىڭ قولۇمىزدەغى ايكى مەكىل سىبىر تارىخلارنىدە ذكىر ايدىلمەگانلىكلارنىدىن طىبىقى بىزدە اوزلىكىمىزدىن آنلارنىڭ طوغان يىللىرى ايله اولگان يىللىرىنى بىلىگۇلاب تارىخغە جىنايت ايتە آلەيمىز. شونلىقدىن آنلار حەققىدە تارىخلردە نە يازغان ايسە بىزدە شونلارنى ذكىر ايله قىناغىت لىنەمىز.

۱

تايىبوغا خان.

قولۇمىزدەغى تارىخلارنىڭ كورسەتۈۈۋىنە قاراغاندە غەربى سىبىرىيادە ايكى اول خان بولغان ذات تايىبوغا اسملى كىشىدۇر. چىنگىز خان بخارانى آلتاچ (۱۲۲۰ نچى سەنە) قىرغىز خانلارنىدىن مامىق خاننىڭ اوغلى تايىبوغا، اوزىنە ايرىتىش، تابول، ايشىم، طورايلىغەلرى بويۇندەغى اورونلارنى چىنگىز خاندىن صورغاچ اول انىڭ اوتۇنىچىنى قىبول ايتۇپ اول تىكەردەگى يىرلارنى آڭا باغشلاغان. تايىبوغا اورتىدىن سوڭرە اول اورونلارنى بالالارنى قالدىرغان. بوخۇسۇدە مىللىر «اوشبو چىنگىز خان بىك كۇب سانلى عىسكىرى ايله ايرىتىش ھەم ايشىم يلىغەلرى بويۇندەغى

يپرلرنى اوزىنىڭ تەت ادارەسىنە آغاچ يراقلىق سىبىلى آنلرنى اوز قولنىڭ
 طوتماينچە اوزىنە اطاعت ايتوب بىعت بىرگان بىر توره گە بىر ووى بىك ياقىن
 احتمالدر . ايشته مونه شوشى توره يوغار بىك ذكرا ايدلگان تايبوغادر (۱)»
 دى . تايبوغانىڭ آتاسى ھەدە آنىڭ خانلىق ايتكان اورونلرى ھقندە
 باشقەچە خبرلر بولسەدە لکن ايڭ اوشانچلى سانالغان خبرلر ، شوشى
 بز ذكرا ايتكانلر بولغانلىقى اوچون باشقەلرنى ذكرا ايتمەدك . (۲)
 تايبوغا خان ، خان بولدقن سوڭرە ھاضرگى تومەن شىرى اورنندە طوره
 باشلاب ، اول اورنندە اوزىنە شىر بنائ ايتكاچ آنى چىنگز اسمىنە اولەرق
 چىنكىدىن دىو آتاغان . مىللىر جنابلرى «ايسكى تاتار قلەسىنىڭ قالدقلىرى
 آندە ھاضرگە چاقلى كورونمكدەدر . آنلر طورا يلغەسىنە شىرنىڭ اورتاسىدىن
 چىغوب آغا طورغان تومەن يلغەسىنىڭ ايكى بوپراكى آراسىدە نقتولغان
 كچكنە اورونلردەدر . « دىو بيان ايتدكەن سوڭرە بورونى تاتار
 قلەسىنى ، ھەدە آنىڭ يانينە بنائ ايدلگان تومەن شىرىنى اوزىنىڭ
 عصرىنە چاقلى تومەن تاتارلرنىڭ چىمكى ، چىمكى—طورا (۳) دىوب
 آتادقلىرىنى نقتا ايدەدر .

چىنكى شىرى طورا يلغەسى بوپىنە بنائ ايدىلدىكى سىبىلى ، چىنكى
 —طورا اسمى ايلەن آتالغان بولووى جائز ايسەدە ، لکن طورا سوزى
 بورونى تاتار تىندە شىر مەنىسىدە بولغانلىقدىن ، چىنكى طورانىڭ
 مەنىسى چىنكى شىرى دىگان سوز بولووى بىگرەكە ياقىن احتمالدر .
 طورا سوزىنىڭ شىر مەنىسىدە استعمال ايدىلووى بوندە غنە بولماينچە
 تاغىدە باردىر . تاتارلرنىڭ بىچك—طورا ، ئاولى—طورا ، قزل—طورا ،

(۱) Опис. Сибир. Царства, Миллера, стр. 33.

(۲) Сибирская история, Фишера, стр. 92—93.

(۳) بىر سوزلرنى مىللىر ھم آڭاردىن كورچىروب رادلوف جنابلرى چىمكى طوزنىڭ

ضبط ايتسەلدە لکن فىشىر چىنكى دىو بيان ايتەدر . درىتى شوشى چىنكى مورتىك
 يازلىقى اولسە كىرك .

چوبار—طورا، قزم—طورا شهرلری بولغانلغی تاریخلرده مذکوردر. بولای بولغانده طورا سوزی یلغه اسمندن آلونماينچه، بالعکس یلغه نك اوز اسمی چینکی—طورا دیگانده گی طورا سوزندن آلونغانلغی معلوم بولماقدهدر. نایبوغا خان دوری تانارلرنك بتون دنیاغه دهشت ویرگان زمانلری بولغانلغی اوچون آنك راحت عمر ایتکان بولوچیلغی طبیعیدر.

۲

خواجه خان.

آناردن صوڭ سیبیر یورتنده خانلق ایتوچی تاییوغانك اوغلی خواجه خان بولوب تاریخلر مونك حقنده هیچ نرسه ذکر ایتمدکلری سببلی بزده اوزلکهزدن آنك خصوصنده بر نرسده دییه آلمیمز.

۳

مار خان.

خواجهدن صوڭ اوغلی مار خان اول تیکرهلرده خانلق ایتکان. اوشبو مار قزان خانلرندن اوپاق خان نك سوڭلیسینی نکاحلانبوب باشدهزق ایکیسی دوست طورسهلرده، بارا طورغاچ اوپاق ایله مار آراسنده دشمانلق پیدا بولدیغی سببلی اوپاق خان، کیاووی اوستینه هیچده ایسکارتمه سندن هجوم ایتوب آنی قتل ایتکان. مارنك آبدور هم یابالاق اسمنی اوغللرینی توتقون ایتوب، آنلرنی اوزی ایله برکه قزانغه آلوب کیتکان. بونلرنك قزانده نه کیفیتده عمر ایتدکلری خصوصنده تاریخده هیچ بر معلومات بولماينچه فقط ایکیسی نكده آنه اولگانلکر یگنه ذکر ایدیلهدر. مونه شوشی زماندن باشلاب چینکیدین شهری، آنارغه قاراغان طورا تابول، ایرتیش یلغهلری بویوندهغی ولایتلر ایله برابر اوپاق خان طرفندن اداره ایدیله باشلاغان. قزان خانلری آراسنده اوپاق

اسملى خان بولمادىقندىن بو واقعه گه درست ايتوب قاراو قىيونراق بولسده
 لکن اول خان نىڭ ۋولغه ايله يايق نهرلرى آراسنده خانلق ايتوچى
 بر كچكده خان بولووى ممكن در . واقعا بو ايكي آراده بورونغى زمانلرده
 واق توياك خان لار بولغالاغان . سيبير روزنامه لرنده خان اسمينىڭ هيچ
 بر تىكشروامى لياقت سز كشى لرگه ده ويرلديكىنى ملاحظه ايتكانده
 (۱) او پاق خان نىڭ قزان خان لرندىن بولمادىغى حالده ، اول ياقدراق بولدىغى
 او چون قزان خانى اسمى ايله يورتولووى بيك ياقين احتمالدر . او پاق
 خان نىڭ سيبير يورتينه خواجه لىق ايتووى بيك آز زمانغه بولوب سوڭندىن
 اول سيبير پادشاهلىغىنى بوغالتدىغى ايله برابر وجودىنى هم غائب ايتمشدر .

ع

محمد خان .

چىنكىدىن شەرى او پاق طرفندىن آلوندىغى زمان ئلىگى توتقون
 ايدىلوب قزانغه يبارلگان آبدورنىڭ محمد اسمى ، يابالاق نىڭ آنغىش
 اسملى اوغىللىرى اوشانچلى تاتار تورەلر نىڭ برسى طرفندىن قاچىر يلوب
 قالدىرلغانلر ايدى . آنلر تىگى تورە طرفندىن خىلى يىغشى تر بيه ايدىابوب
 اوزلر نىڭ كىم بالالرى ايدىكلرىنى بيك آچىق بىلەر ايدى . شونلقدىن
 محمد بالغ بولغاچده اوزى نىڭ باباسى نىڭ تحتىنى ضبط ايتوب آنى قتل
 ايتكان او پاق دن آچو آلو اويىنه توشدى . تىكرە سىنە پايتاققنه طرفدارلر
 جىيوب قۇت حاصل ايتىدىكىن سوڭرە ، چىنكى — طورا شەرنده طوروچى
 او پاق اوستىنە هجوم ايتوب آنى بتون ياقىنلرى ايله برابر محوايتدى .
 چىنكى شەرى هم محمد طرفندىن ويران ايدىلدى . شول واقعه دن سوڭ
 سيبير پادشاهلىغى قزانلىلرنىڭ تحت ادارەسندىن چىغوب ياكادان تايبوغا
 بالالرى نىڭ ادارەسىنە كىردى . طورا يلغەسى بويوندىغى اورونلر ، ايرتىش
 بويوندىغى لردن كىغلىرەك بولسە لردە لکن قزانلىلرنىڭ ياكادان هجوم

(۱) Сибирская история, Фишера, стр. 94.

احتماللى بولغانلىقدىن محمد خان چىنكى — طورادە قالونى موافق كورماينچە دشماندىن امين رەك سانالغان ايرتیش بويونە كوچونى موافق كوردى. چونكە چىنكى شەرى اوچ ياغىدىن تيرەن بوپراكلر، دورتنچى ياغىدىن اور ايله چورمالغان بولغانلىقى اوچون اوشانچلى كبك كورنسهده، لىكن تىگىز بىردە بولدىغى سىببى دشمان ھجومىدىن تاما صاقلانوب يىتەرگە موافق اورون توگل ايدى. شونلىقدىن محمد خان، بابالرىنىڭ بورونىغى پايتختىنى طاشلاب ايرتیش يلغەسى بويىنە كوچدى، اول آنە ايرتیشنىڭ شەرى ياغىدەغى بوپوك بر بورونى پايتخت اوچون مصلحت كوروب آنى طاغ ياغىدىن اوڭى دىن دە آرترقاق ايتوب نغدى. ايشته شوشى اورون سىبىر تارىخلىرنە «ايسكر» اسمى ايله مشهور بولغان شەردر. بو شەر ايرتیش نەرىنىڭ اوڭ ياغىدە بولوب حاضرىگى تابولسكى شەردىن (۱۶) چاقىرم يىراقلىدە يوغارى ايدى. بعض مؤرخلر ايسكر شەرىنىڭ شوشى محمد خان طرفىدىن بنا ايدلگانلىغىنى دعوا ايتسەلردە، لىكن اول دعوالرى اساس سز بولغانلىقى اوچون بز آڭا اهمىت بىرمىنەز. ايسكر سوزىنىڭ معنىسى ايسكى — اور بولغانلىغىنى، وشونڭ ايله برابر اول شىرگە شوشى اسمنىڭ ايك اوڭ اولەرق محمد خاننىڭ توابعلرى طرفىدىن ويرىلووئىنى ملاحظە ايتكاندە آنە اوڭ نوڭ بر شەر بولغان ايدىكىنى تصدىق ايتىمى مەكن توگلدەر. دىمك كە محمد خان طوراً بويونىدىن كىلگاج ايرتیش بويوندىغى بر شەرى ضبط ايتوب آڭا ايسكر دىواسم وپىرگان (۱) اما آنى بنا ايتمەگان.

۵

آنغىش خان.

محمد خان اولگاج آتاسى بران بر توغاننىڭ اوغلى آنغىش پادشاه بولغان. بو آنغىش ئىلىگى محمد ايله برابر اوپاقى خاندىن قاچىر يلوپ

(۱) كارامزىننىڭ تاتارلر، آنلر طرفىدىن ايسكر. اتالغان سىبىر شەرى بنا ايتمە دىيار بلىكە. ضبطغە ايتدىلر دىگانىدە بىزنىڭ مدعى موزنى اثبات ايتەر.

قالديرلغان ذاتدر. مونڭ آناقلى اشلىرى بولما دىغندن، وياخود بولوبە بىلگولى بولماغانلىق دن مونڭ حقندە تارىخلردە، محمددن صوڭ، خان بولوندىن باشقە ھىچ بر خبر يوق در.

۶

قاسم خان.

آنغىش دن صوڭ قاسم بن محمد سيبىر يورتندە خانلىق ايتكان. اول اوزندن صوڭ بىكبولات ھم يادكار اسملى ايكي اوغل قالديروب بونلر ھر ايکىسى سببىردە پادشاهلىق ايتكانلر. بىكبولات حقندە تارىخلردە باشقە ۷ خە خبرلر بولماسەدە، لکن يادكار حقندە خېلى خېرلر وار. شونلقدن بز آنى بىكبولات دن آبروم اولارق ذکر ايدەچکمز.

۷

يادكار خان. (۱)

يادكار خان سيبىردە پادشاهلىق ايتكان يىللردە بتون ناتار ئولكە ارنده گى مسلمانلر قان دريالرينە باطير يلوب، ئىللە قايچان دن بىرلى خواجه بولوب كلدكلرى دولت لر ينى قوللرندن غائب ايتمكده لمر ايدى. ۱۵۵۲ نچى يلك قزان خانلقى روسلر طرفندن تاما مو ايدىلوب اىكونچى مرتبه وجودكە كيلماسداى حالگە قويولغان ايدى. نيچە عصرلر دوام ايدوب كيلگان خانلىق نڭ بتووى اوستينه قزان نڭ آخرغى خانى بولغان يادكار خان نڭ چوقنووى اوزيگنەدە ناتار خانلقى ايله ناتار ملتى نڭ حالى قايدە باروب چىققانلىغىنى بيك آچىق آڭلاتە آلار ايدى.

(۱) درس مؤرخلرى بو خان نڭ اسمىنى Етыгаръ, Етигеръ, Едигеръ مؤرتلرنە ضبط ايتسەلدە بز آنى يادكار ديو يازدق. ناتار تارىخلرنە يادكار اسمى ايله ذکر ايدلگان قزان نڭ صوغھى خانى نيك روسلرنڭ Едигеръ ديو ضبط ايتولرندن آنلرنڭ يادكار سوزىنى يوغارىك يازيلغان شكللردە يازغانلقلرى آڭلاشيله در.

قزان خانلىقى، تانار پادشاهلىق لارنىڭ يۈرەكى ھەمىدە بولغانلىقىدىن، آنڭا
 ھو ايدىلوۋى باشقە تاتار خانلىقلىرىنىڭدە بىتەچكەرىنە اشارەت ايدى. شوڭا
 كۈرە سالاۋىيوف قزاننى آلو ھەقىدە «شەرقى ياوروپا تارىخىدە قزاننى
 آلو، ھەمدە آنڭ يىلغەلىرى قىرىنە تەرى اوطورتلو بىك ظور اھمىتىنى
 شاملدىر.» «بو غىرتلەر خرىستىيانلىقنى مسلمەنلىقتىن قوتقارو، ھەمە ھەشىلىرى
 (مسلمانلار) طرفىدىن طالانغان روس ئۆلكەلىرىنى ساقلاو اوچون
 قىلونغان نىسەلىرى ايدى»^(۱). دىدىر. واقعا قزان كىتوۋىنىڭ بىك ظور
 اھمىتى بولۇپ آنڭ ايلە. برابر، بتون تاتار دىنىسى ويزان ايدىلىدى.
 بو زمانلردە تاتارلار آراسىدە الفت، مەھبەت، طوغانلىق، بىرلىك كىك اخلاق
 ھەمدە لارنىڭ ھىچ بىرى قالمىنىچە كوچۇپ كىتىدىكلىرى سىبىلى، آنلار اوز
 طوغانلىرىنىڭ قانۇنى ھەم جانىنە صوصاغان پورتقچلار بولۇپ
 ئورلىگانلار ايدى. بورى، بورىنىڭ ايتىنى آشامادىغى ھالدا بونلار دىن
 ھەم قان قارىداشلىرىنىڭ ايتلىرىنى آشاو ايلەگەنە قناعتلانماينچە، آنلارنىڭ
 بتون سەادتلىرىنى بىر شەخسى قاندا بىر ايلە برابرىنە ساتودن لىت آلار ايدى.
 جاي كۈنلرىنىڭ قزو قوياشى ايلە اروب بىتەرگە باشلاغان قار. كىك،
 آنلردە ھو اولورغە نىت ايتدىكلىرىدىن، غلاف انسانىت واسلامىت بولغان
 ھەرشىنى قىلودن چىركانىلىرى ايدى. تارىخ اول اشلىرىنىڭ اوخشايشىنى
 اصلا كورماگان بولسەدە، لىكن بونلار آڭا اول جنائىتلىرى باشلاب
 كورساتودن ھىچدە اويالىلىرى ايدى. روسلارنىڭ اول دوردا قىلغان
 ايشلىرىنىڭ ھەربىرى مىلت ھەسى، دىن غىرتى ايلە قىلونغان قانداھلى
 ايشلىرى بولسەدە، بالەكس تاتارلارنىڭ ھەربىرى ايشى ايمانسىزلىق ايلە ھو جىدانسىزلىق
 سىبىلى قىلونغان مىلى ھەم دىنى جنائىتلار^(۲) ايدى. ۱۵۵۵ نچى يىلدە ئىلگىرى يادكار
 خان، ايوانغە ايلچىلىرى بىاروب آنى قزان ھەم آستىرخان پادشاهلىقلىرىنى

(۱) История России, Соловьева, том. 6. Стр. 85.

(۲) اول چاقتردە تاتارلار آراسىدە نە چاقلى نزاغلىرى بولغان ايكانچىلىگىنى بىلورگە
 تىلچىلەر تاتىشچىنى تارىخىنىڭ ۵ نچى جىلدىنە مارجەت ايتسونلار.

ضبط ایتووی ایله تبریک ایتکان. قزان ناربخنده اسمی قات قات ذکر ایدلگان شاه علی، قزان فی آغان کوندوک ایوان غروزینی تبریک ایتکان بولسه ده، یادکار خان اوچ یل تخلف ایتوب تبریک ایتدی. یادکار خان تبریک برلان گنه فالماینچه اوزینی هم بتون سیبیر بیرینی قول آستینه آلوینی ایوان دن اوتنوب آنلرغه یاصاق سالووینی، همده شونلر نی جیبار اوچون برکشی یباروینی اوتنگان. ایوان قبول ایتوب سیبیر خانی ایله، سیبیر یورینی اوز قول آستینه آغان. آنلرغه یاصاق سالورغه هم امر ایتکان. ایلیچیلر یادکار خان هم بتون سیبیر بیرینی اسمندن هر بر قارا کشی باشندن برر، کش (СОБОЛЬ) ایله برر تین ویرورگه عید ایتدی لر. اول چاغنده سیبیرده (۳۰۷۰۰) کشی وارلغینی سویلادی لر. شوندن صوگ ایوان غروزنی، دیمتری قوروف اسملی کشی نی یاصاق جیبارغه یباردی. ۱۵۵۶ نچی یلنک نو یابرنده قوروف ماسقاوغه قایتدی. آنک ایله برابر یادکار خاندن «بایاندا» اسملی ایلیچی کیلوب ایوان غه ییدی یوز کش تیرسی یاصاق کیتوردی. یادکار خان یاصاق ننگ آزغینه سبب ایتوب اوزینک بیرینی شیبان خانی یغما ایتدی کینی، همده بیک کوب کشی سینی اسپر آلوب کیندی کی اوچون هیچ کمدن یاصاق جیبارغه ممکن توگل کینی کورساتدی. لکن قوروف آگا خلاف اوزهرق «یادکار خان غه یاصاق نی جیبارغه ممکن ایدی. فقط اول اوزیگنه جیمادی» دیدکن صوگره ایوان ننگ یاصاق نی تماملاب جیماغانغه آچووی کیلوب بایاندانی بتون ایبرلرینی آلوب اوزینی یابوب قویارغه امر ایتدی. شوندن صوگ ایوان یادکارغه یاگادن، دولت خواجه ایله صابانا (۱) اسملی تازار توره لرینی یارلیق ایله یباروب، آنلرغه هر اشنی باشقاروب قایتورغه قوشدی.

۱۵۵۷ نچی یلنک سنتابرنه ایلیچی لر سیبیردن قایتدی لر. آنلر ایله برگه،

(۱) بواسمنی روس مؤرخلری Сабаня طرزنده یازالر.

يادكار خان طرفىدىن يبارلگان اېشتىمور اسملى ايلچى اوزىنىڭ اېىداشلىرى
 ايله برابر ماسقاوغە كىلدىلر. اوزلىرى ايله برگە ۱۱۶۹ كىش كىتوردىلر.
 آنلرنىڭ ۱۰۰۰ ى يىصاق اوچون، ۱۰۰ ى يىصاقچى اوچون، ۶۹ ى ايسە
 تىن اوچون ايدى (۱). بويولى يادكار خان ايلچىلىرى آرقلى خانلىق
 بېلىگورمەسى (۲) ايله بېلىگولنگان يىمىنلى يارلىق بىاروب، اوزىنىڭ
 ايوانغە صادق قالاچغىنە ھەدە بوندىن سوڭ ھرىلدە يىصاقنى اوزو كىسىز
 تولا وچىنگىنە ھەدە ايتدى. شونىڭ سىببلى ايوان باياندانى خلاص ايتوب
 اوزىنى كورورگە رخصت ايتىكچ آنى كىرى سىبىرگە قايتاروب، آنىڭ
 ايله برابر كىلچك يىلغە يىصاق جىيار اوچون تاتار تورەلىرىنى ھەم بىاردى.
 يادكار خاننىڭ روسىە قول آستىنە كىرودن مقصودى آزمو كىوبىو
 آناردن ياردەم كورمىك، آغىر كىونلار دە آنىڭ ساىەسىندە خلاص طابىق ايدى.
 لىكن سىبىر يورتىنىڭ روسىەدىن يىراقلىقى سىببلى دشمان ھىجومى وقتىندە
 آڭا روسىەدىن ياردەم آلمىق مەمكىن توڭل ايدى. مونە شوشى يىراقلىق آنىڭ
 دشمانلىرى كوڭلىدىن قورقونى آلوب، آنلرنى ھەر وقت سىبىر يورتىنى
 آلو اويوندە يورتهدر ايدى. يادكار خان اوزىدە باشىنە نەلر
 كىلاچكىنى بىك آچىق بىلە ايدى. بىر وقت اول روس كىشىلردىن
 بىرەوگە (۳) «مىن حاضر يىصاق جىيامن، سىزنىڭ پادشاھ كىزغە ايلچى ھەم
 بىارەمن مىنم اوچون ناچار وقتلر كىلوب يىتىدى. حاضرندە مىن قىرغىز
 پادشاھسى ايله صوغوشامىن. مىنى قىرغىز پادشاھسى جىكار. اول سىبىرگە
 پادشاھ بولور! طىبىعى سىزنىڭ اوچون ھەر بىرسى برابر سىزگە اول ھەم
 يىصاق بىرور» دىگان.

شول چاقلردە ماسقاوغە سىبىر يورتىدىن اوچ ايلچى كىلگانلر.

- (۱) بو كىشلىرنىڭ سانىنى مالاۋىيوف ۱۱۰۶ غنە حساب ايتسەدە باشقە مۇرخلر
 ۱۱۶۹ دىو حساب ايتتەلر.
 (۲) بېلىگورمە: اثر، علامت، نشان، امارە، فەرست. لغت چىغتائى وتىركى مى. ۹۴.
 (۳) بو كىشىنى نىبولسىن Ивашка Поздѣвъ دىدى. مى. ۲۶۲.

آنلارنىڭ بىرسى يادىكار خان دىن بىر بولۇپ اسمى چىبى چىن ЧИБИЧИНЪ ايكىنچىسى
 مرتضى دىن بولۇپ اسمى مامىن شىخ، اوچىنچىسى احمد گراى دىن بولۇپ
 اسمى تاغ كىن ايدى. مېنىم بىلوومچە بونلارنىڭ ھەر بىرسى اوزلارنىڭ خانلرى
 فائىدەسىنە ايوان دىن ياردىم استارگە كىلگانلر ايدى. لىكن ايلچىلرنىڭ
 ھىچ بىرسىنە ايوان دىن مەرھىم بولماينچە، اوچوسىدە ماسقاودە خېس
 ايدلدىلر. بونلارنى خېس ايتوگە يادىكار خاننىڭ يورتىنى كوچومنىڭ
 بىر بىرە ايدىووى سېبىلى سېبىر يورتىدىن ايوانغە يىساقنىڭ كىلىمى
 طورووى سېب بولغان. نوغاي تورەلردىن بىرە تاغ كىن ايلە مامىن
 شىخنىڭ آزاد ايدىلۇلرىنى ايوان دىن اوتىنگان بولسەدە، لىكن اول آنى قىبول
 ايتمەگان. اما يادىكار خان طرفىدىن كوندىرىلگان ايلچى چىبى چىن ايسە
 ۱۵۶۳ نچى يىلنىڭ اون آلتىنچى سىنتا بىرنە آزاد ايدىلگان^(۱). آنىڭ آزاد
 ايدىلووينا سېب يادىكارنىڭ كوچوم طرفىدىن مغلوب ايدىلۇپ، سېبىر
 پادىشاھلىقىنىڭ كوچومگە كوچووى خېرىنىڭ ماسقاوغە ايرىشۇوى
 بولۇرغە كىرەك. چونكى يادىكار خان ايلە كوچوم آراسىدە خىلى زىماندىن
 بېرلى اوروش دوام ايتۇپ كىلمىدە ايدى. بو صوغوشلردە ايكى صوگىندىن
 يادىكار خان مغلوب بولۇپ كوچوم غالىب كىلگان. اول عىسكىرى ايلە
 ايسكىرغە ھىجوم ايتۇپ آنى ضبط ايتىكچ، يادىكار ايلە بىكبولاتنى قىتل
 ايتۇپ بىتون سېبىر يورتىنى اوز قولى آستىنە كىرتىكان. فقط بىكبولاتنىڭ
 سىداق اسمى اوغلى بخاراغە قاچۇپ وياخود قاچىرىلۇپ آتالرىنىڭ
 باشىنە كىلگان بلالردىن قوتۇلمىغە موفىق بولغان.

يادىكار خاننىڭ كوچوم طرفىدىن قىتل ايدىلووينا و بناغىلە سېبىر
 خانلىقىنىڭ تايىوغا ارونغىدىن شىبان خان اولادىنە كوچوونىنى صوگىنى
 روس مۇرخارى ۱۵۶۳ نچى يىلدە دىو حساب ايتەلر^(۲). غىربى سېبىر

(۱) История Небольсина, 260.

(۲) История Сибири, Андреевича, ч. 1, стр. 6.

Энциклоп, Брок. Ефр. т. 22, стр. 547, том. 58,
 стр: 797.

خانلقىنى تايبوغاغە چىنگىز خان بخارانى آلدىغى ۱۴۲۰ نچى يىلدە ويرگان بولسە، اول چاغىدە تايبوغا ايله آنڭ تسلىدىن كىلگان. ذانلرنڭ سىبىردە خانلق ايتولرى ۳۴۳ سنە، اما وفات اولدىغى ۱۲۲۷ نچى يىلدە ويرگان ايسە اول وقتدە ۳۳۶ سنە بولمىدەدر. نىچوك كىنە بولسەدە سىبىر خانلقى نڭ مدتى ۳۴۳ سنەدىن آرتق ۳۳۶ سنەدىن كىم توگلىدر.

تايبوغا نسلدىن خانلق ايدوچىلر آنڭ اوزى ايله برابر (۷) ذاندر. قزان خانى اوباق نىدە سىبىر خاندىن ساناسەق اول وقتدە سىبىر خانلرىنڭ سانى (۸) بولەچقىدر. مجموع خانلق مدتى بولغان ۳۳۶ وياخود ۳۴۳ يىللىرى (۸) خان نڭ غىنە عمرلىرى سىبىردە آلوارى خلاف عادت بولسەدە، يعنى بو (۳۰۰) دن آرتق يىللىدە ۸ گنە خان بولماسقە تىوش كىك كورنەدە لىكن تايبوغا اوروغىدىن كىلگان خانلرنڭ اوز آره نزاعسىز اولەرقى الفت و محبت ايله عمر اوزدوقلىرىنى وشونڭ ايله برابر اول تىكرەلەردە گى طبيعت نڭ صحت كە موافق بولغانلىغىنى ملاحظە ايتكانە هر بىرى نڭ قارطايغىنچە گە چاقلى عمر ايتوب، اوزون مدت خانلق ايتولرى هېچە بعيد توگلىدر. .مىللىر جنابلىرى هم شول فكرنى قوۋتلىدر (۱).

كوچوم خان سىبىر خانلردىن بولسەدە لىكن تايبوغا اوروغىدىن بولمادىغى وشونڭ ايله برابر آنڭ آتاقلى اوروشلىرى روسلر ايله بولغانلىغى اوچون بىز آنى بو سىبىر خانلىرى آراسىدە. ذكر ايتماينچە، روسلر حقىدە يازىلەچق بابلردن صوك يازونى موافق كوردك.

VI

روسلرنڭ سىبىر ايله بىلوشولرى،

I

يوغراهم روسلر.

آوروپاى روسى نڭ شمال طرفلىرى ايله غزى سىبىر يانڭ

بوز دېڭىزى قريلرى بورونقىدە يوغرا هم اوغرا اسملىرى ايله تسميه ايدىلدىكى كىي آندىغى خلقلاردا شوشى اسم ايله تسميه ايدىلمىشلىرى .
 صوڭقى زمانلاردا سيبىر اسمى آستىنە صيغدىر يلوب يورتلىگان بو
 ئولكىلەرنىڭ بورونقى اسمى آنچىق تارىخ صحىفەلەرنە كەنە قالدىغى كىي،
 موندە ياشاغان خلقلارنىڭ اسملىرى تارىخ بىتلەرنە كەنە قالوب اوزلىرى
 تامامەن مەقرۇس بولمىشلىرى . بو يىرلەر شامالى روسلارغە بايتاقدىن بىلىگولى
 بولوب آنلار شول يىرلاردا طوروچىلار ايله كو بدن مەنسەبەت پەيدا
 ايتىمىشلىرى ايدى .

خصوصىلە نوۋغورود خلقلىرى قەدىمكى زماندىن بىرلى يوغرا يىرى
 ايله بىلوش بولوب، آنلارغى خلقلار بىرلەن آلوش وىرىش ايتەلر ايدى .
 تارىخىنى يازدىغىمىز سيبىر خانلىقىنىڭ يوغرا ايله مەنسەبەت بولدىغى،
 ھىدە روسلارنىڭ اورال تاغىدىن باشلاپ بىر مەھىپ شەرقىغە چاقىلى
 جايلىگان كەڭ ئولكىلەرنى مەھىپ ايتولرىنە شوشى يوغرا يىرىنى فتح
 ايتولرى مەقدەمە بولوب چىقىدىغى اوچون بىز آز بولسەدە اول يىردىن
 مەھىپ ايتوب كەتۈنى تىوشلى دىوب بىلامىز .

روسلارنىڭ يوغرا يىرى آرقىلى شەرقىغە تابا باشلانغان پارلاق
 فتوحاتلىرى خېلى تاتار ھەم فەن خلقلىرىنىڭ خانلىقلىرىنى آقۇرلاپ مەھىپ
 ايتە ايتە بارە طورغاچ مەھىپ دېڭىزىنە باروب چىقىمىشلىرى . شول مەھىپ
 ايدىلگان خانلىقلارنىڭ بىرى، ئىلىگى بىز تارىخىنى يازمىدە بولدىغىمىز
 يادكار ھەم كوچوم خانلار پادىشاھلىق ايتىكان سيبىر خانلىقى ايدى . بو
 يىرلەر ايله ايك اۋل بىلوشوچىلەر نوۋغورود خلقلىرى بولغانلىقى اوچون
 بىز آنلارنىڭ يوغرا ايله بولغان مەنسەبەتلىرىنى اۋل مەھىپ ايتوب صوڭرە
 مەسقاۋ پادىشاھلىقى ايله بولغان مەنسەبەتلىرىنى مەھىپ ايتە چەكمىز .

نوۋغورود خلقلىرى ايله يوغرا خلقلىرىنىڭ آرا لىرىدە بولغان مەھىپلەرنىڭ
 مەھىپلىرى خصوصەنە تارىخلاردا كو مەھىپلەر بولمادىغىدىن بىز باشلاپ
 بو ايكى خلقنىڭ آراسىدە بولغان مەھىپلەردىن باشلاپ چەكمىز .

نوۋغورود خلقلىرى ۱۰۳۲ نچى يىلدە اورال تاغلىرىنە چاقلى كىلۇب آندەغى يوغرا كىشىلىرى ايله صوغوشدقن صوگرە مغلوب بولغانلر (۱). مونە شوشى زماندن باشلاب نوۋغورودلىلرنىڭ يوغرا يىرىنە سفىرلىرى ىش ىش كورنمىكەدەر. بونلر آراسندە ايك مىشورى ۱۱۹۳ نچى يىلدە بولغانىدەر. بو يىلدە نوۋغورودلىلر اوزلرىنىڭ يادىرى اسملى باشلقلىرى قول آستندە اورال تاغىنىڭ آرغى ياغندەغى يوغرالر اوستىنە سفر ايتوب آنلرنىڭ بر شىرلرىنى ضبط ايتكانلر. ايكنچى شىرلرىنى بش آطنە قامالاب تورددقن صوگرە يوغرالرنىڭ حىلەلىرى ايله روس عسكرىنىڭ بىك كوبيسى ھلاك ايدىلۇب آزيغنە قاچوب قوتىلورغە موفق بولغانلر (۲).

۱۳ نچى عصردن باشلاب يوغرا يىرى نوۋغورود ولايتلرنىن سانالا باشلاسدە، لىكن اول نوۋغورودقە ھماندە نى باغلانماغان ايدى. شونلقدن ھر وقتدە يوغرا خلقلىرى آراسندە قتنە بولوب تورغالى ايدى. بو چاقلردە نوۋغورودلىلر يوغرالر اوستىنە ھجوم ايتوب قارقلاسلەردە لىكن آنلردن كوب فائدە چىقىمى ايدى. ۱۴۴۶ نچى يىلدە واسىلى ھم مىخاىل اسملرنىدەگى باشلقلىرى (۳۰۰۰) عسكر بىرلە يوغرا اوستىنە سفر ايتوب باشدەرق خىلى موفق بولسەلدە صوگندىن يوغرالرنىڭ حىلەسى ايله تاغىدە تارمار ايداگانلر. كوبدە اوتى نوۋغورود جەپورىتى ماسقاو پادشاھلىغىنە قوشولدىغى كىي يوغرا ھم آنىڭ ايله برابر ماسقاوغە تابىغ ايدىلىدى. بو چاقلردە ماسقاودە پادشاھلىق ايتوچى ذات روسلرنىڭ ايك بولدىلى پادشاھلرنىن اوچنچى ايوان ايدى. شوشى ايوان يوغرا يىرىنى ماسقاوغە نوۋغورود آرقىلىغىنە تابىغ ايتمەينىچە اول اوزىدە ۱۵۶۵ نچى يىلدە واسىلى اسقرابا ايله واسىلى يارمولاىچ اسملى باشلىقلىرغە يوغرا يورتىنى محاربە ايتەرگە امر ايتكان (۳). بونلر آنى محاربە ايتوب آندىن

(۱) Исторія російская, Татищева, том. 2. стр. 105.

(۲) Исторія россиі, Соловьева, том. 2, стр. 623.

(۳) Исторія россиі, Соловьева, том. 5. стр. 1422.

بيك كوب اسير آلوب قايتدقلىرى ايله برابر يوغرانى ماسقاوغه هم تابع ايتكانلر.

۱۴۶۷نجى يىلده وهتكه ليلردن ۱۲۰ كشى، پيرمياق لىر ايله برگه واغوللر اوستينه هجوم ايتوب آنلرنىڭ آسقا اسملى باشاقلرىنى طوتقون ايتكانلر. بو هجوم لىر روسلر طرفندن غنه بوا ماینچه قاي چاغنده يوغرا يورتنده غى خلق لىر طرفندن روسلر اوستينه هم ياصالاللىرى ايدى.

واغوللر ۱۴۵۵نجى يىلده اوزلرىنىڭ آسان اسملى كنازلىرى قول آستنده اولارق زيران لىر اوستينه ايتكان هجوم لىرى وقتنده ويچودا يلغەسینه چاقلى كىلگانلر. ۱۴۸۱نجى يىلده پيرم ييرينه قىلدقلىرى هجوملرنده ايسه چاردىن غه يتكانلر.

اوچنچى ايوان دورى روس تارىخىنىڭ اياڭ پارلاق زمانلىرى بولغانلقدن آنىڭ بو كىك واقى خلق لىرنىڭ بورچووينه توزوب طنوره آلمايه چغى معلوم ايدى. ۱۴۸۳نجى يىلده ماسقار پادشاهلىغى قىئودر قوربسكى، صالتيق تراوين اسملى باشاقلرى ادارەسندە شوشى خلق لىرنى باصار اوچون كوچلى عسكر سوق ايتدى. بونلر واغوللرنى پىلیم يلغەسینىڭ ناماغنده اوچراتوب تارماز ايتكاچ آنلرنى روس قول آستينه كرورگه مجبور ايتدىلر. شوندىن صولڭ روس عسكرلىرى طاودا يلغەسى بويونچه توبان تابا توشوب سيبىر يورتينه اوزدىلر. آندىن ايرتیش بويونچه سفر ايدوب اوب يلغەسینه باروب چىقدىلر.

كناز قوربسكىنىڭ بو سفرى روسلر اوچون بىك خىرلى بولوب چىقدى. چىزىنكه سيبىر كنازى لانيق ايله يوغور كنازى پىنتقى ھمدە ايكى واغول تورەسى روسلرغە تابع ايدىلوب مالدان اسملى يوغور كنازى ايسه اسير ايدىلىدى. ۱۴۹۹نجى يىلده يوغرا ييرنده گى واغوللر اوستينينه ياكادىن عسكر ييارلدى. بو عسكرلر سىميون قوربسكى، پىتر اوشاقى، ايوان زابالوتسكى لىر قول آستنده بولوب

سانلرى ۴۰۲۴ كىشى دن غىبارت ايدى (۱). آنلر بتون واغول-يىرىنى يوروب آنلارنىڭ خىلى شىرلرىنى آغانلار. بايتاق كىشى لرىنى قىروب ونيچە باشاقلرىنى اسير ايتوب ۱۵۰۰ نچى يلنىڭ مارت آينده صاغ سلامت اولارق ماسقاوغه قايتقانلار (۲). اما سيبىر اسمى نىڭ روس تارىخ لرىندە قايو زماندىن بىرلى استعمال ايدىلدىكى خصوصندە تورليچە سوزلر وار. بعض مؤرخلر آننىڭ ۱۴۰۷ نچى يلدىن بىرلى روس تارىخ لرىندە ذكر ايدىلدىكىنى دعوا ايتىلار. بونلر اوزلرىنىڭ مدعى لرىنە روس روز نامه چىلرىنىڭ «طوقتامش خان ايدكو مىرزا طرفىدىن سيبىر بىرىندە قتل ايدى» دىگان سوزلرىنى دليل ايتىلار. محترم تاتيشچى جنابلىرى هم طوقتامش نى ۱۴۰۷ نچى يلده سيبىر بىرىندە اوتىلدى دىر (۳). لىكن روس مؤرخ لرىنىڭ كوبره گى سيبىر اسمى نىڭ روس تارىخ لرىندە ايكى ائل ذكر ايدىلويىنى ۱۴۸۳ نچى يلده دىلر.

۲

استروغانلار.

سيبىر تارىخىندە بىك كىوب اورون آغان ذاتلرنىڭ بىرى هېچ شىبىسز استروغانلردىر. چونكى اورال آرغى ياغى نىڭ روسىنە چىلاب تابع بولووى روس خلق لرىنىڭ شمال شىرقى طرفلرىنە حركىتلردىن، همە روس سودا گىرلىرى اوزلرىنىڭ اوتراقلىرىنى اورال طاغىنە ياقىنلاشدرىدىن صوڭغىنە در.

مونه روس خلقى نىڭ اول طرفلرغە بولغان شوشى حركىتلرنىڭ، اوشانداق

(۱) بو عىسكى نىڭ سانىنى صالاۋىيوف ۵۰۰۰، قايسى بىرلىرى ايسە ۴۰۰۰ ايتوب كورسەتىكەن بولسەلر دە لىكن مىللىر جنابلىرى ۴۰۲۴ دىر ايتىدىكى اوچون بىز انىقىنى حق دىر قبول ايتىدۇ.

(۲) Опис. сибир. царст. Миллера, стр. 52.

(۳) Истор. росе. Татищева, т. 4. стр. 430.

اول ياقلارنى تەمىير ھەم اسكان ايدودە استروغانف لرنىڭ بىك ظور دخلى بولغانلىقى اوچون، ھەر بىر تارىخ يازوچى كىشى آنلر خصوصندە سوز سويلاب كىدرگە تارىخ جھتندن مجبوردر.

ويتزىن نىڭ خېرىنە بنا استروغانف لرنىڭ اوڭى بابالرى آلتون اوردادن روسيەغە كىلوب چوقونغان تاتار ميرزاسى در. بو اشكە تاتارلرنىڭ بىك آچووى كىلوب روسلر ايلە محاربه ايتارگە باشلاغانلر. روس كىنازى تاتارلرغە قارشى بىك كوپ عسكەر ايلە تىگى چوقونچىنى باش ايتوب يىبارگان. لىكن بخت سزلىگىنە قارشى اول، تاتارلر قولينە اسير توشوب آنى تاتارلر تىلم تىلم ايتوب طور اغاچ، بتون تىنىنى اشقىلاغانلر. آنىڭ روسيەدە قالغان يوكلى خاتونى اول اولگاچدىن بىر آز سوگرە بالا توغدىروب، اول بالانى آتاسىنىڭ شونداى بخت سز ئولوم ايلە ئولگانلىكى اوچون «اشقىلانغان بالاسى» مەنى سنده بولغان Строгановъ لقبى ايلە يورتكانلر. استروغانف لر اوزلرىنىڭ اوڭى بابالرىنى اسپرىدون اسملى صاناب، آنى دىمىترى دانسكوى زمانە سنده بولغان حسابلىلر. آنلرنىڭ اوڭى بابالرىنى اسپرىدون دىوب حساب ايتولرى، آنىڭ باشدە تاتار ميرزاسى بولو زىنە اصلا مناقض توگلدەر. چونكە اسپرىدون اسمى نىڭ آكا چوقوندىن سوگرە وىرلگان بولووى بىك مەمكندر. كارامزىن لر بو خېرىنى يالغانغە چىغارورغە ماتاشسە لردە، لىكن هوللاندىيالى ويتزىن جنابلرى بىك اولوغ عالم وشونىڭ ايلە برابر كوپ يىرلرنى توبچىلاب يىلگان آتاقلى سىياح بولغانلىقى اوچون بىز آنىڭ خېرىنە كارامزىن نىقندن آرتغراق اوشانا بىز. اسپرىدون نىڭ اوغلى قوزما، قوزمانقى لوقا، لوقانقى فيئودر، فيئودر نقى آنىقادى.

مونه اسپتروغانف لرنىڭ سىبىرگە مناسبتلىرى شوشى فيئودر اوغللىرى زمانە سندن باشلانەدر. اوچنچى ايوان طرفىدىن نوۋغورود آلونغاچ آندەغى خلق لر تورلى طرفقە طارالغانلر. آنىقاننىڭ آتاسى فيئودر ھەم

شوشى چاقده نوۋغوروددن كوچكان بولورغە تيوش. چونكە نيگى واقعەدن صوڭ استروغانف اسمى نوۋغوروددە ذكر ايدلماينچە اوستيوغ ايله *Сольвычегодскъ* دە ذكر ايديله در. آنيقا ايله آنڭ ظور طوغانى شول طرفلردە ظور. طوز كارخانىلرى ياصاب شەرت تابقانلر. ۱۵۱۷ نچى يىلنىڭ ۹ نچى آپرىلدىدە واسىلى ايوانويچ طرفىدىن فيئودرنڭ ظور اوغللىرى استىپان، اوسىپ، ۋولودىمىرلرغە اوستيوغ اويازىدە طوز كارخانىلرى بىنا ايدىرگە رخصت ايدىلگان. شول چاقلردە قاما بويىدە *Солекамскъ* دن *Чусовая* يىلغە سىنە چاقلى بولغان اورونلر بوش طورديغى اوچون ۱۵۵۸ نچى يىلدە گريگورى آنيقۋويچ شول اورونلرى دورتنچى ايۋاندىن اوزىنە صوراغاچ، ايۋان ۱۵۵۸ نچى يىل ۴ نچى آپرىلدەغى يارلىغى ايله اول يىرلرى گريگورىگە باغشلاغان. گريگورى ايۋاندىن اول يىرلرى صوراوى ايله برابر نوغاي كىشىلرىنىڭ ھجومىدىن صاقلانو اوچون آنڭ شەرلر بىنا ايتوب طوبلر ھم طوبچىلر طوتارغە دە رخصت صوراغان بولغان. ايۋان بونلرغە دە رخصت ايتكان (۱). شوندىن ۱۰ يىل صوڭ آنيقانڭ ايكىنچى اوغلى ياقف، ايۋاندىن چوساوايا يىلغە سىنە بويلىرى ايله، آنڭ تاماغىدىن باشلاپ قامانڭ توبەنىنە طابا ھر ايكى ياقدىن ۲۰ شەر چاقىم يىرلرى صوراغان. آندە شەرلر بىنا ايدىرگە، ھەم طوبلر ايله طوبچىلر طوتارغە رخصت ايتووينى اوتىنگان. ايۋان، ياقفنىڭ تىلگەنىنى قبول ايتوب، ۱۵۶۸ نچى يىلنىڭ ۲۵ نچى مارتدەغى يارلىغى ايله آڭا صوراغان اورونلرىنى بىرگان. ۱۵۷۲ نچى يىلغە چاقلى اول طرفلردە طىنچلق دوام ايتوب كىلدى. لىكن شوشى يىلدە ۴۰ لاپ چىرمىش، واتىاق، باشقورد ھم بوئىنتىلر ايله بىرگە قاما بويىنە كىلوب پىرم كىشىلرىنى، ھەمدە سودا گىرلرىنى قىتاب ئوتىرگانلر.

(۱) ايۋان طرفىدىن گريگورىغە وىرىلگان يارلىق *Грамота* بىك اوزون بولغانلىغى اوچون بىز آنڭ كىركىلى اورونلرىنى غنە خلاصە ايتوب تىرجمە ايتدىك.

مونه شوشى خبر پيرم عسكر باشلىقى بولغانقى ارقلى ماسقاوغه ايرشديرلگاچ، ايژان ۱۵۷۲ نچى يلنك ۶ نچى آوغوستنده استروغانقى لرغه «مينم شوشى يارليغم باروب يتكاچده سز بيك صاقلقده طورگز. بيك هيبت باشلق صايلاپ آنك ايله برگه جيارغه ممكن بولغان چاقلى تلهگان قزاق لرنى جييوب، آنلرنى تورلى قوراللىر ايله قوراللانديرگز. شولايوق بزرگه صادق قالغان آستياق لر ايله واغوللردن هم كشى لر جييوگز. شونلر جيولغاچده بزرگه خيانت ايتكان چيرمش، واتياق، آستياق، نوغاي ار اوستينه محاربه ايتار اوچون يبارگز» ديو يارلىق يبارگان.

۱۵۷۳ نچى يلنك ايمولنده كوچوم خاننك قازنداشى محمد قل، عسكر ايله قاما بويينه كيلوب، پيرم گه قايدن بارورغه ممكن لكنى تيكشركان. بيك كوب آستياق لرنى قتل ايتوب، خاتونلرى ايله بالالرينى اسير ايتكان. ايژان طرفندن قيرغيز (۱) يورتينه يبارلگان ايلچى چابوقف ايله ايژان خدمتنده بولغان تاتار تورهلر يده آنلر طرفندن اوترلگانلر. محمد قل استروغانقى لرنك شهر چيكينه ۵ چاقرم قالغاچ كيرى قايتوب كيتكان. مونه شوشى واقعه خصوصينده استروغانقى لر ايژان غه خبر ايتكاچ، اوزلرينه تاخچى هم تابول، اوشانداق آكا قيبه طورغان يلغهلر بويونده قلعه لر بناء ايتوب شونده صاچقى لر ايله طوبلر طوتارغه ايژان دن تاغيه رخصت صورالغانلر. ۱۵۷۴ نچى يلنك ۳۰ نچى ماينده يازلغان يارليغى ايله ايژان آنلرغه بويوليد، شوشى صورالغان اورونلرينى باغشلاغان. ايژان، ياقف ايله گريگوريفغه، تلهگان كشى لرنى آستياق، واغول، يوغريچ، ساموئيديلر ايله برگه جييوب، اوزينك ياللاغان قاراقلرى ايله

(۱) كوچوم خاننك اصل وطنى قيرغيز مىخراسى بولغانلىقى اوچون آكا يبارلگان ايلچى نى قيرغيز يورتينه يبارلگان ديولدهر.

برابر سيبير يورتىنى مھار بە ايدرگە امر ايتكان. استروغانف لېر ايۋان دن صوراب آلدقارى اورونلر دة قلعه لېر بناء ايدو ايله گنه قناعت لائمه بىنچە شەرلر هم بناء ايتكانلر. بعضى شەرلرنى بنا ايدر اوچون ايۋان دن خصوصى رخصت لار دة آلفانلر. ۱۵۵۸۰ نچى يىلنڭ ۲ نچى آپرىلنڭ گريگورىغە ويرلگان يارلىق بويونچە آنلر قانقارا شىرىنى سالغانلر. باره طورغاچ آنلرغە بو شەرگنه آز بولوب پادشاه دن ايكىنچى شىر بناء ايدرگە رخصت صوراعانلر. ايۋان ۱۵۶۴ نچى يىلنڭ ۲ نچى غنوارندە گريگورى اسمينه ويرلگان يارلىقى ايله استروغانف لرغە اول شىرنى بناء ايدرگە رخصت ايتدىكى سببلى آنلر آنى شوشى يىلە بناء ايتوب «كرگەدان» Кергеданъ دىوب تسميه ايتكانلر.

۱۵۷۰ نچى يىل دة استروغانف لېر قانقارا يانندە مناسبىر بناء ايتوب، آڭا شوشى شىر ايله آنڭ تىكرەسندە بولغان اورونلرنى بىرگانلر. طوغرىسى استروغانف لېر ئاما بويلىرى ايله اورال طاغى تىكرەلر يىنى تعمير ايتوب آنلرنى روسيەنڭ ايكى باى ولايتلرى صرەسینه كرتكانلر. روس مؤرخلر يىنڭ كوبيسى (باشە صالاۋيوف ايله كارامزىن لېر بولدىغى حالە) «استروغانف لېر ۱۵۷۹ نچى يىلە يرماقنى ۋولغە بويوندىن چاقروب كىتوردىلر. سوڭرە آنى ۱۵۸۱ نچى يىل دة سيبير يورتىنى مھار بە ايدرگە يباردىلر». دىو دعوا ايتسە لردە لىكن آنلرنڭ دعوالرى اوشانچلى دليللر ايله ثابت بولمادىغىنن وشونڭ ايله برابر سيبير حقندە ايكى اوشانچلى معلومات وىرگان ميللىنر، فيشپىر كىك محقق تاريخچىلرنڭ يازدقلىرىنە مخالف بولغانلىقن بىز اول سوزلرنى حق دىه آلمىمىز. حتى ايۋان طرفندىن استروغانف لرغە ويرلگان يارلىق لردەغى شرطلرغە، استروغانف لرنڭ اول حركت لرنى (يرماقنى قبول ايتولرى) يتونلاي

مناقض بولغانلقدن، آنلرنڭ يرماقنى چاقرولر ينى هيچ بر وجه ايله احتمال طوتيميز (۱).

VII

قازاقلر - يرماق.

بز يوغار يده يادكار خان قولندن كوچوم نڭ سيبير يا پادشاهلغىنى ضبط ايتوب آنى قتل ايتديكىنى و بناء عليه بتون سيبير يورتينڭ پادشاهسى كوچوم خان بولوب قالد يغىنى بيان ايتكان ايدك. كوچوم خان، اوزينڭ ضبط ايتديكى سيبير يورتنده بايتاق يللر خانلق ايدرگه موفق بولسده لکن صوڭخى عمرنده آنڭ قولندن اول ييرلرنى يرماق تيموفيوبيچ اسملى دون قازاغى، اوزينڭ ايداشلرى ايله باروب ضبط ايتكان.

يرماق حقنده تفصيللاب سوز سويلار اوچون قازاقلرنڭ اول زمانلغى حاللىرى ايله بوزونقى طور مشلرندن آز بولسده بحث ايتوب كيتو تيوشلى بولغاناغى سببلى بز بو اورونده يرماق ترجمه حالينه كرشكانچهگه چاقلى، قازاقلر حقنده بر آز معلومات ويرونى تيوشلى ديوب بيله مز.

قازاق سوزى تركچه بولوب، آنڭ اصلى قاچقن معنى سنك بولغان قاچاق، قاچقاق كلمه لرى در (۲). اچكى روسيه دن قاچوب كيتكان لرگه، تانار ئولكه لرينڭ چيگنده چاپغينلىق ايتوب عمر اوزدرمقده وادقلىرى

(۱) استروغانلرغە ويرلگان يارلىق لرنڭ هر برسندە „а воровъ имъ и боярскихъ людей бѣглыхъ съ животы и татей и разбойниковъ не называти, и никакихъ воровъ не держати, и отъ всякаго лиха беретчи“ عبارلرى مذکور بولغانلقدن استروغانلر كبك پادشاه غه چن صادق ذات لرنڭ يرماق كبك آتاقلى راز بويىنىقنى چاقرو احتماللرى بارمو؟ هيچ!

(۲) قاچاغ: فرارى، قاچغين. لغت چغتاي و تركى ص. ۲۱۴.

قازاقچى: خرسن، قطاغ، طريق، اوغرى، رازن، چپاول. لغت چغتاي و تركى ص. ۲۱۹.

اۈچۈن تاتارلار طرفىدىن قازاق (قاچاق) اسمى وېرلگان كىشىلەر بولان كورشى بولوب آنلار ايله هر وقت ايش كورورگه طوغرى كېلگانلىكى سببلى، روس قاچقىنلىرىدە تاتار سوزى بولغان قازاق اسمى ايله تىسمىيە ايدلگانلار (۱).

بورونقى Русь نىڭ احوال جغرافىيەسىدە قاراغاندە، روس پىرىنىڭ قىرلىرىدە صوغوشچى قازاقلارنىڭ بولۇپچىلىقى تىببىي ايدى. چۈنكى روس، تورلى طرفىدىن چول ايله چورماغان بولدىغى سببلى، اچدەگى روسىيەدىن آنىڭ چىكلرىنە آرتۇق كىشىلەر ايله، آزغىن تىببىيەتلىلارنىڭ قاچۇپ كېدەچكلرى بېلىگولى ايدى.

ماسقاۋ پادىشاھلىغىدە، پادىشاھلىق نىڭ قۇت حاصل ايتۇپ، بتون اشنى اوز قولىنە آلوۋى وىنا ئۇلە اھالىنىڭ بورونقىدىن بىرلى فائىدانوب كىلىدكلرى حقۇقلىرىنى بوغالتولرى، ياساق نىڭ چىكىدىن تىش كۇبايۇب كىتۈۋى سببلى خلق نىڭ يىلىكەلرىنە بىك آغىر بولۇپ يۇكلانولرى، اوشانداق حرىتلىرىنى بوغالتۇپ بايارلىغە قىل ايدىلە باشلاولرى بارسىدە خلقنى اورطە روسىيەدىن قاچىرغە سبب بولەلر ايدى. دىمىككە روسىيە نىڭ احوال جغرافىيەسى قازاقلق نىڭ پىدا بولۇۋىنە مساعد بولدىغى كېى، آنىڭ طورمىشنىدە خلقنى قازاقلقغە مېجۇر ايتە طورغان نرسەلر ىتارلىك ايدى. مۇنە شوشى قاچقىنلىرىدىن، اوشانداق بعض بىر سىببلر اۈچۈن اچكى روسىيەدە طورورغە ياراتمايىنچە آنىڭ چىكلىرىنە كۇچكانلىرىدىن قازاق فرقىسى حاصل بولغان. بونلارنىڭ بايتاغىسى ۱۶. نچى عصر نىڭ اىككىنچى يارتىسىدە دون يىلغەسى بويىنە كىلۇپ اورناشقانلر ايدى. واقعە قاچقىنلىرى كىشى آرقاسىدە غنە ياشارغە ياراتقىلىرىدىن، دون بويۇندەغى قازاقلردە باشقە كىشىلرنىڭ تابقانلىرى ايله عمر اوزدېرىغە ياراتۇپ، اوزغان

(۱) Курсъ русской истории, В. Ключевского, ч. III, стр. 130—132.

بارغاننى طاليلر ايدى. بونلر، دون يلفغەسى بويوندىغى طالاولرى ايله گنه قناعت لانماينچە، آندن ژولغەغە چغوب آنئغى بخارا هم ايران ايلچى لرىنى طالى باشلاغانلر. دون قازاقلرى شوپاقلى آزونلر ايدى ڪ: آنلردن روس سودا گيرلرى ايله، روسيه حكومتى نڭ كيمه لرىدە صاغ قالميلر ايدى. ۱۷ نچى عصر نڭ ابتدا رىندە مالاروس قازاقلرى نڭ يىكل كيمه لرى

قارا دىگىز نڭ شمال هم غرب، حتى بعض وقت جنوب ياغندەغى تاتار، ترك شىرلرى نڭ طاليلر ايدى. ۱۶ نچى عصر نڭ صوڭغى يارتى سىندە زاپار وژسكى قازاقلرى تشكىل ايدىلورگە باشلاغان زماندە دون قازاقلرى ئللە قايچان نغوب تيره ياقدە باصقونلق ايتەلر ايدى.

ايژان غرو زى قزان ايله آسترخان خانلىق لرىنى بىرگاچ، اوزى نڭ مملكتى نڭ چىگىنى قاسپى دىگىزىنە چاقلى صوزوب ساچقان اجتىادى نڭ تملى يمىشلىرىنى آشى باشلادى. بورونقى دە بلغار مملكتىنە كىلگان بخارا، ايران كروان لرى حاضرندە روسيه غە كىلەر ايدى. دون بويونىدە انقلاب اورناشقان قاچقىن لر اوچون بو كروان لر ايسابلامى كىلگان غنىمەت ايدى. شونلقدن قازاقلر بو كروان لرىنى اوزارى تىلەگانچە طاليلر ايدى. ۱۵۴۹ نچى يىدە نوغاي مىر زاسى يوسف، قازاقلر نڭ طالاولدىن شكايەت ايدوب ماسقاوغە يازو يبارگان: يوسف نڭ خطىنە روس پادشاهسى:

«اول قاچقىن لر دوندە بىز نڭ رخصتمزدن باشقە طورەلر، بىزدن قاچالر. بىز، موندىن ئولك هم نىچە مرتبە آنلرنى طوتار اوچون يباردك. لىكن بىز نڭ كىشى لر آنلرنى طوتە آلمادىلر. مونه حاضرندە آنلرنى طوتارغە تاغىدە يبارەمز. طوتولغانلرىنى جزا قىلورمز. سىز اوز كىز طوتە آلماس سىزمو؟ طوتسا كىز بىزگە يبار كىز» دىوب جواب بىرگان. يوسف موندىن صوڭىدە روس پادشاهسىنە نىچە مرتبە قازاقلردن شكايەت ايتوب يازغان. طوغرىسى بو قازاقلر طرفىدىن يات يىر ايلچى لرى ايله سودا گيرلرىنە بىك كوپ زىانلر يالغانلىقى كىي، روس سودا گيرلرى ايله روس حكومتىنە دە

آنلردن شاقۇلى ضرر ياصاڭا ايدى. بو واقعه لر قازاقلرنىڭ چن قاچقىن بولوب،
 ھېچ بىر كىشى نىڭ خاطر يىنە رعايە قىلماغان ايدىكلرىنى بىك آچىق آڭلاته لر.
 قازاقلر، يات خلق لرنى غنە توگل روس خلقىنى ھم طاللاغانلىقلىرى، حتى پادشاھ
 ايلرلر يىنە چاۋلى قول سوزغانلىقلىرى اوچون روسىيە حكومتى ۱۵۷۷ نچى يىلنىڭ
 ۱ نچى اوكتا برنىك دون ھم ۋولغە بويلرنىك يول باصارلىق ايتوب يورۇچى
 شۇشى قازاقلرنى باصار اوچون ايۋان موراشكىن قول آستىدە كوچلى
 عسكر يباردى. موراشكىن قازاقلرنىڭ خىلى سىنى طوتوب ئولوم جزاسى
 ايلە جزالادى. لىكن كو بىسى قاچوب اوزلر يىنى ئولوم دن قوتقارورغە
 موفق بولدى. شوشى قاچوب قو طولوچىلر آراسىدە ئىلگى مشهور آتامان
 (۱) يىرماق تىموفىيۋىچ ھم بار ايدى. بولنر قاما يىلغەسى بو يونچە منوب،
 چوساوايا يىلغەسىنىڭ تاماغىنىنە ياقىن استروغانلىرى طرفىدىن بنا
 ايدىلگان كىرگە دان شىرىنە يىتكانلر. اول چاقىدە قاما بو يوندە
 ماقسىم استروغانلىرى طورە ايدى. بو ماقسىم يوغارىدە ذىكر
 ايدىلگان ياقى نىڭ اوغلى، آنىقاننىڭ ايسە طورونى ايدى. قازاقلر بو
 اورونلرغە ۋولغە بو يونغى باصقىن لىقلىرى ايلە كىلماگان بولسە لردە،
 لىكن بتونلا يوك بىخشى كىشى لر توگللر ايدى. شونلىقدىن قازاقلرنىڭ
 طالاولرندىن قورقو سىبىلى ماقسىم آنلرنى بىخشى قبول ايتەرگە مجبور
 بولدى (۲).

(۱) آتامان سوزىنى بىخ روس اصلاۋارلرنىك وىنگرچە، فىلالوغ صاقالوف ھم
 كر مىرلر طرفىدىن يازغان اصلاۋارد، نىمىتسچە، مؤرخ نىبولىسىن فلەنكچە كىمە باشلىغى
 معنى سىنە بولغان Wauer-man سوزىدىن آلونغان دىسە لردە بارسىنىڭ سوزلىرى
 ياڭلىش در. آتامان سوزى خالص تركچە بولوب آننىڭ اصلى آتا-مان، آتا-من در. مان،
 من ايسە تركى تىلنىك كىشى دىگان سوز بولوب آتاماننىڭ معنى سى آنا كىشى، باش كىشى
 دىمىكلر.

(۲) Опис. Сибир. Цар. Миллера, стр. 75—76.

Сибирская история, Фишера, стр. 114—115.

قازاقلرنىڭ ۋولغەدن قاچقاچ، قاما بويونچە منوب استروغانف لىر اوطارى يانينە كىلولىرنەدە مۇرخ لىر آراسندە اختلاف بولماسەدە، لىكن آنلرنىڭ آنەدە استروغانف لىر طرفندىن چاقىرىلۇپ بارغانمۇ وياخۇد چاقىرىلمى بارغانمۇ ايدىكلىرى حەقندە، اوشانداق استروغانف ارغە بارولرى قاچقاچە بولۇپ، آنلرنىڭ سانلىرى كۆپمۇ بولغانلىقى حەقندە روس مۇرخلىرى آراسندە بىك ظور اختلاف بار. ايكى مشهور مۇرخ لىردىن كارامزىن، سالاۋىوف و آنلرغە اوخشاشلى بىك كۆپ جۇڭقى عالم لىر «قازاقلرغە ۱۵۷۹ نچى يىلنىڭ ۶ نچى آپرىلندە استروغانف لىر طرفندىن چاقىرىلۇپ خىت كىلىدىكى اوچون، آنلر ۵۴۰ كىشى بولدىلىرى حالەدە قاما بويونچە يوغارى سفر ايتۇپ شولوق يىلنىڭ (۱) ۲۱ نچى ايوونندە استروغانف لىرغە كىلىدىلر. ۱۵۸۱ نچى يىلغە چاقىلى استروغانف لىردە قالۇپ آنلرغە بىك كۆپ ياردىم ايتىدىلر. ۱۵۸۱ نچى يىلنىڭ ۲۲ نچى ايوونندە بىگىنلى مىرزا قول آستندە استروغانف لىر اوطارىنە ھجوم ايتىكان ۶۸۰ واغولنى پرىشان ايتۇپ بىگىنلى مىرزانىڭ اوزىنى اسىر آلدىلر.

قازاقلر استروغانف لىردە ايكى يىلدىن آرتق طوردىن سوڭرە ۱۵۸۱ نچى يىلنىڭ ۱ نچى سىنتابرىندە، يانلرىنە استروغانف لىر تاغىدە ۳۰۰ كىشى بىرۇب نە بارىسى ۸۴۰ كىشى بولدىلىرى حالەدە آنلرنى سىبىرىيانى ضبط ايدىر اوچون يبارگانلر» دىلر. بو مۇرخ لىرنىڭ بويىلە دىولرىنە سىبىر، يازىلووى قاچقان، وكم طرفندىن ايكى كانلىكى معلوم بولماغان Строгановская летопись آتالغان روز نامەدەر.

(۱) سالاۋىوف تارىخندە قازاقلرنىڭ استروغانف لىرغە كىلولىرىنى ۱۵۷۱ نچى يىلە دىوب كورساتلىكان بولسەدە لىكن اول مطبعە خطاسى بولورغە كىرىك.

بو روز نامەگە روس مۇرخارىنىڭ محققلىرىدىن (۱) نىچە ذات
 تىجار كوز ايله قارادقلىرى وشونىڭ ايله برابر آندەغى سوزلىرى مىللىرى
 ايله فېشېر كېك چن مۇرخارىنىڭ سوزلىرىنە مناقىز بولدىغى اوچون بز
 آڭا حق دىوب قارى آلمىز. مىللىرى ايله فېشېرنىڭ فېكرلىرىچە ۋولغە
 بويونىڭ يىرماق ايله برابر طالب يورۇچى قازاقلارنىڭ ۷۰۰۰ بولوب،
 استروغانلىرىغە كېلىگەندە ايسە ۶۰۰۰ بولغان. كارامزىن ايله ساللاۋىيوف
 كېك متعصب روس مۇرخارىلىرى يىرماقنى بېك تىزگەنە يول باصارلىق دىن
 چىغاروب، آڭا ماطور توس بېرەلىرى. اما مىللىرى ايله فېشېر آنى تىزگەنە
 يول باصارلىق دىن چىغارماينچە، ۋولغە بويوندىن قاماغە، قامادىن چوساوايا
 يلغەسىنە هماندە يول باصار ايتوب سفر ايتدىرەلىرى. سىبېرىيانى ضبط
 ايدىرگە كىتكەندەدە آنى مىلى ھم دىنىنى حسلىرىنىڭ ھىچ بىرسىدىن خېرىدار
 توڭل وحشى يول باصار بولدىغىى حالدە يىبارەلىرى. مىللىرى ايله فېشېر
 چىنابلرى ۱۸ نچى عصرده فنى اكتىشفات اوچون سىبېرىياغە يىبارلىگان
 экспедиция لردە اشتراك ايتكانلىرى. بونلارنىڭ اوڭلىسى آندە ۱۷۳۳
 نچى يىلدىن ۱۷۴۳ نچى يلغەچاقلى طوروب، آندەغى آرخىفلىرىنىڭ بارسىنى
 تېكىشروب، اوزىنىڭ مشهور سىبېر تارىخىنى يازغان. ايكىنچىسى ايسە
 ۱۷۳۹ نچى يىلدىن ۱۷۴۹ نچى يلغەچاقلى سىبېرىياغە تىخىقات ايله اوزدىرغان.
 آنلارنىڭ ھر ايكىسى آقادىمىيا طرفىدىن يىبارلىگان بولغانلىرى. بو ايكى
 ذات مسئلەگە بېك طوغرى قاراب ھر واقەنى محاكەمە قىلغاندە روسلىق
 تاتارلىق، وياخود مىسلمانلىق خرىستىيانلىق مسئلەلىرىنى قاطناشدرماينچە طوب
 طوغرى، فنى جەھتدىن گەنە قاراب ھكم ايتەلىرى. مۇنە شوشى سىبېر، ھەك
 كارامزىن ايله ساللاۋىيوفلىرىنىڭ ماخذىلىرى بېگوك اساسلى بولماغانلىقى
 اوچون بز مىللىرى ايله فېشېرنىڭ سوزلىرىنە آرتىقراق اھمىت بىزوب،
 قازاقلار حقىدە آنلارنىڭ يازغانلىرىنى قۇتلىدىكەن. كىنى يىرماقنىڭ اوزى

(۱) بونلر Небольсинъ ايله Буцинский چىنابلرىدىر.

ھم سفرى حقنەدە. اول ايكى بحقق نىڭ يازغانلىرىدە آرتۇغراق اهمىت وىرەچكىز. شونلىقىن قازاقلارنىڭ سانىنى باشلىرىنىڭ كارامىزىن ايله ساللاۋىيوف لىر بولدىقى حالدە سوڭقى روس مۇرخلىرى كورسەتكەنچە ۵۴۰ دىماينچە آنلىر استروغانلىرىغە مىنگاندە ۶ مڭ بولغان دىمىز. (مڭ اشچى گە بىر باشچى) قىيلىندىن شوشى ۶ مڭ قازاقلارغە باشلىق ايدوچى ذات يىرماق تىموفىيۋىچ ايدى.

يىرماق قازاقلارنىڭ ايكى اولوغ باشلىقى بولوب، آناردىن كچكەنەرك تاغىدە نىچەلب باشلىق لىر بار ايدى. دون قازاغى بولدىقى اوچون يىرماق دن اوزىنىڭ ايدىشلىرى بولغان قازاقلار ايله بىر ابر عمومى بحث ايتوب كىتىدىكىمىز كىي، شوشى قازاقلارنىڭ بولدىقلى باشلىق لىرى بولغانلىقى اوچون بىز آناردىن آيروم اولارق بحث ايتوب كىتەرگە تىوشلىمىز. يىرماق كىيىڭ سىبىر يورتىنى ناتارلىر قواندىن آلوب روسىيەغە بىروچى و بناء عليه طار روسىيەنى كىيىڭ ناتار يىرى بىرلن كىيىڭ ايتوچى بىر كشى بولغانلىقتىن آڭا روسلر نە چاقلى اهمىت بىرىسەلر، بىزدە شول چاقلى اهمىت بىرورگە، روس تارىخلىرى آناردىن نىچك بحث ايتسەلر، ناتار تارىخلىرىدە شولاي بحث ايتەرگە تىوشلىلردىر. مونە شونلارنى اعتبارغە آلوب بىز آنىڭ حقنەدە آيروچە بحث ايتىمكىچى بولامىز.

VIII

يىرماق.

وطني-اسمى-يول باسارلىقى-استرد غانلىرىغە بارووى-سىبىر ياغە كىتووى-پايتەختى ايله خاربەسى-نومەنىنى آلووى-توقوغاى ايله كوروشووى-«طورا طاماغى» قايون يارى-فاراۋول يارى-خاربەلىرى-كىيىڭاش.

يىرماق نىڭ قاي يىرلىك ايدىكى حقنەدە تارىخلىرىدە تورلىچە سوزلىر بولسەدە لىكن ھىچ بىرسى اوشانورلىق درجەدە اساسلى توڭلردىر. قايسى لىرى آنىڭ اصل وطنى قاما يىلغەسى بويوندى دىلر. بعضلىر آنىڭ

وطني دون يلغەسى بويلرنده بولغان حساب ايتەرلر. يرماق نڭ طوغان ييري قايدە بولغانلغى خصوصندە تورليچه فکەرلر بولغانغە اوخشاشلى، آنڭ اسمى حقندە تورليچه سوزلر بار. بعض مؤرخلر آنڭ چن اسمى واسيلى بولغان (۱). سوگره قازاق لر ايله جيولشوب ؤولغە بويلرنده يول باصارلق ايتوب يورگان زمانلرده ايبداش لرى آنى آش پشروچى ايتوب بيلسگوله گان بولغانلر. شونلقدن آڭا بورونغى تاتار تلىندە قزان معنى سنده بولغان يرماق (۲) ديوب قوشام آد قويغانلر ديديلر. چونکه يرماق اسمى پراؤوصلاؤنى اسملر آراسنده بولماغانلقدن، آنڭ چن اسم بولووينى درست كورمىلر. قايسى لرى يرماق نڭ چن اسمى يرمولاي بولوب، آنى بوزوب يرماق ديگانلر ديلر. كارامزين ايسه يرماق سوزينڭ Германъ دن آلونغانلغىنى بيان ايتە. لکن بز نڭ بيلوومزچه يرماق نڭ چن اسمى Ермиль بولوب، شونى بوزوب يرماق ديگانلر. واقعده هم يرماق اسمى كوچوم خاننى جيگوب سيبيريانى آلويچينڭ غنه اسمى بولماينچه اول اسم ايله آناردن باشقه بيك كوب كشى لر آتالغانلر. حتى يرماق نڭ اوز يولداش لرى آراسنده، نيچه قازاق يرماق اسمى ايله آتالغان بولغانلر. آستياق كنازلرندن برينسى چوقونغاچ Ермиль آطالوب، آئيدە سوگندن يرماق ديوب يوزوتكانلر. يرميل اسمى يرماق صورتندە گنه اوزگار تىلوب يورماينچه

(۱) Историческое Обзоръне Сибири, Словцова, т. 1, стр. XXV.

Покорение Сибири, Небольсина, стр. 58.

(۲) بز تاتارچه هم تركچه لغت كتابلرندن نه چاقلى تيكشيره كده يرماق سوزينڭ قزان معنى سنده استعمال ايدىلگانىنى طابمادق مگر يرماق نڭ آلتون، كوموش، آقچه معنى لرنده، استعمالى بار :

صاتار ايردى اوچ يرماق غه آنى آلور ايدى بار يىغە آش وتانى

زاخت دل. ص. ۶۷.

Ермачишка, Ермачко, Ермачекъ شکل لرنده هم اوزگار تيلمکه در۔
 سيپير ياده كوب آبول و كوب اور و نلر يرماق اسمی ايله آتالدفلری.
 حالده، سيپيرياني آلوجی مشهور يرماق ايله هيچ بر مناسبت لری
 يوق در۔ مثلا تابولسك ياقيننده ماستاوايا يلغه سی قريبنده يرماقوا،
 اوشانداق پلوسکايا يلغه سی بويونده يрмаچقوا آتالغان آوللر بولغان۔
 بو آوللارنڭ بولای آتالولرينه سبب اولگى سينڭ يرماق آدلی،
 ايکنچی سينڭ يрмаچوق اسملی کشى لر طرفندن بنا ايدیلولری بولغان۔
 يرماق يرمولای اسمندن بوزولغان بولماسقه تيوش۔ چونکه يرمولای اسمی
 بوزولماغانده اوز کوينچه، بوزولغانده يرموشقه و يا خود يارمولقه
 شکل لرنده استعمال ايدیلدر۔ تورينسك تاتارلرندن برتسی چوقونغاچ
 آدينی يرمولای ديوب قويولغان بولغان۔ آنڭ نيتسه نهري ياننده
 بولغان اوتراغی هم يرمولای ئولوشی ديوب آتالونغان۔

سيپيرگه عائد کاغلرنگ هيچ برسندە يرميل اسمی نڭ اوچراماوی،
 اول اسم نڭ سيپيرده يرماق هم يрмаچوق اسملری ايله آلماشدیرلر.
 يورتولديکی اوچون در۔ آکلانادرکه يرماق اسمی قزان معنی سنده
 بولغان يرماق دن آلونماغانلغی کبی، گيرمن، يرمولای اسملرندن
 بوژولغان هم توکلدر۔

روس لرنڭ بعض بر جرو لرنده طوغريدن طوغری سيپيرياني
 کوچوم خان قوندىن آ اوچینی يرميل ديوب آتالونغان (۱) تاريخ کتابلری
 يرماق نڭ قىزى عمری حقنده تفصيللاب خبر بيرسه لرده، لکن آنڭ
 اولگى عمری نيچوك اوتکانلگى خصوصنده هيچ بر نرسه ذکر ايتمیلر۔
 چونکه اول شيرتلی آنانڭ بالاسی بولماغانلغی وشونڭ ايله برابر
 عمرينڭ اولگى ياغینی آتاقلی ايشلرده اوزديرماغانلغی سببلی آنڭ اولگى

(۱) اول جرو لرنڭ بعض سنده - атаманомъ быть Ермилу Ти-
 говориль-то нашъ мофеевичу ذکر ايدیلگان. ايکنچی سنده.
 Ермилъ Тимофеевичъ عبارسی مذکوردر۔

حاللردن تارىخلرنىڭ سكوت ايدەچكلىرى مەلۇمدىر. يىرماقنىڭ وفات بولغان زىماتى يىلى ھەم كۈنى بىرلەن ضبط ايدىلۇپ دە ئانڭ طوغان يىلى قايسى نەچى يىل بولغان ايدىكى ھەقتە، اوشانداق ەمرىنىڭ اولىنى قايدە ونيچوك اوزدىرغانلىقى ەصوصىدە تارىخ كىتابلارندە ھېچ بىر مەلۇمات بولمايچىلىقى، ايشتە شوشى سىبىلر اوچوندىر.

تارىخلر، يىرماق اسمىنى ايكى اول اولەرق ئانڭ دون، ۋولغە ھەم بىخىر خىزىر بويلىرىندە طالب يوردىكى زىماندىن باشلاپ ذكىر ايدىرگە طوتونالار. بىز يوغارىدە قازاقلرنىڭ دون ھەم ۋولغە بويلىرىندە يول باصارلىق ايتىدىكلىرىنى، آنلردن بات يىر خلىقلىرى امىن بولمايدىغى كىبى روسىەنىڭ توب خلىقلىرى ايلە پادشاھلىق نرسەلىرىدە امىن بولماغانلىقلىرىنى وبناء ەلىە روسىە ھكىومتى آنلارنى باصار اوچون ۱۵۷۷ نەچى يىلنىڭ ۱ نەچى اوكتابرىندە موراشكىن قومانداسىندە كوچلى عىسكىر سوق ايتوب قازاقلرنىڭ خىلى سىنى ئولوم جىزاسى ايلە جىزالادىغىنى، اما كو بىسىنىڭ قاچوب قوتولدىقلىرىنى، وشول قاچوچىلر آراسىندە يىرماق تىموفىيۋىچ ھەم بولغانلىغىنى بىان ايتىكان ايدىك.

ەقق (۱) مؤرخلرنىڭ بىانىدە قاراغاندە، يىرماق روسىە ھكىومتىنىڭ آنلارنى باصار اوچون عىسكىر بىارورگە ھازىرلىنىدىكىنى ايشتىكاچدە ۱۵۷۷ نەچى يىلنىڭ ۲۸ نەچى آوغوستندە قاما بويونچە يوغارى طابا سفر ايتىكان. دىمەككە آنڭ قاچووى موراشكىن عىسكىرى ايلە صوغوشوب جىكلدىكىن صوگرە بولماينچە، بلىكە اول كىلگىنچە گە چاقلى نىچە ايلار مەقدم بولغان. يىرماق قاما بويونچە منوب استىروغانلىرى اوطارىنە كىلۇپ بىتىكان. استىروغانلىرى آنى طالاوندىن قورقوب بىخشى قبول ايتىكانلر. اول آندە ۱۵۷۷ نەچى يىلنىڭ آزاغى ايلە ۱۵۷۸ نەچى يىلنىڭ يارىتىسندىن آرتىغىنە چاقلى طوزغان. يىرماق استىروغانلىرىدە بولندىغى وقت آنىغى

خلق لار آرقلی سیبیر حقنده کوب نرسه لر ایشیدوب بیلورگه موفق بولدی. خصوصیلہ اولده سینیرگه آو آولار اوچون سفر ایتکان زیران خلق لری آرقلی اول بیرلرگه عائد طوغری معلومات لار ایشدوب، آڭا چوساوايا يلغہسی برلان نیچک بارورغہ ممکن ایکانچیلکنی آڭلادی. مونه شوشی خبرلر یرماقده اول بیرلرنی بتونلای ضبط ایتو ممکن بولماسهده، لکن طالاو سببلی اول تیکرهدن شاقطنی بایلقی حاصل ایدرگه ممکن ایکان دیگان اوینی طوغدیردی. ۱۸۷۸ نچی یلنڭ جای نده یرماق چوساوايا يلغہسی ایله یوغاری طابا سیبیر یاغہ سفر ایتدی.

یرماق نڭ باشنده سیبیریانی روسیه قول آستینه کرتماک اوی بولمادیغی کبی، آنارغہ سوڭندن اول بیرلرده اشلرگه طوغری کیلگان اولوغ اشلرنی باشقارو اوی هم یوق ایدی. آنڭ او یلاغان نرسهسی، فقط اول بیرلرنی طالب طویوملق حاصل ایتماک ایدی.

یرماق نڭ بوسفرنده استروغانفی لار اشتراک ایتماگان بولسه لرده، لکن آنڭ طالاوندن قورقدقلری سببلی اختیارلی اختیارسز یرماقنی صوغوش یاراقلری ایله بایوتدیلر. ماقسیم استروغانفی قازاقلرغہ اوز طرفندن کشی لر قوشوب ییلمادیگی کبی، آنلرنی اوزاتور اوچون یول باشچی لری هم بیرمگان. شونلقدن یرماق چوساوايا يلغہسی بویونچه بر کون سفر ایتکاچده آڭا صول یاقدن قبییه طورغان صیلوا يلغہسینه کروپ کیتکان. یرماق نڭ بو آداشووی ۱۸۷۸ نچی یلنڭ ۲۶ نچی سنتابرنده بولغان دیلر. یرماق اوزینڭ آداشقانلغینی بیلماینچه همانده صیلوا يلغہسی بویونچه یوغاری طابا حرکت ایتکان. اول اوزینڭ آداشقانلغینی بیک سوڭغنه پیلدیکنی و بناء علیه صیلوادن چوساوايا يلغہسینه کیری قایتورغہ ممکن بولماغانلغی سببلی صیلوا يلغہسی بویونده قیشلارغہ او یلاغان. آنده اوزینه قیشلاق یاصاب، تیره یاقدهغی تانارلرنڭ هجومندن امین بولسین اوچون آنی نغندی. آنڭ قیشلادیغی اورننی

صوڭغى زىمانلرغە چاقلى يىرماق شىرچىكى Ермаково городище
ديوب آتيلر (۱).

۳۰۰ قازاقنى تيره ياقدهغى واغوللرنى طالار اوچون يباروب،
آنلر بيك كوب نرسه آلوب قايتديلر يىرماق قيشنى شول اورونده
اوزديروب ياز باشنده چوساوايا يلغه سينه قايتور اوچون صيلوا بويونچه
نوبه ن حرکت ايتدى. يولداشلرندن قايسى لرى يىرماق دن اوڭنگى
اورونلر نده قالورغە رخصت صوراعاچ، يىرماق آنلرغە قالورغە
رخصت ايتكان.

بو اورون اول يىرلر ده روسلر ايله اونراق ايدىلگان اورونلر نڭ
ايڭ اوڭنگى سنى بولدى. صيلوا بويونده قالوچيلر آز بولماغانلغى سببلى،
يىرماق اداره سنده اول چاقلر ده ۵ مڭ دن آرتق كشى يوق ايدى. قيش
كوننده واغوللرنى طالار اوچون يىبارلگان قازاقلر سيبير يورنى حقنه
بيك طوغرى معلوماتلر حاصل ايتكانلر ايدى. آنلر، اول چاقلى يىراق
يىبارگه يىتار قدر آشاملق لر بولماغان مدت ده سفر ايتارگه حاللر ندىن
كيلماگانلكنى اوز كوزلرى ايله كوروب بيلدكلرى كى، كىرك قدر
صوغوش قوراللى بولماغانده يات خلق لرنى محاربه ايتارگه ممكن توگل لكنى
هم بيك آچىق ايتوب آڭلاغانلر ايدى.

آشاملق ايله صوغوش قوراللى بىنى استروغانف دن باشقه اورونده
طابارغه ممكن بولماغانلغى اوچون، يىرماق صيلوا دن چقعاچ چوساوايا
يلغه سينه منماينچه، كبرى استروغانف قه قايتدى. بوچاقلى كوب كشى نى
آشاملق هم صوغوش ياراقلى ايله قوراللانديرو بيك آغير بولغانلغى
اوچون، طبيعى استروغانف اول ايشنى اوزينڭ بولديرا آلماعانلغى نى
بيلديردى. لکن صورالغان نرسه لرى ويرلمگان ده قازاقلر استروغانف نڭ

(۱) Опис. Сибир. Царст. Миллера, стр. 79.

Сибирская история, Фишера, стр. 117.

اوزىنى ھلاك قىلەچقىرىنى، اوشانداق ئۇلارنى ايله بار كېك اوتارلىرىنى خراب ايدەچكىرىنى آڭلاتقاچ، استروغانف. اختيارسىز آنلرغە صوغوش اسبابلىرى ايله آشاملىق لىر وىرورگە مجبور بولدى (۱). لىكن اول، اگىردە بارغان بىرلىرىدىن بىتارلك طوبوملىق بىرلان قايتورغە موفق بولسە لىر اوزىنىڭ طوتقان چىغشى لىرىنى ئولايەچكىرى حقىندە قازاقلردىن يازو ايله عىد آلدى. استروغانف، قورالسىز قازاقلرنىڭ ھەر بىرىنى ملىق بىردىكى ايله برابر آنلرغە اوچ طوب ھم بىردى.

يرماق اوزىنى كىركلى نىرسەلرنىڭ ھەر بىرىنى حاضرلىكدىن صۇڭرە ۱۵۷۹ نچى يىلنىڭ ۱۲ نچى ايوونىدە ياڭدان سىبىر ياغە سىر ايتىدى. يول دە تاغىك آداشوب يوقغە وقت ئىرم بولماسون اوچون يىرماق، استروغانف لىردىن يول بىلوچى نىچە لىب كىشى آلدى. بىك كوپ ياردىم لىر ايتىكان ماقسىم استروغانف ايله صاوقلاشوب، اگىردە الله آنلرغە تىلاگان غنىمىلرى ايله صاغ و سلامت قايتورغە نىسىب ايتسە اوزىنىڭ آناردىن آلوب كىتەكان نىرسە لىرىنى تولادىكى ايله برابر تاغىدە باشقالا تەمتىشكر بولاچقىنى آڭلاتىدى. شول چاقىدە يىرماق نىڭ قاچووى ھە دە استروغانف لىردىن آڭا بىرلىگان ياردىم حقىندە ماسقاوغە خىر آلونوب بوخىر پادشاغە اىشتىوادى. اىۋان غىروزنى ماقسىم استروغانف غە بىك آچولانوب ۱۵۸۲ نچى يىلنىڭ ۱۶ نچى نويابىرىدە، آنلرغە آچولى پارلىق بىباردى. يىرماق غە چوساوايا يىلغە سىندە سىر ايتو بىك آغىر بولدى. چونكە بىردىن يىلغە نىڭ صايلغى، اىكنچى لاپ سىرنىڭ صوغە قارشى بولغانلىغى قىونلىق اوستىنە قىوناق بىرە لىر ايدى. آنارغە سىرون تىزىرك اوزدىرر اوچون، چوساۋايا بىلغە سىندىن سىر بىرانقە يىلغە سىنە كىرورگە تىوشنى ايدى. چونكە آندىن طور ا بىلغە سىندە، (۲) طورادىن

(۱) استروغانف طرفىدىن قازاقلرغە وىرلىگان نىرسەلرنىڭ سانىنى ھم كۆرەلگىنى بىلورگە تىلاۋچىلار مىللىر تارىخى نىڭ ۸۱ نچى صىفە سىنە مارجەت ايتىسولر.
 (۲) سىر بىرانقە يىلغە سى نىڭ باشى طوراغە قىيوچى تاغىل يىلغە سى نىڭ طارماتارىنىە ياقىن بولغانلىغى اوچون بىرىدىن اىكنچى سىنە كۆچۈر بىگىلر.

تابولغە، تابولدىن ايسە ايرىتىش قە چىقارغە مەكىن ايدى. لىكىن يىرماقنى اوزىنىڭ يول باشچىلىرى مېزاۋايا اوتقە межевая утка آنالغان بىلغەغە آلوب كىردىلىر. لىكىن اول بىلغە سفر اوچون ياراقسىز بولوپ چىقىدى. يول باشچىلىرى كىمە بىرلان يورور اوچون آنى سىر بىر اناققەدن او كىغايلىراق دىوب او يىلاغان بولاسە اردە، لىكىن اول بتونلاي صاي بولوپ كوروندى. شول سىبىلى يىرماق، كىرى قايتوب سفر اوچون موافق بىلغە از لەرگە مېجور بولدى.

قازاقلار آرنى بىرلى يورگاندە جاي اوتوب كوز ياقىنلاشقان ايدى. شونلىقدىن يىرماق سىر بىر اناققەدن چىغوب، آنا رغە قوقوي بىلغەسى قىيە طورغان اورونبە قىشلاقى حاضرلاب آنى تورلى ياقىن نىقتورغە امر ايتىدى. شول اورون حاضرگە چاقلى يىرماق شىزچىكى Ермаково. городище (۱) دىوب تىسمىيە ايدىلىمكەدر. بو چاقلردە يىرماقنىڭ عىسكىرى ۵ مگدىن ۳ مگىگە قالغان ايدى. بو كىمىگە سىبىب، بىردىن اش آغىر بولدىغى سىبىلى قازاقلارنىڭ قاقچولرى، ايكىنچى لاپ قازاقلار آراسىندەغى رىنجولردىن آنلارنىڭ ئولولارى ايدى. اول تىكەرلەردە بىك كوب واغوللار تىركلك ايتىكانلىكى اوچون، آنلاردىن آشاملىق ايدىرلىرىنى حاصل ايتىمك آغىر توگل ايدى. اول چاقلردە قازاقلار آزقە مېتاج بولدىقلىرى سىبىلى، واغوللارنى بىش بىش زىارت ايتەلر ايدى. آنلار، واغوللاردىن آشاملىق نرسەلىرىنى طالاوايىلگەنە قىناعت لانماينچە، آنلارنىڭ مىلكىندە بولغان بىبار كىبك ايدىرلىرىنى آلتوب قايتالار ايدى. شونلىقدىن بىچارە واغوللار آچ بالانغاچ قالالار ايدى. شوشى وحىشلىرى سىبىلى يىرماق ايلە قازاقلار، اول ياقى خلىق لىرندە مېتلى بولوپ كورنمادىلار. آنلارنىڭ يول باصلىقلىرى تىرە ياققە طارالوب اول تىكەرەدەگى خلىق لىرنىڭ بارسىدە قورقوغە توشدىلار.

(۱) Ермаково городище پىرىم غو بىزىناسىندە نىچە طوغاينىڭ اسمى در. مىلا قونغوز او يازىندە سىر بىر اناوى بىلغەسىندە، ھەدە ۋىرخاتوز او يازىندە تاغىل بىلغەسىندەغى اورونلار يىرماق طرفىدىن بنا ايدىلىدىلىرى سىبىلى شولاي تىسمىيە ايدىلەلەر.

Энц. Брок. Ефр. том. 22, стр. 673.

چاقرو لماغان بو قوناقلاردن قوتولور اوچون اول طرفلاردهغى واغوللر ايله تاتارلر برگه لشوب حرکت ايتەرگه قرار بيردیلر. قازاقلارنڭ برئلوشى تاغیل يلغه سينڭ آرغى ياغينه چيغوب، نيوا Нейва يلغه سينه چاقلى كيلگانلر ایدی. لکن اول يلغه بويونده تركلك ايتوچى بر تاتار ميرزاسى نڭ، تاتارهم واغوللردن مرکب عسکرى ايله قازاقلر اوستينه هجوم ايتگانلگى سنبلى، قازاقلر قاچارغه مجبور بولديلر. آنلرنڭ قايسى لرى تاتارار طرفندن ئوتريلوب، بر آزی يرماق يانينه قايتوب واقعه دن خبر بيردیلر.

صوڭقى زمانلرده شوشى تاتار ميرزاسى طورغان اورنغه شهرچك بناء ايدىلوب، آنى مورزينسكايا Мурзинская تسميه ايدلگان (۱). يرماق قازاقلرينڭ تاتارلر برله ايڭ اوڭلگى اوروشى شوشى اورونده بولدى. شول چاقلرده يرماق كيلچك ياز باشنده نيچك سفر ايتارگه كيركلكى حقنه اوپلى ایدی. آنارغه اوزينڭ قيشلاغندن ۱۰ چاقرم يراقلده تاغیل يلغه سينه كونباتار ياغندن قيهه طورغان بارانجا اسمنده يلغه بارلقنى آڭلاندیلر. بارانجادان تاغیلغه، تاغیلدن طوراغه، طورادن ايسه تابول هم ايرتیشقه چيغلدقن، اول يول يرماق اوچون ايڭ اوڭقايلى سى ایدی. قيشلاق ايله بارانجا آراسى بيك تيگوز بولغانلقدن نرسه لرنى طاشور اوچون هيچ بر مشقت چيگيلهچك توگل ایدی. واقعا قازاقلر هيچ بر مشقت سز نرسه لرينى آنده طاشودیلر. شونلقدن يرماق اوزلرينڭ كچكنه كيمه لرينى هم بارانجا يلغه سينه كيترورگه قوشدى. لکن آنلرنى طارتوب كيلو بيك آغير بولغانلغى اوچون، يولده قالديرورغه مجبور بولديلر.

ياز باشى بولغاچ سيبير ياغه سفر ايتووينا اويلاپ عسكرينى

.....
 (۱) Мурзинское پيرم غوپيرناسى، ژيرخاتور اويازنده نيوا نهرى ياننده، ۶۴۲ يورتلى ۴۴۱۲ اهالى سى بولغان بر اولدر.

كوزدن كىچوردى. بو وقت آنڭ عسكرى كىموب نە بارىسى ۱۶۳۶ كىشى گنە قالغان ايدى. بو چاقلى كىموگە سىبب قايسى ارينڭ يات خلق لىر طرفىدىن ئوتىر يوللىرى، قايسى ارينڭ قاچوللىرى، قايسى لىرىنڭ اوز ئولوم لىرى ايله ئولوللىرى ايدى. عسكرىنى ساناب كوزدن كىچوردىكەن، ھەمدە كىرك ياراق لىرىنى حاضرلىكەن سوڭرە يىلغە لىر آچىلغاچدە ۱۵۸۰ نچى يىلنىڭ ۱ نچى مايندە يىرماق ياڭىدىن سىرايتىدى، ژاراۋلا آتالغان كچكەنە يىلغە كون ياغىدىن بارانجا نەرىنە قىيە ايدى. شونڭ تاماغىندە يىرماق كچكەنە ساللىر ياصارغە امر ايتوب، شونلار اوستىندە تاغىل يىلغە سىينە چاقلى يوزوب كىلىدى. شوشى يىلغە يانئىدە يىراق سىفرگە ياراقلى كىمە لىر يىصادقلىرى سىببلى، آندە نىچە آتەنلەر اوزدورغە طوغرى كىلىدى. يىرماق ساقلىق اوچون اول اوروننى نغفورغە امر ايتىدى. شوشى اورون حاضرگە چاقلى خلق تلىندە Ермаково городище اسمىنى يورتىلوب بارانجا يىلغە سىندىن ۳ چاقىر م توبەن، تاغىل نىرىنڭ ايسە كونباتار ياغىندە در. قازاقلار اوچون تاغىل بويوندە ھىچ بىرىات ايش بولمادى. يىرماق شوشى يىلغە بويونچە توبەن طابا يوزوب، آندىن طورا نەرىنە چقدىقەن سوڭرە آنڭ بويونچە ھماندە سىفر ايتىدى. اول چاقلىردە طورا يىلغە سى قىرىندە حاضرگى نورىنسك شىرى اورنىدە تاتار بك لىزدىن ياپانچى (۱) اسمى كىشى طوره ايدى. اول تىكرەدە گى تانازارغە توگل، واغولاردە آنڭ قول آستىندە ايدى. ياپانچى اوز ادارە سىندە بولغان كىشى لىردىن جىيارغە مەكىن بولغان چاقلى عسكەر جىيوب، يىرماقنى طورا بويونچە توبەن يىبارماس اوچون اوستىنە ھجوم ايتىدى. مونە شوشى ھجوم، تانارلىر طرفىدىن قازاقلارغە ايدىلگان ھجوملارنىڭ بىرىنچى سىسى بولوب حاضرگى

(۱) ياپانچى سوزى روس تارىخ لىرىدە تىگى توره نڭ اسمى ايدىلوب يازلغان بولسەدە لىكن اول سوز توره نڭ اسمى بولماينچە آنچوق قاراچى، مىرزا، اوغلان اسملىرى قىيلىندىن درجە اسمى گنە بولورغە تىوش.

Усениново آولى (۱) اورننده اجرا ايدلمش ايدى. لکن تاتارلر بۇ ھجوم لىرى ايله قازاقلرغە طور ضرر كىتوزە آلمادىلر. اول اوروندن باشلاپ طوزا يلغەسى شمالگە طابا بوريلوب آقديغى سىبىلى، قازاقلر آندن ايلانكانچەگە چاقلى ياپانچى تيزگنە قوريدن طوغرى يول ايله باروب آنلرغە ايكنچى مرتبە اولارق ھجوم ايتدى. چونكە آنڭ اۆلگى ھجومى كوڭلى تلاگانچە بولوب چىقمايدىغى اوچون، قازاقلرغە تاغى بر قات ھجوم ايتونى آرزو ايتەدر ايدى. تيگى اورون ياپانچى نڭ تلاگانىنى بوادىرور اوچون بيك موافق ايدى. لکن بو يوليدە قازاقلرغە كوڭلى تلاگانچە ضرر كىتوزە آلمادى. چونكە يار قرييندىن آطويمان اوقلر، يلغە اورتاسندەغى قازاقلرغە ضرر تىكدىرە آلمادىغى حالده، قازاقلرنڭ ملطق لىرى تاتارلرغە شاقماي غنە ضرر ياصىلر ايدى. حتى ملطق نڭ قورى طاوشى غنەدە تاتارلر ايله واغوللرنى قاچىرر اوچون ييتەدر ايدى. يىرماق ياپانچى نڭ بو ھجومىنە آچولانوب آناردن اوچ (۲) آلماق نىتى ايله، قازاقلرغە طوقتاب ياپانچى نڭ شەر چگىنە ھجوم ايتارگە سوڭرە آنى طالب بىرگاچ اوت ايله ياندىروب كل ايتەرگە امر ايتدى. تاتارلر چىكلكلرى سىبىلى قازاقلرغە مقاومت ايتە آلمادىلر. شونلقدن قازاقلر يىرماق نڭ قوشقانينى يىرىنە يتكروودە ھىچ بر مشقت چىكمادىلر. طورا بويوندەغى تاتار آوللرىنڭ باشقەلرىدە قازاقلر طرفندن طالانوب طوزدىرلدىلر.

سوڭرە يىرماق طورا بويونچە سفر ايتوب آوغوستنڭ ۱ نچى كوندە چىمكى وياخود تومەن آتالغان (۳) تاتار شەرىنە كىلوب نىتىدى. تاتارلر

(۱) Усениново تابول غوبىرئاسنە تورىنسك اوبازدندە آناردن ۱۷ چانرم يراققە ۱۳۷۵ كشىلى بر آولدر.

Энцикл. Брок. Ефр. т. 68, стр. 956.

(۲) اوچ؛ ئار، نغم، مكانات. لغت چغتاي و تىركى.

(۳) تومەنەگى تاتارلر ايسكى قالانى ھمەك حاضرگى تومەن شەرىنى چىمكى وياخود

چىمكى - طورا ديوب آتيلر. نىشىر ص. ۹۲.

ایله بیک آزغنه صوغوشدقدن صوگره چیمکی شهرینی ضبط ایتدی. اول تیکردهگی اورونلر بیک کوکلی؛ اوشانداق آندهغی تاتارلر ایگونگه هم توزلوك گه بای بولغانغی اوچون یرماقغه اول اورونلر بیک اوخشادی. شونلقدن اول آنده قیشلارغه نیت ایتدی. تورنی یاقغه قازاق فرقلری یباروب تاتارلردن آشاملق نرسه لری ایله کیرک یاراقلرنی آلوب قایتورغه امر ایتدی. یبارلگان قازاقلرنک قایسی لری تابول یلغهسی بویوندهغی «طارخان قالا» شهرینه چاقلی کیلدیلر. اول شهر کیلاچک ترجهه حالی یازیلهچق کوچوم خاننک ادارهسندده ایدی. طارخان سوزی بورونغی ترک بلنده (۱) عفو عهومی، آلوم سالومدن معافی، اولوغ خانغه یاصاق تولاماینچه آنچق صوغوش بولغاندهغنه آنارغه یاردم ایتوچی ثوره معنیسندده استعمال ایدانگانلکدن، طارخان قالانک معنیسی آغو وبیرگودن معافی، یاصاق تولامی طورغان آدمنک قالاسی دیمکدر.

طارخان اوزی یاصاق تولاماسده، لکن آنک قول آستندهغی کشی لر آز بولسهده اولوغ خانغه یاصاق تولانلر.

قازاقلر کیلگان زمانده «طارخان قالا» شیرنده کوچوم خانغه تابع بر «طارخان» ترکک ایتمکده ایدی. شول چاقلرده طارخان قالاغه، اول تیکردهگی خلیق لردن یاصاق جیبار اوچون کوچوم خان طرفندن قوتوغای (۲) اسملی یاصاقچی یبارلگان بولغان. قازاقلر قوتوغاینی طوتوب تومهن گه یرماق یانینه آلوب کیلگانلر. یرماق آنی بیک آچیق قبول ایتوب، آناردن کوچوم خاننک سلامتگی اوشانداق اول یاقدهغی حال احوال حقنده صوراشقاچ «مین اوزمده خان یانینه باروب آنی دوستچه زیارت قیلورغه اویلاغان ایدم. لکن صوگهه قالدم. ایندی باره آلیم کیلاچک یازده روسیهغه کیری قایتام» دیوب سویلاگان.

(۱) تارخان سوزینی بعض برروس لغتچی لری فارسجه، بعض لری مانغولچه

دیسه لرده اول سوزلر درست بولماسقه تیوش.

(۲) قوتوغاینک اصلی قوتلورغ. آغای ویخود قوت آغای بولورغه تیوش.

شول چاقده يрмаق آتارغه ايك اوستا بيش قازاقغه قوتوغاي آلدنده ملاطق آتارغه قوشقان. عمرنده بز مرتبه اولسون ملاطق كورماگان قوتوغاي، آتارغه بيك عجب سنگان. صوگره يрмаق بيك كوب بولا كلر ايله آنى كبرى سيبيрге يباروب خاننك اوزينه، همده آنك خاتونلارى ايله اوغوللارينه، حتى الوغراق ميرزالرغه چاقلى سلام ايتورگه قوشقان. يрмаق نك بولاي ايتودن مقصودى، كوچوم خان آنك حقنده هيچ نرسه بلمى طورسون، همده صوغوشقه حاضرلنماسون اوچون خيله قورو ايدى.

قوتوغاي، قازاقلر قولندن قوطلوغاچده، ياساق جييونى طاشلاب تيزرك سيبيрге سفر ايتدى. قايتقاندە قازاقلر حقنده كورگانلرىنى بارسوندە يول بويىچە اوچراغانلرغه سويلى قايتدى. نيچوك قازاقلر آنى صيلاغانلر، آنلردن بش كشى كورونمى طورغان اوق برلان نيچوك آطقانلر، آتارغه نينداين بولا كلر بيرگانلر بارسنده سويلادى. ايسكر شهرينه قايتقاچده، خان ياتينه كيلوب يрмаق طرفندن آتارغه يبارلگان بولا كلرنى بيروب آنك سلامىنى ايرشدردى؛ كورگانلرينك بارسنده بيك توبچيلا بىان ايتدى. كوچوم خان يрмаق طرفندن يبارلگان بولا كلرنى بيك آچيق قى برلان قبول اينسەده لىكن يрмаق دن شك كه توشوب قايفورا باشلادى. يрмаق نك «مين ياز باشنده كبرى روسيهغه قايتام» ديگانينه اضلا اوشانمادى. ايشنك نه بولاچغىنى توبچيلا بيلور اوچون كوره زه لىر چاذورتوب آنلرغه نه بولاچقىنى بيلورگه قوشدى. كوره زه لىر «شوشى ييزگه يрмаق دن بيك ظور بلا، وقضالر كيلور» ديوب ايتدىلر. شوشى نى ايشتكاچده تورلى ياقغه خبر چيلر يباروب، قازاقلرغه قارشو طورور اوچون عسكر جيارغه امر ايتدى.

۱۵۸۱نجى يلنك ياز باشنده خيله كار يрмаق عسكرىنى ترتيب كه سالوب ماى نك ۹نجى كوننده تومەن دن طورا يلغەسى بويونچە توبان طابا

سفر ایتندی. یرماق بو سفرنده بیگرک صاق بولوب آلدون هم آرتون اویلاب بارادر ایدی. هم شولای ایتمی ممکن ده توگل ایدی. چونکه آلتی تاتار میرزاسی، اوزلرینک کشی لرینی جیبوب برگه قوشولقدن سوگره، طورا یلغھسی نك تابول یلغھسینه قییه طورغان اورننده یرماقنی صاغالاب طورهلز ایدی. بو میرزالرنک اوچسی فاشقارا، واروارا، مایتماس اسملی بولوب، سوکھی زمانغھ چاقلی طورا هم تابول بویونلغی بعض بر تاتار اوللری شول اسملر ایله اتالغانلر.

یرماق ایله تاتار میرزالری آراسنده بیک قزو صوغوش باشلانوب، نیچه کونلر دوام ایتکان. بو صوغوشده قای چاغنده تاتارلر قازاقلرغھ غلبه قیلدیغی کبی، ایکنچی وقت قازاقلر تاتارلرغھ غلبه قیللر ایدی. ایك سوکندن یرماق تاتارلرغھ اوستون بولوب آنلرنک بیک کوبیسینی قیردقدن سوگره چیکسز کوب طویوملق (غنیمت مالی) آلدی. تاتارلردن آلونغان بو طویوملقلر شول چاقلی کوب ایدی که: یرماق، آنلرنک بارسینی کیمه لرده آلوب بارورغھ ممکن بولماغانلقدن قایسی سینی بیرگه کوموب قالدیرورغھ مجبور بولدی. بو صوغوشدن سوک یرماق اداره سنده ۱۰۶۰ کشی گنه قالغان ایدی. شونلر برلان اول تابول بویونجه سفر ایتدی. توبه نده رک تابول یلغھسی نك صول یاغنده توکه یار بولوب اول یار قایون آغاچلری برلان قاپلو بولغانلغی اوچون قایون یاری دیوب تسمیه ایدیله ایدی. ۸نچی اینونده قازاقلرغھ شوشی یار بویندن اوزارغھ طوغری کیلگانلکدن، تاتارلر آنلرغھ هجوم ایتدیلر. بو اورونده تاتارلر قازاقلرنی نیچه کون بورچوب طوتسه ارده، لکن سوکندن قازاقلر تاتارلرنی طاراتورغھ موفق بولوب توبان طابا سفر ایتدیلر. قازاقلر اوچون توبه نده رک طاغیده بیک قیون اورون یار ایدی. آنده تابول یلغھسی بیک طاز بولوب اوک قریبی بیوک یار ایدی. کوچوم خان یلغھنک شول اورنینی آرقیلی تورقیلی تیمور چبقلر ایله

اوراتوب، قازاق كيمه لرى اوتماسدى نغ تورغە قوشدى. اول اورونغە
 على شاه اسملى ياصول قول آستندە بىك كوب عسكر بياروب قازاقلرنىڭ
 كىلگانىنى صاقلارغە، ھمدە كيمه لرى ئىلگى تيمور چىقلارغە كىلوب
 ترەلگاچدە اوستلر يەنە ھجوم ايتارگە امر ايتدى.

ايون نىڭ ۲۹ نچى كۈندە يرماق تىگى طار اورونغە كىلوب يىتىدى.
 اول كىلگاندە تبول يلغەسى تيمور چىقلار ايله اوراتىلوب يار قىرىندە
 تاتارلر آنى صاقلاب طورەلر ايدى. يرماق شول اورونغە كىلوب يىتىگاچە
 تاتارلر آنارغە ھجوم ايتدىلر. اوچ كۈن صوغوشقاندىن سوڭ، نىچوك
 بولسەدە يرماق قاپقوندن قوطىلورغە موفق بولدى. تيمور چىقلر تاتارلر
 اوچون آنلر اويلاغانچە فائىدەلى بولوب چىقمايدىلر. كوب كيمه لر كىلوب
 ترەلگاچدە چدى آلەمى اوزولدىلر. تاتارلرنىڭ يرماقنى صاغلاپ بلوردقلىرى
 شوشى اورون حاضرگە چاقلى «قارا اول يارى» آتالوب آنە حاضرندە
 караульный ярь اسملى روس آولى باز (۱).

يوغارىدە سوپلانگان صوغوشلر سىبىلى قازاقلر بىك آرغانلر ايدى.
 شونلقدن قايسى لرىنىڭ صوغوشدىن اخلاصى قايتوب روسىەغە كىرى
 قايتورغە اويلىلر ايدى. اوتكاندە ذكر ايدلگان صوغوشلر، ھمدە
 كىلاچكدە تاتارلر طرفىدىن بولاچقى اويلانغان ھجوملر قازاقلرنى شك كە
 توشورگانلر ايدى. آنلرنىڭ سانى كۈندىن كۈن آزايا بارغانلغى سىبىلى
 اۆلگى باتور چىلق لرى يەككىمى باشلاغان ايدى. شونلقدن «طاودا» يلغەسىنىڭ
 تاماغىنە يىتىگاچدە آنە بر آطنە طوروب «بىزگە نە ايشلرگە كىرك يعنى
 روسىەغە قايتورغە مو؟ ئللە قايتماسقە مو؟» دىوب كىگا شورگە باشلادىلر.
 كوچوم خان نىڭ يرماقغە چىلاب اھمىت بىرە باشلاوى مۈنە شوشى

(۱) Опис. Сибир. Цар. Миллера, стр. 91.

Сибирская история, Фишера, стр. 124.

زمانلردن باشلانغانلىقى،^(۱) اوشانداق يىرماق نىڭ شول اوروندىن صوڭ قىلغان اشلرى كوچوم خان حاللىرى ايله بىگرك نى قاطناشا باشلانغانلىقى اوچون بىز حاضرندە يىرماق نى بىر آرزغە قالدىروب كوچوم خان حقتندە سوز سويلامكچى بولامىز.

IX

كوچوم خان

بىز ۷ نچى باب نىڭ آزاغىدە كوچوم نىڭ يادكار خان نى مغلوب ايتوب آنىڭ قولدىن سىبىر يا پادشاھلىغىنى ضبط ايتدىكىنى بيان ايتكان ايدىك. VII نچى باب نىڭ اوّلندە، «كوچوم خان اوزىنىڭ ضبط ايتدىكى سىبىر يورتىدە بايتاق يىللر خانلىق ايدىرگە موفق بولسەدە، لىكن صوڭقى عمرىدە آنىڭ قولدىن اول يىرلىرىنى يىرماق تىموفىيوپچ اسىملى دون قازاغى، اوزىنىڭ ائىداشلىرى ايله باروب ضبط ايتكان» دىگان ايدىك.

بىزنىڭ مقصودىمىز كوچوم خان نى آيروم بىر بابدە يازوب بولغانلىقى اوچون، بىز آنى يوغارىدە قىسقىچە ذكر ايتوب ايله كفايەلىدىك. ھىدە آنى تفىصىلاب بيان ايتىر اوچون قازاقلر ايله يىرماق نى يازوب كىتونى تىوشلى صاناغانلىغىمىز سىبىلى، آنلرنى كوچومدىن اوّل آيروم بابلىردە ذكر ايتدىك.

آلتون اوردا خانلىغىنە تابع خلق لىر آراسىنە اسلام دىنى طاراتب، آنى نغىتورغە طورشوچى اوزىك^(۲) خان بولغانغە اوخشاشلى، سىبىر

(۱) Опис. сибир. цар. Миллера, стр. 92.

Сибирская история, Фишера, стр. 124-125.

История России, Соловьева, т. 6, стр. 319.

(۲) اوزىك خان تاتار خانلىرىنىڭ ايك آتاقلىسى بولوب ۱۳۱۳ نچى يىلىدىن ۱۳۴۱ نچى يىلغە چاقلى آلتون اوردا خانلىق ايتمىشلىرى. صالاقىوف تارىخى ايله بىراقھانوز اىنسلوپىدىياسىدە آنىڭ وفاتىنى ۱۳۴۰ نچى يىلە ايدوب كورسەتلىگان بولسەدە لىكن تائىشچىف ھم شچىرباتوف لىر آنىڭ وفاتىنى ۱۳۴۱ نچى يىلە دىلىر. درىستى ايشتە شونىسىدىر.

خانلقىنە تابع خلق لار. آراسىنە اسلام طاراتوچى ھېچ شېھەسز كوچوم خان در. شونلقدن بىزنىڭ وجدانمىز آنى بوغازىدە ذكر ايدلگان سىبىر خانلىرى آراسىدە ذكر ايتونى قبول ايتمادىكى كىي، يىماق ترجمە؛ حالىنىڭ قویروغندە ذكر ايتو ايله قناعت لىنونى ھم موافق كورمادى. كوچوم خاننىڭ يادكارلىرى كىبىك حس سىز بولماينچە مقدس اويلر صاحى بولووى، اوزىگىندە آنى آيروم بابدە ياد ايدونى تلىدر ايدى. مونە شوشى سىبىلر اوچون بىز آنى اوزىنگىنە بىر بابدە ذكر ايتەمىز.

I

كوچومنىڭ نىسبى

ابوالغازى نىڭ بيانىنە كورە كوچومنىڭ نىسبى اون اوچىنى بابادە چىنگىزگە باروېب طوتاشەدر. آنىڭ يازغانلىرى فائىدەدن خالى بولماغانلىقى اوچون بىز آنى عبارەسى ايله ذكر ايتەمىز «چىنگىز خان نىڭ اوغلى جوجى خان، آنىڭ اوغلى شىبان خان، آنىڭ اوغلى بىيادر خان، آنىڭ اوغلى جوجى بوقا، آنىڭ اوغلى باداقل، آنىڭ اوغلى مىنگو تىمور، آنىڭ اوغلى بىك قوندى اوغلان، آنىڭ اوغلى على اوغلان، آنىڭ اوغلى حاجى محمد خان، آنىڭ اوغلى محمودك خان، آنىڭ اوغلى اپاق خان، آنىڭ اوغلى تولق خان، آنىڭ اوغلى شىماي سلطان، آنىڭ اوغلى اوراز سلطان، آنىڭ اوغلى بىيادر سلطان. محمودك خان مذكورنىڭ اوغلى مرتضى خان، آنىڭ اوغلى كوچوم خان». دىمىككە كوچوم خان مرتضى اوغلى، مرتضى محمودك اوغلى، محمودك حاجى محمد اوغلى، حاجى محمد على اوغلى، على بىك قوندى اوغلى، بىك قوندى مىنگو تىمور اوغلى، مىنگو تىمور باداقل اوغلى. باداقل جوجى بوقا اوغلى، جوجى بوقا بىيادر اوغلى، بىيادر شىبان اوغلى، شىبان جوجى اوغلى، جوجى چىنگىز اوغلى.

بو حقدە مرجانى حضرتلىرى جوجى خاننىڭ بىشىنچى اوغلى شىبان خان اولادىدىن دار الملكلىرى طوبىلدىن اون ايكى چاقىرم مسافەدە

سېروباسم آخر ايسكر نام قلعه ايدى. اول لرى حاجى محمد خان بن على بن بيك قوندى اوغلان بن منكتيمور بن باداقول بن جوجى بوقا بن شيبان خان بن جوجى خان ثم ابنه محمودك خان ثم ابنه ابراهيم خان المعروف باباق خان. ثم ابنه تولق خواجه خان. ثم ابنه شماي خان. ثم ابنه اوراز خان. ثم ابنه بهادر خان. ثم ابن عم جده مرتضى خان بن ابراهيم خان ثم ابنه كوچوم خان» ديدى.

بزنك بيلوومز چه مرجانى حضرتلرينك كوچوم حقندك باشقه يازغانلرى بتونلايوك درست بولوب بتماديكى كىي، آنك نسىي حقندك يازغان سوزلريده تماما درست توگلردر. طيشقى ياقدن قاراغانده مرجانى سوزلرى ابوالغازى بنقندن آز آيورمهلى كبك كورنسه لرده، لىكن توبچىلاب قاراغانده ايكى سينك آراسنده بيك زور آيورمه لى بارذر. ابوالغازى سوزلرينك لفظىنى هم روخىنى روس تاريخلرينك يازغانلرى ايله تطبيق ايدرگه ممكن بولدىقى حالده، مرجانى سوزلرينك كويسىنى اصلا تطبيق ممكن توگلدر. ابوالغازى كوچومنىك آتاسى مرتضىنى محمودك اوغلى ديوب حساب ايتدىكى حالده، مرجانى آنى ابراهيم خان اوغلى ديدر. اولگى سينك سوزينه قاراغانده مرتضى محمودك نك اوغلى بولوب ابراهيم ايله برنوغمه در. مرجانى سوزينه بناء ايسه مرتضى محمودك نك اوغلى بولماينچه ابراهيم اوغلى در. مرجانى طرفندن مرتضى نك آتاسى سانالغان ابراهيم محمودك نك اوغلى بولغان ابراهيم بولسه اول وقتده مرتضى محمودك نك اوغلىنىك اوغلى بولادر. مرجانى نك بو سوزلرى نه چاقلى دومانلى ايسه «ثم ابن عمر جده» دىگان سوزيده ظاهرنچه مطالعه ايتكانده اوچينه چىغولمى طورغان عبارهدر.

ترك خلقى نك نسىنى بيلوده ابوالغازى غه هيچ كم تيگداش بولا آلمالغانلىغى اوچون، بز آنك يازغانلرىنى حق ديو اعتقاد ايتهمز. شونلقدن بز مرجانى دىگانچه كوچوم آتاسى مرتضى نك ابراهيم اوغلى

بولماينچە محمودك اوغلى بولووينى و بناء عليه ابراهيم نك مرتضى آتاسى بولماينچە آنچق آنك بولان بر توغمه اينديكىنى تصديق ايتەمز.

مىللىر (۱) جنابلىرى هم مرتضى نى محمودك اوغلى ديوب سانيدر: فقط اول محمودك ايله آپاق لقب لنگان ابراهيم نى بر توغمه ساناب آنلرنى حاجى محمد اوغللىرى ديپووى ايله ياڭلىشەدر: چونكه ابراهيم محمودك ايله بر توغمه بولماينچە، او لىگىسى صوگفيسى نك اوغلىدر.

ابوالغازى تارىخى ايله روسچە تارىخلردە جوجى بوقا ايله شىبان خان آراسندە بيدار خان ذكر ايدلدىكى، يعنى جوجى بوقانى بهادر خان اوغلى ساناب، بيدارنى شىبان خان اوغلى سانالدىغى حالده، مەرجانى تارىخندە (۲) جوجى بوقانى طوب طوغرى شىبان خان اوغلى سانالمشدر. بز بو خصوصەدە تىگى لرنكىنى طوغرى ساناب جوجى بوقا ايله شىبان خان آراسندە بيدار خان بولغان دىمكىچى بولامز.

II

كوچوم نك او لىگى وطنى.

آغىزلردن ايشيدىلوب تارىخ ارغە يازلغان بعض بر روايتلار (۳) كوچوم نك بخارلق بولووينى آڭلاتسەلردە لىكن اول سوزلردىرست توگللردر. كوچوم نك توب اوتراغى هيچ شىبەسز قىرغىز صحراسىدر: روس تارىخلرندە كوچوم نك بخارلق مو وياخود صحرالق مو ايدىكى خصوصندە، خصوصى بابلىر بواونماسەدە لىكن سوز آراسندە يازىلوب كىتكان بىك كىوب جملەلر آنك قىرغىز بىرلك بولووينى بىك آچىق آڭلاتەلر.

كوچوم نك وطنى قىرغىز صحراسى بولغانلىغىنى بيان ايتكان روس

(۱) Опис. Сибир. Цар. Миллера, стр. 41.

(۲) استفاد الاخبار، جلد ۱. ص. ۱۵۶.

(۳) Опис. сибир. царства, Миллера, стр. 40.

تاریخ لرینڭ سوزلرینی یازغانچەغە چاقلى، بز بو اورونده ابوالغازی تاریخندن بعض بر نرسه لر یازوب کیتونی تیوشلی دیوب بیلەمز .

بز یوغاریده کوچومنڭ شیبان خان اولادندن بولغانلغینی بیان ایتکان ایدک . مونه شوشی شیبان جوجی خاننڭ بشنچی اوغلی بولوب مشهور باتوخاننڭ ئونیسسی (یعنی کچوک برادری) دز . کوچوم خان شیبان اوروغندن بولغانلغی سببلی شیباننڭ اوتراغی قایدە بولغانلغینی بیلو بزنگ مسئلەنی اساسلی صورتدە حل ایدر اوچون بیک کیرکلی در . شونلقدن بز اولحقده ابوالغازینڭ یازغانلرینی ذکر ایتونی تیوشلی سانیمز .

ابوالغازی ایتە: «صوگرە (باتو خان شیبانغە) ایتدیگە اوطورغان یورتنڭ آغام الچن ایلان مینم آرامدە بولسون . یازلقدە ارغز، اور، ایلاک تا اورال طاغلرینەچە جایقنڭ کون توغوش طرفینی یایلاغل . قیش بولغاندە ارا قوم—قارا قوم وصیر صوینڭ بوی، جوصوینڭ آیاغی، صاری صونڭ آیاغینی قیشلاغل تیدی». دیمککە کوچومنڭ یراق باباسی بولغان شیباننڭ یایلاغی قیرغیز صحراسندە بولغان، شیباننڭ اوغلی بهادر، آنڭ اوغلی جوجی بوقا، آنڭ اوغلی باداقل، آنڭ اوغلی منگو تیمور هم شوشی اورونلردە خانلق ایتکانلر . منگو تیموردن صوڭ خانلق، اوغلی فولادغە قالوب مونه شوشی فولاد خان کوچومنڭ دورتنچی باباسی بولغان بیکقوندى ایله بر توغمنە در . فولاددن صوڭ آنڭ خان بولغان بالالری جایق، صیردریا بویلرندە هماندە کوچمان بولوب یورگانلر .

بزنگ بو یازغانلرمز کوچومنڭ اوز وطنی قیرغیز صحراسی بولغانلغینی آچیق ایتوب آڭلاتماسەلدە، لکن بیکقوندى دن یوغاریغی بابالرینڭ اول بیرلردە ترکک ایتکان ایدکلرینی بیک آچیق ایتوب بیلدیرەلر . بیکقوندى ایله بر توغمنە فولاد خاننڭ بالالاری خان بولقلری حالده، هماندە نیگی اورونلردە کوچمان بولوب یوردکلرندن،

خان بولا آلما قالغان بىك قوندى بالالارنىڭ قىرغىز صحراسىدا كوچوب يورگان بولوچىلىق لرى صراخە بولماسەدە ضمنا ثابت در. مېنىم بېلوومچە كوچوم بابالرى بولغان بىك قوندى، على اوغلان، حاجى محمد، محمودك لىر حقندە تارىخ لىردە معلومات بولماوچىلىقى آنلارنىڭ آتاقلى خان بولماينچە آنچى نېچە قىبلە لىر باشلىقى كچكنە خانچىق لىر بولولرىدىن در.

شەمى بىز بو خصوصە ابوالغازى تارىخىندە يازغان، ھەمدە آناردىن آڭلاشلىغان سوزلر ايله قناعتلانىب اول حقدە روس تارىخ لىرىندە يازغان سوزلرگە نقل كلام قىلىق. ساووا پىسېف اوزىنىڭ ۱۶۳۶ نچى يىلدە يەنى كوچومنىڭ روسلر طرفىدىن اياڭ سوڭى جىڭلوندىن ۳۸ يىل سوڭىغىنە يازدىغى روز نامەسىندە (۱) «قازاق اورداسىدىن مرتضى اوغلى كوچوم اوزىنىڭ بىك كوب عىسكىرى كىشى لىرى ايله سىبىر شەرى يانىنە كىلوب آنى آلدىقن سوڭرە يادكار ايله بىكبولادىنى ئوتروب اوزى بتون سىبىر يورتىنە پادشاه بولدى. اول اوزىنە بىك كوب خلىق لىرى قاراتدى. الله آنڭ پادشاهلىغىنى وىران ايتوب پراواصلاونى خرىستىانلرغە وىرگانچەگە چاقلى كوچوم پادشاه سىبىردە بىك كوب يىللىر ايركونك ھم طنچاق ايله عمر اوزدىروب كوب خلىق لىردىن يىصاق چىدى» دىدر. پىسېفنىڭ بو سوزى كوچوم خاننىڭ قازاق اورداسىدىن ايدىكىنى قىطعى صورتدە بىلدىرەدر.

۱۵۷۰ نچى يىلغە چاقلى پىرم دە عىسكىر باشلىقى بولوب طورغان كىناز نىكىتا رامادانوفسكى زمانەسىندە پىرم كىشى لىردىن اوچ كىشى نى سىبىرلىلر آلوب كىتكانلر. شوشى اوچنىڭ بىرىسى اىواشقا پازدىف اسىملى كىشى بولغان. اول يادكار خان ايله كوريشوب، يادكار آڭا «مىن حاضرندە قازاق خانى ايله صوغوشامىن اول مىنى چىكار. ھم سىبىرگە

(۱) يو روز نامەنىڭ اسىمى O взятии Сибирской земли بولوب

سىبىرگە عاىد روز نامەلرنىڭ اياڭ بوزونغى سىدر.

اوپورر. یعنی پادشاه بولور دیگان (۱). ۱۵۵۶ نچی یلده یادکار خان ایوانغه ایلچی ایله یاساق یبارگانده «مینم اوستیمه شیبان خانی یعنی شیبان اوروغندن بولغان خان هجوم ایتدی» دیوب شکایت ایتکان (۲). یادکارنڭ قازاق خانی همده شیبان خانی دیوب ذکر ایتدیکی ذات هیچ شبهه سز کوچوم خان در (۳).

کوچوم نڭ یاقینی (بر روایت که قاراغانده حتی اوغلی) محمد قول روسلر طرفندن طوتقون ایدیلوب روسیهغه یبارلگاچ اول اوزینی روس خدمتنده بولندیغی وقت Алтауловичъ دیوب لقب لگان. نیبولسین شوشی آلتی—آول اسمینی آرال کولی تیکرلرنه کوچوب یوروچی قبيله اسمی صاناب، اول قبيله نڭ بخارا هم خيوه ایله مناسبتی باردردیدی. مینم بیلومچه کوچوم نڭ بخارالق بولووینی دعوا ایتکان کشی ار آنڭ شوشی مناسبتلری جهتندن آنی بخارالق دیوب صاناغان بولورغه کیرک. بو حقه میللیر جنابلری «یادکار ایله بیکبولاد اداره ایتکان وقتده ایرتیشغه قازاق اوردا سندن مرتضی اوغلی کوچوم اسملی خان عسکر ایله کیلوب سیبیر شهرینی ضبط ایتدی. بو قارنداش لرنڭ هر ایکسینی ئوتروب بتون ییرنی اوز قول آستینه آلدی» دیر.

فیشر جنابلری هم «سیبیرده تابولسک، تومهن، تورینسک، تارا، طوم شهرلرنده بیک کوب بخارا فامیلیه لری باردرد: بعضی لر آنلرنی کوچوم ایله برابر کیلگان دیو گمان ایتلر. لکن کوچوم بخارالق

(۱) Небольсинъ, 264.

(۲) Опис. Сибир. цар. миллера, стр. 41—58.

(۳) ۱۵۶۹ نچی یله ایوانغه یبارگان یارلیغنه کوچوم خان «مین براو ایله صوغوشدم. ایندی حاضرند اول دشمنانی مین چیکدم» دیگان. کوچوم نڭ چیکدیکی شوشی دشمن یادکار خان در.

بولماينچە جايق ايله صيرت نهر لرى (۱) آراسنده بولغان چول قازاغى در «
ديبر . بزنگ ذكر ايتد كيمز بو سوزلر كوچوم نك وطنى قازاق اورداسى
= قيرغيز چولى بولغانلغىنى قطعى صورتده بيلديره ار .

III

كوچوم نك خانلغى .

بز يوغارىك كوچوم نك . يادكار خاننى خفالادىغىنى وشول خصوصه
يادكار خان ابوانغه «مىنى شىبان خانچى بحار به ايتدى» ديوب شكاييت
ايتدىكىنى قصهچه يازوب كيتكان ايدىك . كوچوم نك يادكارنى خفالى
باشلاوى (۲) ۱۵۵۶ نچى يلدن وياخود آندن ده او ليرك باشلانغان بولسه ده
لكن اول آنى تاما مغلوب ايتار اوچون تاغیده بايتاق يللر كوچ
صرف ايتارگه مجبور بولغان . يادكار خان اوزىنك ايلچىسى باياندا
آرقىلى ابوانخه «مىنى شىبان خانچى بحار به ايتدى . بيك ككوب
كشى لرنى اسير آلدى» ديوب عرض قىلغان بولسه ده ، لكن همانده
كوچوم طرفندن مغلوب ايدىلوب بتمگان ايدى . چونكه ۱۵۵۷ نچى يلك
يادكار طرفندن ماسقاوغه ايلچى ار كىلوب آنلرنك ياصاق كيترو لرى
يادكارنك كوچوم طرفندن تاما مغلوب ايدلماگانلكىنى بيك آچىق
ايتوب بيلديره لر .

بورونغيرق روس تاريخ لرنده كوچوم نك يادكارنى ايك صوگفى
مغلوب ايتوى قايسى يلكه بولغانلغى خصوصته آچىق خبرلر بولماسه لرده
لكن صوگغيرق مؤرخلر اول واقعهنى ۱۵۶۳ نچى يلكه بولغان ديوبيان

(۱) صيرت اسملى نهر بولماينچە آنچق اول اسمك طاغلرغنه بولدىغندن صيرت ،
سوزى مطبعه خطاسى اولارق صير يعنى صير دريا اورنىنه باصلغان بولورغه تيوش .

(۲) بو واقعهنى تاتيشچىف جنابلرى ۱۵۵۷ نچى ديوب كورساتسه ده (ج . ۵ .
ص . ۴۵۴) لكىن اؤل ، يللرنك باشىنى خاقت آدمدن حسابلانغان سنتابر دن سانادىغى
اوچون آنك ۱۵۵۷ سنهسى ۱۵۵۶ نچى يلكه طوغرى كيلدر .

ايتەلەر (۱). دېمىككە كوچوم نىڭ ايسكر شېرىنى ضبط ايتوب يادكار خاننى قتل ايتووى ھەمكى رەسمى صورتدە سىبىر پادشاھسى بولووى شوشى ۱۵۶۳ نچى يىلدە بولغان. واقعا ايوان يادكار خان نىڭ ايلچىسى بولغان چېچىن نى ۱۵۶۳ نچى يىل نىڭ ۱۶ نچى سىنتا برىندە آزاد ايتكان. اول سىبىردىن ياساق آلوب روسىيە غەكىلىگان بولغان. لىكن آنىڭ كىلووندىن صوڭ سىبىر يالىلر ايوان غە ياساق تولاودىن طوقتاغانلىقلىرى اوچون ايوان آنى حبس ايتدىرگان. سىبىر يالىلرنىڭ ياساق تولاودىن طوقتالولرى ايسە ھىچ شىيەسىز آندەغى اوزگار يش، يعنى كوچوم نىڭ يادكار خان قولدىن پادشاھلىقنى آلووى سىبىلى بولغان. صوڭرە ماسقاوغە يادكار نىڭ كوچوم طرفىدىن مغلوب بولووى ايشىدلىگاچدە، ايوان ئوتىرلىگان پادشاھنىڭ ايلچىسىنى ياپوب طوتودە معنى يوقلىغىنى بىلوب، چېچىن نى آزاد ايتكان بولورغە تىوش.

كوچوم خان ايسكر نى ضبط ايتووى ايلە برابر آنىڭ اولگى خانلىرى يادكار ايلە بىكىبولادىنى قتل ايتدىكى سىبىلى ھىچ كىمدىن قورقورغە اورون قالماغانلىغى اوچون سىبىر يورتىدە طنچلىق ايلە پادشاھلىق قىلە باشلادى. ايرتيش، تابول يلغەلىرى بويوندىغى تاتارلر آنىڭ قول آستىدە بولدىلىرى كىبى بارابا چولندەگى تاتارلر ھم آنىڭ تحت دارەسندە ايدى. بارابا تاتارلىرى بورونغىدىن بىرلى اوز آرالرىدىن طور خانلىرىغە مالك بولماينچە، آنچق كچكنە قىيلە باشلىقلىرى طرفىدىن اداره ايدىلىدىلىرى وشونىڭ ايلە برابر بارابا چولى كوچوم نىڭ خانلىق ايتدىكى اورونلىرىغە ياقىن بولدىغى سىبىلى، كوچوم طرفىدىن ضبط ايدىلچكى طىبىعى ايدى. طورا ھم ايسىت يلغەلىرى بويوندىغى تاتارلرنىڭ كوچوم قول آستىدە بولولرى غصوضندە آچىق خىرلر بولماغانلىغى اوچون، اول حقا قىطعى برسوز سوبىلارگە مەكن توگل. حتى بورونغى روزنامەلرنىڭ خىرلرىنە

(۱) История Сибири, Андреевича, ч. 1, стр. 6.

Энцикл. Брок. Ефр. т. 33, стр. 144.

قاراغانده، اول تىكرهدهگى تاتارلرنىڭ كوچوم خان قول آستنده بولماغانلىقلىرى آكلاشيلهدر (۱). آنلار كوچومنىڭ پادشاھلىقى طوردا تاماغينه چاقلىغنه جايراب، طارخان قالا تىكرهسندەگى تاتارلار كوچومگە تابع خلقلرنىڭ ايڭ قزىدە غيسى ايدى دىلر.

روسلر تومەن شىرىنى ضبط ايتدىكارى وقت آنىڭ كوچومگە تابع بولماغان اوزىنىڭ خانى بولوب، اول تىكرهدهگى خلقلر شوشىنىڭ ادارەسندە بولغانلر. باشقوردلر هم اوزلرىنىڭ كوچوم قول آستندە بولدىقلىرىنى دعوا ايتەلر. اورالنىڭ بو ياغندەغى باشقوردلر حقندە كوچوم خان قول آستندە بولونى اويلاو اساس سز بولسەدە، لىكن اورالنىڭ تىگى ياغندەغى لرى حقندە مونى اويلاو اساس سز توگىلدەر. چونكە آلتون اوردا خانلىغى بتدىكن سوڭرە باشقوردلر اوچكە آيزىلوب آنلرنىڭ "اوزىن يىلغەلرى بويوندەغى لرى آسترخان خانلرىنە، ايق هم جايق بويوندەغى لرى قزان خانلرىنە، اما اورال طاغى آراسندەغى لرى ايله آنىڭ آرتندەغى لرى سىبىر خانلرىنە ياساق تولاگانلر (۲). آستىباق لىز ايله واغوللر هم اوزلرىنىڭ كوچوم خان قول آستندە بولدىقلىرىنى سويليلر. ايرتيشنىڭ توبان طرفلرنىدەغى آستىباقلرنىڭ كوچوم ادارەسندە بولولارىنى اويلارغە ممكن توگل ايسەدە، لىكن آنىڭ يوغارى ياغندەغى لرىنى، اوشانداق واغوللرنىڭ تاتار ئولكەلرىنە ياقىن بولغانلرىنى كوچوم قول آستندە بولغانلر دىيوب اويلارغە ممكن در.

كوچوم اسمى روس تارىخ لىزىدە نىچە يىللر ذكر ايدلمى توردىقن سوڭرە، ۱۵۷۰ نچى يىلر تىگرەشندە اول ياكادان ذكر ايدىلورگە باشلىدەر. ۱۵۶۹ نچى يىدە ماسقاو تورمەسندە سىبىر تاتارلارندىن

(۱) Опис. Сибир. Цар. Миллера, стр. 41.

Сибирская история, Фишера, стр. 96.

(۲) Энци. Брок. Ефр. т. 5, стр. 226.

عیسی اسملی کشی یانادر ایدی. بوکشی نڭ یادکار ویاخود کوچوم طرفندن ایلچی بولوب کیلگانلکی آچیق معلوم بولماغانلغی کبی، قای زماندن بیرلی ونه سبب ایله اوطورغانلغی هم معلوم توگل. لکن عیسی نڭ کوچوم طرفندن ماسقاوغه تاغیده ایلچی بولوب کیلووندن، آنڭ اولگی یولیده کوچوم طرفندن یبارلگان بولوچیلغینی اویلارغه مېکن. سوکنندن ایوان نڭ عیسی غه مرحمتی کیلوب آنی تورمه دن آزاد ایتارگه، سوکره پیرم گه چاقلی خزینه اولاوند اوزاتورغه، آندن پیرم باشلغی نیکیتارامادانوفسکی غه سیبیرگه چاقلی اوزاتدیرزغه امر ایتکان. عیسی ۱۵۶۹ نچی یلنڭ مارت آینده ماسقاودن سفر ایتوب ۳ نچی اییونده دوبراوین اسملی کشی آنی پیرم گه کیلتورگان. رامادانوفسکی عیسی نی شول چاقدوق سیبیرگه اوزاتدیرغان (۱).

عیسی ماسقاودن کیتدیکی وقت آنارغه سیبیرنڭ یاڭا خانی بولغان کوچوم گه ویرور اوچون ایوان طرفندن یارلیق ویرلگان. بو یارلیق تاماما صاقلانماينچه آنچق آنڭ بعض برکیسا کلری گنه صاقلانوب قالغان. شونلقدن بز آنڭ تامیینی ذکر ایته آلماینچه، شوشی فالغان کیسه کلرینی گنه ذکر ایته چکمز.

ایوان غروزی ۱۵۶۹ نچی یلده یازغان یارلیغنده کوچوم گه: «موندن اول سیبیر کنازی یادکار بزگه قاراغان ایدی. هم ده سیبیر یورتندن بارچه نرسه گه، هر یل اوچون یاساق یباردی» دیگان. ایوان نڭ بو سوزلرندن مقصودی، یادکار خان کبک کوچومنی ده رۆسیه غه تابع ایتمک وبناء علیه آناردن یاساق آلمق ایدی. ایوان نڭ کوچوم گه یبارگان یارلیغنده یازغان سوزلر نڭ شول ذکر ایتکان چاقلی شی غنه ضبط ایدیلوب، آندن قالغانلری نیندای جمله لردن عبارت بولغانلقلری ضبط ایدلما دلکلی سببلی معلوم توگل.

عیسی نڭ ماسقاودن سیبیرغه کیتووینه بر یل طولقدن سوکره

۱۵۷۰ نچى يىلنىڭ ۱۷ نچى مارتىدە پىرمدىن كىناز رامادانوفسكى ماسقاۋغە كىلۇب اول اوزى ايله برابر كوچوم خاننىڭ ايوانغە يىبارگان يارلىغىنى آلۇب كىلىگان. اول بويارلىقنى مىڭا ۱۵۶۹ نچى يىلنىڭ ۶ نچى دىكابىرنىڭ ايواقا اسملى واغول كىلتروب «مونى مىڭا سىبىردە بىردىلر» دىوب ايندى دىگان. ايوان غوزنى بو يارلىق كىلىگانده ماسقاۋدە بولماينچە، آلېكساندر فسكايا اصلوبادەدە بولغانلىغى اوچون، رامادانوفسكى آنى بايار دوماسىنە بىرگان. بايارلر يارلىقنى تاتارچەدن روسچەغە تىرجمە قىلۇب ۱۵۷۰ نچى يىلنىڭ ۲۱ نچى مارتىدە ايوانغە يىبارگانلر. كوچومنىڭ ايوانغە يىبارگان يارلىقلىرى آراسىندە ۱۵۶۹ نچى يىلدە يىباردىكى شوشى يارلىغى ايك مكملى وشونىڭ ايله برابر تاما صاقلانوب كىلىگانى بولغانلىغى اوچون بىز آنى بو اورونده عىنا تىرجمە ايتەمز. بو يارلىقنىڭ روسچەسى بىك چىغىش سز بولغانلىغى، ھەدە تىرجمە ايدىلگانده روسچەغە موافق اولارق تىرجمە ايدىلدىكى سىبىلى تاتارچەسىنىڭدە چىغىش سز بولاچى بىلگوليدىر. لىكن بىز اول بورونغى اثرنى اوز كويناچە تىرجمە ايتونى آرتق كوردىكەزدىن، آنى شول بورونغى كويناچە تىرجمە ايتدىك.

كوچوم خان يارلىغىدە ايتە: «الله باى. ايركلى كشى كوچوم پادشاه اولوغ كىناز آق پادشاه. بىز ايشتىك (۱) ... سىن بار ھەم عدل. بىز ھەم بتون خاق بىرنى محاربه ايتەلر. اما محاربه ايتمىگانده آنلر كىلوشەلر. بىزنىڭ آنامز ايله سىنىڭ آتاك بىك كىلوشوب ھەر ايكى ياقغە قوناقلر يوردىلر. چونكە سىنىڭ بىرك ياقىن. بىزنىڭ كشىلر طىنچلىق دەبولوب آنلر آراسىندە ھىچ بىر ياوزلىق يوق ايدى. كشىلر طىنچلىق دە ھەم يىخشىلقدە تىركلك ايتدىلر. ايندى حاضر بىزنىڭ بىرلان سىنىڭ زىمانىدە قارا كشىلر طىنچلىق دە توگىلر. سىڭا حاضرگە چاقلى يارلىق يبارە آلمادم.

(۱) يارلىق دەغى بعض بىر سوزلر جو بولغانلىغى اوچون روسچەدە شوشى اورونىدە

نقطەلر قوبولغان بىز ھەم شونىڭ نقطەلر قويدىق.

چونكى برەو برلان مېنىم. اوروشم بار ايدى (۱). ايندى بزشول دشماننى آلدق. ھم حاضرندە سېن دوستلق تلاسەڭ بز ايكو كېلوشىمىز. اما صوغوشىرغە تلىسن ايكان بز صوغوشىمىز. بېش آلتى كىشىنى امانتدە طوتو اوچون بېرنىڭ نە عىبى بار؟ (۲) مېن ايلچى ھم قوناقلر بيارمىن شولاى. بېك شىب كېلوشىمىز. اگردە بىزنىڭ برلان كېلوشىرگە تلاسەڭ. سېن تىگى امانتدە ياتە طورغان كىشىلردن بىرسىنى بيار. (كوچومخان امانتدە ياطوچىلردن تاغ كىن ايلە مامىن شىخنى ارادە ايتە بولورغە تىوش) آنلر ايلە اوزىڭنىڭ كىشىگىنى ھم ايلچى ايتوب بيار. كىمنىڭ آتاسى برەو ايلە دشمان بولغان بولسە اول كىشى ايلە آنىڭ بالاسىندە دشمان بولورغە تىوشلى بولا. دوستلىقدە بولغان بولسە آنارغە ھم دوست بولورغە. كىمنىڭ آتاسى شوشى دوستنى ھم طوغانىنى حاصل ايتسە آنىڭ اوغلىنە شونىڭ ايلە دشمانلىق دە بولورغە مو؟ ھم حاضرندە... قارت طوغان ايلە... كېلوشىمىز. شونىڭ ايلە وطن دە ياصار بىز... اگردە سېن طنچلىقنى تلاسەڭ. ھم سېن تىزىرك بىزگە ايلچى بيار. سلام بىرلە قىچىرغانم حالدە يارلىقنى بىباردم (۳)».

بويارلىق طېشىقى ياقىدىن قاراغاندە كوچومنىڭ ايوان برلان دوست بولورغە تلاگانلىكىنى آڭلاتساده لىكن آنىڭ روھى «سېن نىچىك بولسەڭ مېن شولاى بولورمىن. مېنىم ايلە دوست طورورغە تلاسەڭ دوست بولورمىن. صوغوشىرغە تلاسەڭ صوغوشىمىن.» دېمىكىن عبارت بولغانلىقى اوچون كوچومنىڭ ايوان ايلە دوست بولورغە چن كوڭلدىن تلاماگانلىكىنى بېك آچىق بىلدىرەدر.

(۱) كوچومنىڭ بىباربە ايتوب جىڭدىكى دشمانى يادكار خانىر.

(۲) بوسوزنىڭ مەنىسى «بىزنىڭ سىبىر يورتىدىن بىش-آلتى كىشى ماسقاودە امانت ايتوب طوتقونلىقە يانتوزىلەن. آنلارنى طوتقىرىن ايتار اوچون سىبىر يورتىنىڭ نىسبە عىبى بار» دېگان سوز بولورغە تىوش.

(۳) يارلىقدە بعض بىر سوزلر جوپولغانلىقى سببلى اول اورونلرغە روسچەمىنە نقتەلر قويولغانلىقى اوچون بىزدە آڭقا موافقە نقتەلر قويدىق.

بۇ يوغارىدە بۇ يارلىق ماسقاوغە كېلىگاندە ايواننىڭ ئاۋدە بولماغانلىغىنى، شۇنىڭدىن رامادانوفسكىنىڭ ئانى بايار دوماسىنە بېرگانلىكىنى يازغان ايدىك. بايارلار يارلىقنى ايوانغە يبارگاندە اوزلردىن: «خواجه پادشاهغە ھەم بتون روسىيەنىڭ اوۋغ كىنازى ايوان واسىلوۋىچكە، سىنىڭ قىللىق ايوان^(۱) بېلىسكى، ايوان مستىسلافسكى، مىخايل وارائىنسكى ھەم بتون بايارلار سىڭا عرض عبودىت قىلانر. سىنىڭ امرىڭ ايلە ماسقاو تورمەسندىن عىسى اسملى سىبىر تاتارى چىغار يلوب ۷۷ نچى^(۲) يلىنىڭ مارت آينە سىبىر پادشاهسىنە بولغان يارلىق ايلە سىبىرگە يبارلگان ايدى. ئانى پىرىمدىن يباررگە كىناز رامادانوفسكىگە امر ايدىلگان ايدى. ايندى كىناز نىكىتا رامادانوفسكى پىرىمدىن سىبىر پادشاهسىنىڭ تاتار يازوۋى ايلە يازغان يارلىغىنى كىتوردى. ھەم نىكىتا (آندەغى واقەلەر حقندە) نطق سويلاپ بۇ ئانى يازوب سىبىر يارلىغى ايلە برابر سىن خواجهغە يباردىك» دىو يازغانلار.

ايوان بتون كاغىدلارنى اوقودىدىن سوڭرە، بايارلارغە: «بۇنىڭ بايارلارمۇ ايوان بېلىسكى، ھەمدە كىناز مستىسلافسكىغە اوشانداق كىناز وارائىنسكىغە ھەمدە بۇنىڭ باشقە بايارلارمۇزغە:

سۇ بۇزگە كىناز رامادانوفسكىنىڭ سويلاگانى حقندە يازوب، سىبىر پادشاهسىنىڭ يارلىغىدىن تىرجمە ايلە برابر بۇزگە يبارگان ايدىڭز. ايندى بۇزگە اول خىبرلەر معلوم بولدى. بۇزگە سىبىر پادشاهسى ايلە اول حقە خىبرلەر شورگە موافق مو؟ ھەم نە اوچون اول تاتار (عيسى) سىبىرگە پادشاه يانينە يبارلدى؟ ھەمدە نە نرسە يازغان ايدى؟ ھەمدە قايسى يىلە يبارلدى؟ سۇنىڭ بۇ حقە فىكرىڭز نىچىك؟ سۇ اوزىڭزنىڭ قىرارىڭزنى بۇزگە

(۱) ايوان سوزلىرى اصل نىسخەدە Иванецъ شىكلىدە يازغان بولسىلەردە لىكن آنلار братецъ قىيلىندىن تىزغىر سىغەلر يىغىنەدر.
(۲) يىغىنى خىلقت آدمدىن ۷۰۷۷ نچى يىلە دىمكىدر اول ايسە مىلادى ايلە ۱۵۶۹ نچى يىلەر.

يازوب يبارسه گز ايدى. اوشانداق سيبير پادشاه سینه يبارلگان يارليقنى هيچ طوقتاوسز يبارسه گز ايدى. يازلدى اصلو بادەدە ۷۰۷۸ نچى يلدە» ديوب جواب بيرگان.

كوچوم خان اوزىنى نه چاقلى سوسەدە، لکن آنڭ اچندە آزمو كوبمو روسيەدن قورقووى بولغان بولورغە تيوش. چونكە ۱۵۷۲ نچى (۱) يلدە آناردن ايوانغە تاماس اسملى كشى ايله، ئليگى ۱۵۶۹ نچى يلدە ماسقاو تورمەسندن آزاد ايدىلوب سيبيرغە قايتار يلوب يبارلگان عيسى ايلچى بولوب كىلگانلر. بونلر كوچوم خان دن ايوانغە ايكنچى يارليق كيتورگانلر. كوچوم نڭ شوشى يارليغى تاما صاقلانماينچە، آنچق آنڭ حاصلى نڭ بعض بر. كيسا كلر يگنە Титулярникъ آنالغان بورونقى كتابدە صاقلانوب كىلگان. بز هم آنڭ بارچاقلى سىنى بو اورندە ترجمە ايتوب كيتونى تيوشلى ديوب بىلامز.

ايشتە صاقلانوب قالغان جملەر «خرستيان (۲) آق پادشاهغە هم بتون روسيە نڭ اولوغ كنازينە. فيردە «كوچوم بهادر پادشاه» بز نڭ (۳) سوزمىز. اولوغ كناز هم پادشاه آنى (كوچومنى) اوز قول آستينە آلوب بتون سيبير يورتندن اولگى اوروملرچە ياصاق آلسە ايدى» ديمكەن عبارت در.

ايوان كوچوم نڭ يارليغىنى اوقوب، آنى اوز قول آستينە آلبدن صوگرە سيبير يورتندن هر يلىنى مڭ كش تيرسى ياصاق تولارگە، همە

(۱) روس تاريخلرينڭ قايسى ارنە بو واقعهنى ۱۵۷۱ نچى يلدە دييوب كورسەتلگان بولسەدە، لکن اول ۱۵۷۲ نچى يلدە بولورغە تيوش. چونكە ايلچى لر يبارلگان ۹۷۹ سنە هجرىه ميلادى ايله ۱۵۷۲ نچى يلغە طوغرى كىلمكەدر.

(۲) تيتولارنيك دەغى عبارە крестьянскому شكلندە بولسەدە، بز آنى خرستيان ايله ترجمە ايتدك.

(۳) بز نڭ بىلوموزچە بوسوزلرنڭ معنى سنى «صوغوش قيرندە، بز نڭ حقه» كوچوم بهادر پادشاه» ديوب سوز سويلەنەدر. « ديمكەن عبارت بولسە كىرك.

شوشى ياصاق لرنى جىيارغە باروچى غە مڭ تىين تىرسى ويررگە ياصاغان. تاماس ايله عيسى كوچوم خان دن يارلىق ايله برابر، ايوان غە صادق بولاچقغە دائر يمىن نامە هم آلوب كىلگانلر. Титулярникъ كىتابىدە يارلىق غە باشقە يمىن نامە بولغانلىقى ذكر ايدىلماگان بولسەدە، لىكن آنڭ عبارەلرندىن يازلىق ايله برابر يمىن نامە نڭدە بولغانلىقى بىك آچىق آڭلاشيلەدر.

تيتولارنىك عبارەسىنڭ اوڭى سوزلارندىن اول يمىن نامە نڭ تاماس ايله عيسى طرفندىن يازلغانلىقى آڭلاشيلسەدە، (۱) لىكن كىلەچك جملەلر آنڭ كوچوم طرفندىن يبارلسگانلىكىنى بىك آچىق آڭلاتەلر. بورونقى نرسەلرنڭ مقدس لرىنە عاشق بولدىغىم اوچون مېن كوچوم نڭ يمىن نامەسىنى دە عىنا ترجمە ايتمەكچى بولام.

بو يمىن نامە: «الله نڭ قوشووى، ھمدە بتون روسيە نڭ اولوغ كىنازى ايوان واسىليوۋىچ پادشا، نڭ تلاوى بوينچە مېن كوچوم پادشاە باش ايوچى اوزم نڭ ايلچىنى بورونقى اوروملر بوينچە مڭ كىش ايله يباردم. بزنڭ ايلچى مزم بولاوۋچىمىز (۲) الله نڭ ھمدە اولوغ كىناز نڭ تلاووى بوينچە — بزنڭ جانمىز ايله هم بزنڭ بارچە اولوغ كىشى لرمىز نڭ جانلرى ايله، اوشانداق بتون قارا كىشى لرنىڭ جانلرى ايله — پادشاە غە هم اولوغ كىنازگە (صادق بولوچىلىق غە) شول يازوغە يمىن بىرسونلر. مېن كوچوم پادشاە اوزم نڭ بىلگومنى باصدم. سىبىرنىڭ بارچە اولوغ كىشى لرى اوزلرىنىڭ قوللرىنى قويدىلر، بو يمىن نامەنى محمد بك خواجە (۳) سائب اوغلى يازدى. ۹۷۹ نچى يىل» دىو يازلمىشدر.

(۱) چونكە تيتولارنىك دە بو يمىن نامە حقتە которую написали
 (۲) بورونقى ترك تلىك يولاوۋچ سوزى رسول، ايزچى، يول بىلەوچى.
 (۳) روسچەدە، Хозесеиповъ شىككە يازلمىشدر.

يېمىن نامەنىڭ قىرىنى «مىن ايلچى تاماس، يولا وچ عيسى اوزمىنىڭ پادشاهىز كوچوم خان اوچون، ھەمدە آنڭ بتون يىخىشى كىشى لىرى اوچون، اوشانداق بارچە سىبىر يىرى اوچون، بىك نى شوگايمىن ايتدىك: بىزنىڭ پادشاهىز يانينە ايلچى تىرىتىق چابوقى باروب يتكاچە كوچوم پادشاهغە ھەمدە بارچە كىشى لىرگە شوشى يازوغە، اوشانداق اولوغ كىناز طرفىدىن يىبارلىگان يارلىقغە يىمىن ايتەرگە ھەمدە بىزنىڭ پادشاهىز، كوچوم پادشاهغە شوشى يازوغە اوزىنىڭ بىلگوسىنى قويارغە (دىوب) اوزمىنىڭ بىلگومىنى، مىن تاماس نىقىنى ھەم مىن عيسى نىقىنى، ھەمدە قولومىنى بو يازوغە قويمادىق. چونكە يازو ھەم يازارغە بلىمىز.»

ايوان سىبىرنى اوز قول آستىنە آلدىدىن سوڭرە سىبىرغە تىرىتىق چابوقى اسىلى كىشىنى ايلچى ايتوب يىبارگان. آنڭ ايله بىرگە كوچوم خانغە يارلىق يىباروب، سىبىرگە باردىدىن سوڭرە كوچوم خانغە سلام ايتورگە، ھەمدە سويلاگاندا نىقاىز بوينچە سويلارگە امر ايتكان. ۱۵۷۳ نچى يىلدە كوچومنىڭ ياقىنى محمد قل قاما بويىنە كىلوب پىرمگە ھجوم ايتەرگە اويلاغان. اول شوشى سىرئەدە روسىيەغە تابع بىك كىوب آستىق لىرى ئوتروب، آنلرنىڭ خاتونلىرى ايله بالالىرىنى اسىر ايتكان. ايوان طرفىدىن كوچومگە ايلچى ايتوب يىبارلىگان چابوقى ھەم، محمد قل طرفىدىن قىل ايدىلگان.

روس تارىخلىرىنىڭ قايسى اورونلىرىدە چابوقىنىڭ قازاق اورداسىنە ايلچى بولوب كىتىدىكى وقت، محمد قل طرفىدىن ئوترادىكى ذكر ايدىلدىكى ھالدا، ايكىنچى اورونلىرىدە كوچوم خانغە ايلچى بولوب بارغاندا ئوترالىگان ايتوب كورساتىلەر. ايوان غىرونى اوزىنىڭ ۱۵۷۴ نچى يىلنىڭ ۳۰ نچى ماينە استىرغانلىرىغا يازغان يارلىغىدە چابوقىنىڭ قازاق اورداسىنە ايلچى بولوب بارغاندا محمد قل طرفىدىن ئوترالىگانلىكىنى ذكر ايتەدەر (۱).

چابوقف نڭ ایلچی بولوب بارووی برگنه مرتبه بولغانلغی اوچون، بز آنڭ حقنده تار یخلرده «قازاق اورداسینه ایلچی بولوب بارغانده محمد قل طرفندن قتل ایدلدی» دیگان سوز ایله «کوچوم خانغه ایلچی بولوب بارغانده قتل ایدلدی» دیگان سوزنڭ ایکی سینی برکه حمل ایتهمز. چونکه کوچوم خان نڭ توب اوتراغی قازاق اورداسی بولغانلغی اوچون، کوچوم گه یبارلگان ایلچی حقنده، قازاق اورداسینه یبارلگان ایدی دیورگه بیک ممکن در.

بعض بز تار یخلرده (۱) چابوقف کوچوم خان طرفندن یبارلگان ئلیگی تاماس، عیسی لر ایله برابر سیبیرغه کیلگانده ئوتولدی دیو یازلغان سوزلر هم بز نڭ دیگانمزی قوتلی لر. چابوقف نڭ ئوتولوی سببلی روسیه ایله سیبیر آراسندهغی مناسبت کیسولدیکی کبی، کوچوم ایله ایوان آراسندهغی مناسبت هم کیسولگان. سیبیر روسیه دن بیک یراق بولغانلغی وشونڭ ایله برابر آنده سفر ایتهر اوچون اوڭغایلی یوللر بولونمادیغی سببلی، ایوان کوچوم گه قارشى بر نرسده ایشلی آلمان. شونلقدن کوچوم خان یرماق باروب آنی خفالی باشلاغانچهغه چاقلی سیبیرده کامل طنچلق ایله خانلق ایتوب، آندهغی خلق لرنی آغارتو خصوصنده بیک کوب فائدهلی غیرتler صرف ایتکان.

IV

کوچوم نڭ سیبیر خلقینی آغارتووی.

سیبیرده اسلام دینی کوچوم خانغه چاقلی ده آز ماز طارالاباشلاغان ایدی. بخارا بیرینڭ عالم لری سیبیریاغه کیلوب، آندهغی خلقلر آراسینه دین اسلام طاراتورغه اجتهاد ایتهر ایدی. دین طاراتوچیلرنڭ تللی ایله، سیبیر تاتارلرنڭ تللی بر بولوچیلغی، اسلام دینی طاراتور اوچون شاقطی فائدهلی ایدی. لکن اول دین طاراتوچیلر

(۱) Истор. обоз. сибир. Словцова. т 1, стр. XX.

كوبرك وقت تهر يگه طابنوچى سيبير خلقلىرى طرفندن شهيد ايدلدكلىرى سببلى، اسلام دىنى سيبير يورتنده كيزه گنچه تامور جايا آلئيدر ايدى. كوچوم خان سيبير يورتينه خان بولغاچده، آندهغى خلق لىرى دىن اسلام ايله مشرف ايتهر اوچون اجتهادلر صرف قيله باشلادى.

هر خلقغه اوزلر يىنك بورونغى دىنلرندن آيرىلو بىك قىيون بولغانلى كى، سيبير خلقينه ده بورونغى دىنلرندن آيرىلو غايت قىيون بولدى. هر خصوصده كوچوم نىك بىوروقلر يىنه هىچده قارشى اطاعت ايتكان سيبير خلقى، آنك پوت پرست لىكنى بتوروب ياگا دىن قبول ايتو خصوصده بولغان فرمانىنى ايشيدو ايله اطاعت سزلك علامتلىرى كورساته باشلاغانلر. هر اورونده دىنگه كوچلاو سببلى كوريلووى طبيعى بولغان چوالبو، سيبير خلقى آراسنده پيدا بولغان. موندائى اولوغ ايشنى يالغوزغنه باشقارو بىك قىيون ايدىكىنى بىلگىچده كوچوم خان، آتاسى مرتضى دن ياردم صورانغان^(۱). مرتضى خان سيبير خلقىنى مسلمانلىغنه تيزرك چغارو نىتى ايله كوچوم خانغه ياردم اوچون كوب عسكر ايله ظور اوغلى احمد گراى نى، همده بر آخوند ايله نيجه له ب ملا هم كوبوك آبز^(۲) لىرى سيبيرغه بيارگان.

روس تارىخلىرىنىك سوزلر يىنه قاراغانده كوچوم خان نىك ياردم اوچون مراجعت قىلغان كشى سى اوزىنىك آتاسى مرتضى بولسه ده اما «آيتوكه^(۳)» بالالىرى قولونىك صاقلانوب كىلگان رساله گه قاراغانده آنك مراجعت ايتكان ذاتى بخارا خانى عبدالله خاندردى.

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 44.

Сибирская история, Фишера, стр. 97.

(۲) آبز سوزى تركچه بولوب مرچانى هم نامى لىر اويلاغانچه عربچه جانف سوزندن محرف توگلدردى. تركچه ده معنى سى عالم دىگان سوزدر. فيشير جنابلىرى آبز معلم معنى سنك دىلردى.

(۳) سيبير يانك تارا شهرى، آتاقلى اوروغدر.

آيتوکه بالالرى قولنده صافلانوب كىلگان شوشى رساله محترم
 رضاءالدين قاضى طرفندن آثارغه درج آيدلگان. بو رسالهده يازلغان
 سوزلر اوز تلمزده كوچوم خان نك احوالينه دائر يازلغان اثرلرنك بوردن
 برى وشونك ايله برابر حقلقغه ياقين بولدقلرى اوچون بز آنى بو
 اورونده عينا درج ايتهمز. ايشته رساله بودر:

«اورگانچدن كلن شربتى شيخ آغزندن يازلدى. سيد آتاتانك اوغلى
 توپوچاق سيد آنك اوغلى علاءالدين سيك علاءالدين اوغللى باروم سيد ايله
 ميرعلى سيدة ميرعلى اوغلى دين على خواجه تارا شهرندن تابوله كلدى
 و» بزم شجره مز يارماق غوغاسنك ايرتيش يلغه سينه كتىدى. ايمدى شجره
 آلمق ايچون اورگانچ شهرينه وارامز» ديدى. بو وقتده يوسف بى اوغلى
 بز فقير خواجهم شكر تابل شهرنك آخوند ايدك. شونك ايچون دين على
 خواجه بزلردن مصلحت صورديلر. بز فقير خواجهم شكر، مذكور دين على
 خواجه گه: «وارمقكز البته گوزل اولوردى فقط بوللر قورقنچلى اولديغندن
 واره آلامسز، واردىغكز صورته بونده فایتووگز ممكن اولماز، حالبوکه
 سزلر ايچون آنك واروب يورمك لازم دگل، زيراسزلر معلوم كيمسه لرسز،
 بخارا خانى عبدالله خان طرفندن، ايسكرده كوچوم خان جانينه دين اسلام
 تعليم ايدر ايچون يبارلدككز جمله يه مشهوردر؛ خلقارنك گواهلغى
 وسزلر ايله كلن شربتى شيخ سوزى وگواهلغى ايله بزلر سزلره بونده
 شجره ترتيب ايدوب ويررمز» ديه جواب ويردك. دين على خواجه ايسه
 بونى معقول كوردى واورگانچ شهرينه بارو نيتينى قويدى. بناء عليه
 شربتى شيخ ايله قارى كشى لرنى چاقردى. بزم آتامز كوچوم خان زمانك
 يوسف اسمنك بى ايدى. وبودنيادن رحلت ايتمازندن مقدم اوشبود دين على
 خواجه نك نسبنى سيد آتاه ايرشد كينى بزه سويلمشيدى. هم شربتى
 شيخ وجمله اوطورمش قاتلردن دين على خواجه نك نسلنى حقنده صوردى.
 جواب اولارق شربتى شيخ: «دين على نك هاشمى وسيدزاده ايديكى

راست، بونلارڭ اقر بالرى بخارا و اورگنجه اولوب، الوغلىرىنڭ چالما لرى ياشيل و ياشلرىنڭ ايكى قولاقلىرى آلدنده ساچلىرى اولور، بونلرى كوردك كرك پادشاه كرك بك اولسون اول يرده ظوروب پيغمبره صلوات اوقورلر. بو دين على خواجهنى بنم ايله برابر بخارا خانى اورگانجندن آلدروب كوچوم خان آغاسى احمد گراى سلطمانى قوشوب كوچوم خانه كوندردى» ديدى. اطورمش جماعتلر همهسى، «شويله درست» ديديلر. بوندىن صوك شربتى شيخ و آنكله برابر كلن بابا ديگن آبدال و قارتلر، بو دين على خواجهنڭ عبدالله خان طرفندن نه روشده يبارلدكنى بز خواجهم شكر آخوند حضورنده سويلديلر. بزلر هم آنلر سويلدكلرنى، دفتره يازدق. (۱) بويله روايت ايتديلر: تاريخ ۹۸۰ ده ايسكر شيرنده كوچوم خان عبدالله خانه ايلچى يباروب بر شيخ يبارونى صورادى. عبدالله خان بو طوغروده اوزينڭ حاكىمى خواجه يعقوب ايله مصلحتلىشى و اورگانج شيرنده ياروم سيد بزه و اورگانج حاكىمى خان سيد خواجهيه خيشاونددر آنلرنى يبارلسه بولورمو؟ ديدى. يعقوب حاكم ايدى: شيخنى هم اورگانجندن يبارايك اما جعفر ذاتى شربتى شيخنى، ديدى. عبدالله خان بونى موافق كوروب اورگانج حاكىمى سيد خان غه خط يازدردى و خطنده ده اسلام بيلدورور ايچون سيد زاده ياروم سيد ايله شيخ شيخ زاده شربتىنى يبارورگه بيوردى. خط ايله برككك كوچوم خان ايلچيلرى اورگانجه يبارلديلر. خط صورتى بودر: بخارا خانينه، دين اسلام بيلدورور ايچون بر سيد زاده ايله بر شيخ صوراب كوچوم خانندن ايلچى كلدى ايمدى مفتيلارڭ فتوالرى بوينچه شرع شريف بيورديفنجه سز حاكم خان سيد معلوم اولسون بو خط وارديفنك ياروم سيد ايله شربتى شيخنى سيبيرگه يبارمك ايچون كوچوم خان

(۱) بويرگه قدر يازلان شى خواجهم شكر آخوند طرفندن يازلان مقدمه اولوب، موكرسى شيخ شربتى و باشقهلردن روايت ايدان مقاله اوله چقدر. آثار.

ایلچیسینه تابشراسن ویخشی عزت ایله یول خراجانلرینی بیتالمالین ویروب اوزاتهسن، یولداش ایچون یانلرینه اون کشی ویرهسن، بو کشیلر یخشیلر اولسونلر، بیک قارت ویا که بیک یاش اولماسونلر. عبدالله خان خطنی کوچوم خان ایلچسی اورگانچ حاکمی خان سیدکه ادب واکرام ایله ویردیلر، خطنی اوقودقلری صوڭ دیوان خانیه واروب یاروم سید ایله بز شیخ شربتینی چاقردیلر، بونلر کلدکلرنده خطنی بیردیلر، خطنی یاروم سید اوقودی آندن صوڭ بز شیخ شربتینی که ویردیلر بز هم اوقودق و «دین آچار ایچون کوچوم خان بز سیدزاده ایله بر شیخ صورمش ایسه، بزلر واررمز» دیدک. سفر یاراغینی کوروب سیبیرکه سفر ایتدک، بر نچه کونلر صوڭکنده «ایسکر» که یاقین یتدک، بزم ایله اولان ایلچی بزم کلومزنی کوچوم خانه خبر ایتدی. کوچوم خان اوزینک نوکرلری ایله (ایرتیش) دن کمه ایله چغوب بزمه کورشدیلر وجمله مز خان یانینه کمه که اوطروب (ایسکر) که چقدق. کوچوم خان، یاروم سیدنی اوز قاتنده قویوب شرع شریف حکمنی یورتورکه وحکم ایلهرکه بیوردی (۱) بز شربتینی نابولده یار عزیزلری اتقان آستانه لرنی بیان ایتدک. یاروم سید ایکی یل طوروب وفات ایتدی، بوندن بز شیخ شربتینی ایسکردن اورگانچه قایتوب کتدک. بوندن صوڭ کوچوم خان: «یاروم سید دنیادن اوتدی وشیخ شربتینی اورگانچه کتدی، بزم قاشمزه شرع شریف حکمی ییلدرور ویورتور ایچون بر سید زاده وبر شیخ یبارسه گز ایدی» دپه دخی ایلچی یباردی. عبدالله خان حاکمی یعقوب خواجه ایله مصلحت ایدشوب یاروم سید ایله بر طوغمه میرعلی خواجهنک اوغلی دین علی خواجه ایله بز شیخ شربتینی یبارورکه موافق کوردیلر هم اورگانچ حاکمی سیدکه بعینه اولگی کبی خط یازدیلر. ایلچیلر ایسه خطنی اورگانچ حاکمی سیدکه ویردیلر. حاکم دیوان

خانەگە واروب بز شىخ شىرتى ايله دىن على خواجهنى چاقىرتدىلر، بز واردىغىز صوڭ خط اوقولدى، دىن على خواجه ايسه (بر هفته صوڭ جواب وىرورمز) دىدى. بر هفته صوڭ جواب وىردىك بىز بو ايلچىلر ايله بخاراغە وارمق اولەمز. آندىن صوڭ كوچوم خان طرفىنە كىدرمز دىه: اورگانچ حاكىمى بوڭا رضا اولدى. سفر باراغىنى كوروب بيت المالدن خراجات آلوب بخاراغە سفر ايتدىك، اورگانچ حاكىمى بر منزل ىر اوزاتدى ووداع ايدوب قالدىلر. بىز نچە كونلر صوڭ بخاراغە واروب ايتدىك وكدكمزنى عبدالله خانە معلوم ايتدىك. عبدالله خان: «بن سزى اورگانچدىن آرى كىتسونلر دىه بىورمىشدىم، نىچون بوندە كلكىز؟!» دىدى. بىزدە «يول قورقنچلى اولدىغىدىن كوچوم خان آغابىسى احمدگرای سلطانى بىزە يولداش ايدوب بىبارگىز، شونكىچون بوندە كلكىك» دىه جواب وىردىك. عبدالله خان، احمدگرای سلطان هم يوز كىشىنى برگە بىزم ايله بىباردى. كوچوم خان ايلچىلرى ايله بىرلىكدە ايسىكرگە كلكىك. كوچوم خان اوزىنىڭ خانلىق اورنىسى احمدگرای سلطانه وىردى. احمدگرای سلطان ايسه دورت يىل خانلىق ايتدى. صوڭرە كوچوم خان قاين آناسى، چول قزاق خلقىنىڭ خانى شغاي خان احمدگرای خانى اوتردى. شول سببىدىن كوچوم خان ىنە ايسىكرده خانلىق ايتدى. دىن على خواجهگە كوچوم خان لعل خانىش (۱) اسملو قىزنى خاتونلىقغە وىردىلر، بىر نچە يىللر بو ايسىكر شەرىندە طوردىق. آندىن صوڭ بو يورت بوزولدى. كوچوم خان دىيادىن اوتىدى، كوچوم خان اوغلى آرسلان سلطان مسقواغە پادشاه حضور پىنە بىبارلدى پادشاه ايسه آنى «خان كىرمان» اوزرە خان نصب ايلدى. دىن على خواجه ايله لعل خانىشدىن سلطان محمد، سىد محمد، آق سىد اسمىندە اوچ اوغل دىيابه كلكى. مقاملىرى تارا توراسىندە (قلعە)

(۱) بو قىزنىڭ اسمى «لعل» اولەدر. خانىش ايسه خان كلكەسىنىڭ مۇئىتىر. آثار.

بو قىزنىڭ اسمىنى مىللىي جنابارى نال — خانىشا دىو ضبط ايتكان.

ايندى. كوچوم خان، چول قزاق خانى شىغاي خاننىڭ لالى خانىش اسملى قزىنى آلمشىدى. آندىن ايسه آرسلان شىطان ايله اسمى مذكور اولان لعل خانىش دىنبايه كلدىلر. لعل خانىش ايله دىن على خواجهنىڭ اورتاقچى اوغللىرى سىد محمد خواجهدىن مىر على سىد دىنبايه كلدى» رساله ايسه بو ىردە تمام اولدى.

كوچوم خاننىڭ اسلام دىنى طاراتووى خصوصىدە بو رساله دە يازغان نرسەلر، روس تارىخلىرىدە ذكر ايدىلگانگە بىك ياقىن بولغانلىقى وشوننىڭ ايله برابر بخاراغە ايلچى يبارلگان ۹۸۰ سىدە ھجرىيە كوچوم خاننىڭ راحت لنوب عمر ايتەرگە باشلايدىغى زمانلر بولغانلىقى سببلى، اول يىللردە اسلام طاراتورغە چن اجتهاد برلان كرشكان بولووى بىك جائز بولغانلىقى اوچون بىر رسالهنىڭ اول خصوصىدەغى سوزلرىنە اعتراض ايتەسىز كىلەيدىر.

كوچوم خان مشهور بخارا خانى عبداللهغە زمانە داش وشوننىڭ ايله برابر ھر اىكىسى بر اوروغدىن بولغانلىقى اوچون آننىڭ عبدالله خانغە مراجعت ايتكان بولووينى انكار ايتەرگە اصلا يول يوقدر. بو حقه ابوالغازى «حاجم خاننىڭ. عبدالله خاننىڭ وكوچوم خاننىڭ آتاللىرى جوجى خان ابن چىنگىز خاننىڭ بىشىنچى اوغلى، شىبان خان نسلدىندىر. معلوم اولندىر مذكور اوچ خان بر عصرده بولدىلر. بر برىنىڭ آرتىدىن دىيادىن نقل قىلدىلر.» دىدر (۱) عبدالله خاننىڭ بخارادە خانلىق ايتە باشلاوى ھجرى ايله ۹۹۱ نچى يىلدە، يعنى كوچوم خاننىڭ بخاراغە ايلچىلر يبارگان يلىدىن اون بر يىل صوڭ بولسىدە، لىكن اول آتاسى اسكندر خاننىڭ عقل سزلىغى سببلى آننىڭ زمانە سىندىق مەلىكىنى اوزى اداره ايتكان (۲). حتى اسكندرنىڭ خان بولوويدە اوغلى عبداللهنىڭ ھمتى

(۱) تارىخ شجرە ترك ص. ۱۱۸.

(۲) مستفاد الاخبار ج. ۱، ص. ۱۶۴.

سایه‌سندہ در. عبدالله خان ننگ رسمی صورتدہ خانلغی ۹۹۱ نچی یلدن ۱۰۰۶ نچی یلغہ چاقلی سانالسدہ لکن اول آتاسی زمانہ سنددہ پادشاہلق ایشلرینی باشقارغانلغی اوچون روس مؤرخلرینک قایسی لری آنک حقندہ ۴۰ یلدن آرتق خانلق ایتدی دیلر (۱). دیمککہ رسالہدہ ذکر ایدلگان ۹۸۰ نچی یل عبدالله خان ننگ رسمی صورتدہ خانلق ایتکن زمانہ سینہ طوغری کیلہ اینچہ، آنک آتاسی اسکندر خان خانلق ایتکن زمانغہ طوغری کیلسدہ، لکن عبدالله خان اول زمانلردہدہ مملکت ایشلرینک بارچہ سینى اوزى اداره ایتکانلگى اوچون رسالہدہ «تاریخ ۹۸۰ دە ایسکر شپرنده کوچوم خان عبدالله خانہ ایلچی یباروب بر شیخ یبارونی صورادی» دیبولگان.

سیبیر خلقینی آغارتو خصوصندہ رسالہدہ ذکر ایدلگان سوزلرنی روس تاریخلرنده یازلغان خبرلرگہ تطبیق ایتەرگہ ممکن بولاسدہ، لکن آندہغی باشقہ بعض بر سوزلرنی وروس تاریخلری ایله تطبیق ایتەرگہ اصلا ممکن توکلدر. رسالہدہ «کوچوم خان اوغلی آرسلان سلطان مسقواغہ پادشاہ حضورینہ یبارلدی پادشاہ آنی خان کیرمان اوزرینہ خان نصب ایلدی» دیبولگان. بزنگ بیلوچہ بوسوزلر درست بولماسہلار کیرک. چونکہ کوچوم خان ننگ آرسلان اسملی اوغلی بولمادیغی ایله برابری، خان کیرمان غہ (قاسم غہ) خان ایدلگان کشی کوچوم ننگ اوغلینک اوغلی، یعنی آرسلان بن علی بن کوچومدر. شوشی آرسلان خان کیرماندہ ۱۶۱۴ نچی یلدن ۱۶۲۷ نچی یلغہ چاقلی خانلق ایتوب، روس تاریخلرنده Арасланъ Алѣвичъ اسمی ایله یورتیلدر (۲). مرجانی هم آنک حقندہ آرسلان علی بن علی خان بن کوچوم خان دیدر. مرتضی خان ننگ بخارا یاقینلرنده کوچوب یوزوچی خلق لرنک خانچی بولوب عبدالله خانغہ تابع بولووی جائز بولغانلغی اوچون روس تاریخلرندهغی کوچوم اوزینک کوچی

(۱) Энци. Брок. Ефр. т. 9, стр. 99.

(۲) Истор. росси, Соловьева, т. 9, стр. 1326

بتمه گاج آناسی مرتضی خاندن یاردم صورادی اول کوب عسکر ایله اوغلی احمد گرای فی همه دین عالم لرینی یباردی دیگان سوزارینی رساله ده شوکا دائر ذکر ایدلگان سوزلر ایله تطبیق ایتەرگه بیک ممکن در. بز حاضرنگ تیکی رساله حقنک سوزنی کیسوب کوچوم خان ننگ سیبیر خلقینی آغار تو خصوصنک قیلغان ایشلرینه یا گادن کرشمکچی بولامز. بعض بر خبرگه قاراغانک کوچوم خان قزاندن هم بیک کوب دین عالم لری کیتورتمش^(۱). روس تاریخ لرینک سوزلرینه بناء کوچوم خان سیبیر پوت پرست لرینی کوچلاب سنت که اوطورتدیرمش. قبول ایتما گانلر ایسه ئولوم جزاسینه حکم ایدلمشلردر^(۲). بو سوزلرگه باشدهرق کوکل اوشانوب بیته آلماسه ده، لکن اسلام دهغی حکمت و فلسفه لری آکلاما دقلری سببلی بتون همتلرینی طیشقی عملرگه حصر ایتمکان صوگھی زمان علماء لرینک، سنت که آرتق اهمیت بیروب کوچومنی اوزلرینک فتوالری ایله شوکا مضطر ایلولری بیک احتمال در. مسلمان عالم لرینک سنت مسئله سینه کیرا کندن آرتق اهمیت بیرو سببلی، اسلام دنیا سینه کیتوردکلری ضررلر اول چاقده غنه بولمایینچه، آندن اولده بولغالامشدر. ۹۸۶ نچی سنه میلادینه ده بلغار عالم لری ولادیمیر پادشاه یانینه کیلوب، آنی اسلام دینینه کرتمکچی بولغانلر. چونکه اول چاغنده روسلر پوت پرست ایدیلر. ولادیمیر بلغار عالم لرندن «سزنگ دینکز نه دن عبارت؟» دیوب ضوراچاچ آنلر «بز بر اللهغه اوشانامز. بزنگ محمد سنت که اوطورتورغه امر ایتوب، دوگنز ایتی آشار ایله آرائی اچودن طیبایدر» دیوجواب ویرگانلر^(۳). اوجماخ هم حور قزلری سببلی اسلام دینینه کوکلی آوغان ولادیمیر، سنت که اوطورتولرینی ایشتکچده اسلامغه کوردن اخلاصی قایتقان. بلغار علماءسی سیاستسز وشونک ایله برابر اسلام

(۱) Опис. сибир. цар. Миллера, стр. 44.

(۲) Сибирская исторія, Фишера, стр. 97.

(۳) Исторія російская, Татищева, т. 2, стр. 64.

فلسفەسىنى آڭلامادىقلىرى سببىلى، اسلام ايله مشرف بولودن اياڭظور ملتنى محروم قىلغانلىرى. بلغار علماءسى اسلام دىنىنى يىڭل كورساتوب، آنى ۋلادىمىرغە قبول ايتدىرگان بولسەلر ايدى، بتون روسىەنڭ دىن اسلامنى قبول ايدەچكى معلوم ايدى. شولاي بولغاندە بىز روس روز نامەچىلەردىن ايشىدووى بىك آغر بولغان «كوچوم خاننڭ دىنى محمد ملعوننڭ دىنىدر» دىگان سوزنى ايشتماگان بولور ايدىك.

كوچوم خان دىن اسلام طاراتودە نە چاقلى اجتهاد ايتكان بولسەدە لىكن اول اوزىنە تابع خلقلرنڭ ھەر برسىنى مسلمان ايتە آلماغان. ايسكر شەرنەدە يراق بولغان اورونلرغە دىن طاراتوچى مسلمان عالملىرى بارە آلمادىقلىرى سببىلى اول تىكرەدەگى خلقلر اوڭگىچە پوت پرست بولوب قالغانلىرى. حتى ايرتیش بويوندىغى بعض بىر تاتار قىبىلەلریدە يراقلىقلىرى سببىلى، اسلام دىنىنى قبول ايتمەگانلىرى. تارا يىلغەسى تاماغندىغى آیالى تانارلىرى، سوڭغى زمانغە چاقلى پوت پرستلىكدە دوام ايتكانلىرى. مىللىر جنابلىرى اوزىنڭ آیالى تاتارلردىن بىر بك ايله سوزلاشوب، اول بكنڭ آڭا اوزىنڭ آتالىرى ھم ياقنلرىنڭ اول تىكرەدەگى بارچە خلقلر ايله برابر پوتقە تابوندىقلىرى خاطرندە بولغانلىقنى بيان ايتدىكىنى ذكر ايتەدر. نىتسا يىلغەسى بويوندىغى تاتارلر اىنسە، ۱۶۳۹ نچى يىلدەدە پوت پرست بولغانلىرى. تابولسك ايله دىمىيان يامى آراسندە بولغان تاتارلرنڭ بعضلىرى، اوشانداق توزىنسك اويازدندەگى تاتارلرنڭ كوزبەگى، سوڭرەدن آستىباقلىرى ايله برابر خرىستىيانلىقغە كىرنگانچەگە چاقلى پوت پرستلىكدە دوام ايتكانلىرى. بارابا تاتارلىرىدە سوڭغى زمانلرغە چاقلى تەرىگە طابنوب كىلگانلىرى. ايسكردن يراق طوروچى آستىباقلىرى ايله واغوللرغە دىن طاراتوچىلرنڭ بارا آلماولرى وشونڭ ايله برابر آنلرنڭ نللىرى ايله، كوندروچىلرنڭ نللىرى باشقە بولوچىلىقلىرى، اول خلقلرغە اسلام طارا لوغە مانع بولمىشىدىر.

روس تارىخلىرىنىڭ قايسى لىرىندە آستىياق لىر اوزلىرىنىڭ چوللىردە گىزدىكلىرى، ھىدە دائىمى اوتراقلىردە طوره آلمادقلىرى سىبىلى آنلارغە اسلام دىنىنىڭ حىكلىرىنى تاماملارغە مەكن بولماغانلىقى اوچون، اولگىچە پوت پرستلىكدە قالورغە رخصت ايدىلونى كوچوم خانغە عرىضە بىروب صورادقلىرىدىن، پوت پرستلىكدە قالوزغە رخصت ايدىلدىلر دىولسىدە لىكن بو سوزلىر درست كە اوخشامىلر: چونكە كوچوم كىك اسلام دىنى طارۇتودە غىرتلىر صرف ايتكان بر ذاتنىڭ، آكنا رخصت ايتمايه چكى معلوم در.

سىبىردە اسلام دىنى طارالغانچەغە چاقلى آندە حىكم سورگان دىن شامان دىنى بولوب (۱) سىبىرنىڭ بتون خلقى تورلى طرزاردە بولسىدە، شول دىندە ايدىلر. شوشى مذهبە بولغان تاتارلىر ايله قىرغىزلىر اوزلىرىنىڭ دىن باشلىقلىرىنى «قام» (۲) دىوب آنادقلىرى حالده، تونغوزلىر ايسە «شامان»، مانقوللىر ايله بورىاتلىر «به» دىوب آتلىر ايدى (۳).

محترم مراد افندى تركى قىبىللىرىنىڭ پوت پرست ھىم شامان مذهبلىرىندە بولولرىنى انكار ايتكان؛ اول سوزلىر اوشانچلى تارىخلىردە ثابت توكل دىگان بولسىدە (۴) لىكن اول بو مسئلەدە خطالىق قىلمىشدر. تارىخلىردە تركى قىبىللىرىنىڭ بورونغىدە شامان مذهبىدە بولدىقلىرىنى اثبات ايتە طورغان سوزلىر، اوشانداق آنلارنىڭ طابوندىقلىرى صنملىر نەلىر بولغانلىغىنى بيان ايتوچى رسملىر ساناب بتورگىسىزدر. بو حقدە مفصل

(۱) ابىڭ طوپاس پوت پرستلىكنى عبارت بولوب، بورونغى زمانلىردە بىك كىك اورونلىرغە چاپراغان بولمىشدر. سىبىرىيادىغى يات خلقلىرىنىڭ بعضىلىرى آراسىدە بو مذهب ھىماندە دوام ايتىمكىدەدر. بىزنىڭ تاتارلىر آراسىدە ھىم، شول دىندىن قالغان بىك كىك بىرورومار باردىر.

(۲) قام: طىبىب، حىكىم، دانشمند، فىلسوف لغت چىغتاي و تركى.

(۳) Сибирскія древности, Радлова, т. 1. стр. 72.

(۴) تلىقىق الاخبار. ج. ۱، ص. ۳۹.

معلومات ایستا گوچیلر رادلف جنابلرینک Сибирскія древности
اسملى کتابینه مراجعت ایتسونلر.

V°

کوچومنک یرماق ایله اوروشلری.

بزی یوغاریده، VIII نچی بابنک آخرنده، قازاق لرنک کوچوم خان
عسکری ایله نیچه اورونده اوچراشوب محاربه ایتدکلرینی، همده قازاقلر
طاودا یلغھسینک تاماغینه یتکاج آنده بر آطنه طوروب «بزگه نه ایشلرگه
کیرک؟ روسیهغه قایتورغه موئلله یوقمو» دیوب کیگاشدکلرینی، اوشانداق
کوچوم خاننک قازاقلرغه چنلاب اهمیت بیره باشلاوی شوشی زمانلردن
باشلاندىغینی بیان ایتکان ایدک. قازاقلرنک قایسی لری تیگی کیگاشده
روسیهغه قایتو طرفنده بولدقلری حالده، ایکنچی لری سفرلرنده دوام
ایتوب سیبیرگه بارو فکرنده بولغانلر. کیگاش صوگنده روسیهغه
قایتماينچه سیبیرگه سفر قیلوده دوام ایتو فکرنده گیلر، قایتورغه
تیلاوچیلرگه نسبته کوب بولغانلق لری سببلی قازاقلر سفرلرنده دوام
ایتەرگه قرار بیرگانلر.

طاودا یلغھسی تاماغنده کوچوم خاننک تورهلرندن «تالوزان» (۱)
اسملى کشتی قازاقلر قولینه اسیر توشوب، یرماق آناردن کوچوم خاننک
پایتختی، آنک صوغوش قوئی، کوبمو عسکر جیبا آلوی، صوغوش
قوراللىر حقنده اوشانداق اوزینه کیرکلی باشقه نرسه لر خصوصنده
صوراشوب برنچی اوله زق طوغری معلومات حاصل ایتدی. بو خبرلر
قازاقلرنک کوگللرینی کوتاروب، آنلر کوچومدن قورقارلق ایش یوق
ایکان دیوب تاغیده غیرتنی آرتدردیلر. تالوزان دن ایشدلسگان خبرلر

(۱) بو کشتی نك اسمینی میللیر، فیشر هم باشقلر Таузанъ دیو ضبط
ایتدکلری حالده صالاژیوف ایله کارامزین Таузакъ دیو ضبط ایتلر.

فازاقلرنى كۆنمۇ شادلاندىزغان بولسەلەر، كوچوم خان غە ھەر كۈننى ايشىدىلوب طورغان كوگلسز خبرلەر آنى شول مقدارده خفالى لرايدى. تاتارلار ايله فازاقلر آراسنده بولغان اوروشلرنىڭ ھەر برسندە فازاقلرنىڭ اوستون بولغانلىقى لرى خصوصەندە كىلگان خبرلەر، آنى دائىما بورچىلر ايدى. شونلقدن اول بىك تىزلك ايله اوزقولى آستىنغى تاتار، واغول، آستىباق لردن عسكر جيارغە امر ايتوب، آنلرنى اوزىنىڭ ياقىنى محمدقل (۱) ادارەسنىڭ يىرماق غە قارشى يباردى. محمدقل غە نىچك بولسەدە يىرماقنى سىبىر ياغە يبارماسكە غىرت ايتارگە امر ايتدى. كوچوم خان ايسكر شىرىنى اوز كوز آلدندە اور ايله نفتورغە، ھمدە تىرە ياقدەغى ميرزالرغەدە واقەدن خبردار بولوب، اوزلرىنىڭ اوتراقلىرىنى محكم لرگە قوشدى. اوشانداق تابول يلغەسىنىڭ ايرتىش غە قىيە طورغان اورنندن ۲ چاقىم يوغارىدە «چواش» بورنى آتالغان اوروننى كىرتەلرگە، ھمدە تابول تاماغىنە كوچلى صاچى لر قوبوب واقەنى تىزلك بىرلان ايرشدرگە امر ايتدى. يىرماق طاودا يلغەسىنىڭ تاماغندن ۸ نچى ايبولت توبەن طاباسفر ايتدى. آندن ۳۰ چاقىم چاماسى كىتكچدە فازاقلر بابا حسن (۲) اسملى تاتار آولى يانينە كىلوب يتدىلەر. اول اورندە بابا حسن ميرزا طورغانلىقى سببلى آول آڭا نىسبت بىر يابوب شول اسم ايله يورتولەدر ايدى. مونە شوشى اوروندە محمد قل ادارەسندە يبارلگان تاتار عسكرى، فازاقلرغە

(۱) محمد قلنى روس مؤرخلرىندن نىبولسىن، آندرىيو ويچ كوچومنىڭ اوغلى ديسەلدە، لکن كوبرك مؤرخ لر آنى كوچوم خاننىڭ اوغلى بولماينچە، بلكە ياقىنى غەنە بولغانلىقىنى بيان ايتەلەر. ايوان غروزىنى طرفىندن ۱۵۷۴ نچى يلنىڭ ۳۰ نچى مايندە استروغانلرغە ويرلگان يارلىقدن، آنىڭ كوچوم اوغلى بولماينچە، بلكە ياقىنى غەنە بولغان ايكانلىقى نىك آچىق معلومدر. چونكە اول يارلىق دە: **Сибирскаво Салтана братъ Мамоткуль** عبارسى مذکوردر. مىللىر ص. (۷۰).

(۲) بو اوروننىڭ اسمىنى مىللىر **Бабазанъ**؛ سالاۋىيوف، كارامزىن، نىبولسىن، آندرىيو ويچ لر **Бабасанъ** دىبو ضبط ايتسەلدە؛ بىز آنى بابا حسن دىوب ضبط ايتدك:

ھجوم ايتىدى. قازاقلرنىڭ بىر چاقىم چاماسى آلدن بازوچى كېمەلىرى
 ايكى اول اولەرقى تاتارلرنىڭ ھجومىنە دوچار بولدى. آلايدە اول تاتارلار
 ايلە بىك نىق محاربە ايتوب، باشقە كېمەلەر كېلگەنچەگە چاقلى اوزىنى
 ھمايە ايتىدى. آرتدەغى قازاقلار كېلوب يتكاچدە ايكى آرادە بىك ۋانلى
 صوغوشلار باشلاندى. بو صوغوشدە روسلار نە چاقلى غىرت ايلە محاربە
 ايتسەلەر، تاتارلردە شول چاقلى نىق صوغوشوب بش كون مدتى اوستونلك
 قايسى ياقدە بولاچەغى بېلگولى توگل ايدى. قازاقلرنىڭ قورالى ملطق،
 تاتارلرنىڭ ايسە اوقدن باشقە قوراللىرى بولماغانلىقى سېببلى، اول بېچارەلەر
 دشمانلرىنە كېرەگنچە ضرر كېتورە آلەملەر ايدى. ملطق ايلە قوراللانغان
 روسلار ايسە تاتارلرنى راحتلانوب قېرەلەر ايدى. شولاي بولسەدە اوروش
 نېچە كۈنلەر دوام ايتىدى. بش كون مدتى صوزولغان شوشى محاربە،
 ايكى صوگرە تاتارلرنىڭ قاچووى، روسلرنىڭ ايسە اوستونلكى برلان تاماملاندى.
 تاتارلرنىڭ باشلىقلىرى محمد قەلەم، قاچوب قازاقلرنىڭ آندن صوگىسى سىفرلرىنە
 مانع بولا آلمادى.

روس تارىخلرىنىڭ ايتىۋىنە قاراغاندە بو اوروش تاتارلەر ايلە روسلەر
 آراسىدە بولغان اوروشلرنىڭ ايكى اھمىتلىسى وشونىڭ ايلە برابر ايكى
 اولوغىسى بولوب، آنىڭ تاماملانوى ۲۱ نچى ايبولدە بولمىشدر. بو صوغوشدە
 تاتار قانلىرىنىڭ يىلغەلەر بولوب آق دېغى روابىت ايدىلەر (۱). موندن صوگ
 قازاقلار اوزلرىنىڭ سىفرلرنە دوام ايتوب ايبولنىڭ ۲۶ نچى كۈنىدە تاك
 برلان توربا يىلغەسىنىڭ تاماغىنە يتدىلەر. بو يىلغە تابول يىلغەسىنىڭ اوڭ
 ياغىدىن آككا قىمقە ايدى. قازاقلار سىفرلرنە دوام ايتكەندە شول تىكرەدە
 جىيولغان تاتار عىسكرلرىنىڭ آنلرنى تارمار ايدەچكلىرى بىك اھتمال ايتى.
 چۈنكە توربا تاماغىدىن يراقدە توگل، تابولنىڭ اوڭ قىرى بىك تۈكە ياز

(۱) Описание Сибир. цар. Миллера, стр. 93.

بولغانلىقى سببى، تاتارلر اوچون اول اوروندى طوروب قازاقلرنى خفالارغە بىك اوڭغايلى ايدى. لىكن قازاقلر تاتارلرنىڭ اوقدىن باشقە قوراللىرى نوقلغىنى آڭلادقلىرى، ھمدە اوق ايله يلغەنىڭ ايكىنچى قىرىندەغى كىشى لىرگە ضرر كىترو مشكل ايكانلىكنى بىندىكلرى اوچون تابولنىڭ صول يارى بويونچە سفر ايتدىلر. واقعا تاتارلرنىڭ اوقلىرى آنلرغە ھىچ بر ضرر كىتورە آلمادىلر. موندن صوڭ يرماقغە يولده ھىچ بر مانع كورلەچك بولماغانلىقى اوچون آڭا تىزلك ايله ايرتىشغە چىغارغە مەكەن ايدى. لىكن اول اوزىنىڭ عادتلانگان بورونقى ھنرىنى (طاللاويىنى) بر آز بولسەدە ايشلاب آلاسى كىلدە ايدى.

تابول يلغەسىنىڭ اوڭ ياغىندە، ھمدە آنىڭ ايرتىشغە قىيە طورغان اورىندىن ۱۶ چاقىرمغە يراقلىق، اينى ۳۰—۴۰ ساژىندىن آرتق بولماغان، بويى ايسە كاكرىلانوب تابولغە چاقلى صوزولغان بر كول بار ايدى. شوشى كولىنىڭ تىكرەسىندە قاراچە اسمى (۱) تاتار مىرزاسى كچكەنە بر شىرچكە ھىچ ھىچ ايتەدر ايدى. بعض بر روز نامەلردە بو قىصبە قاراچە شىرچكى دىوب آنالدىقى ھالده قايسى برلرندە قاراچە اولوسى آنالقبەدر. اول كولىنىڭ صوڭقى زمانغە چاقلى روسلر طرفىندىن Карачинское озеро تاتارلر طرفىندىن قاراچە كول دىوب آنالوى بورونقىدە. اول اوروندى قاراچە طورغانلىقدىن در. مۇنە شول اوروننى باروب ضبط ايتكاندە يرماق اوزىنىڭ بىك كوب بايلىق ايله آشاملىق لىر ھاصل ايدەچكىنى امىد ايتەدر ايدى. شونلىقدىن اول آوغوستنىڭ بىرىنچى كۈنىدە اوزىنىڭ يولداش لىرى ايله كىمەسىندىن چىغوب ئىلگى مىرزانىڭ اوطارىنە وحشى صورتدە ھجوم ايتدى. اول اوطارنى طاللاو قازاقلر اوچون بىك فائىدەلى بولوب چىقىدى. چونكە آنلر قاراچىنىڭ اوطارندە بىك كوب آلتون كوموش

(۱) قاراچە بورونقى تاتار تىلىدە چىن سويلاوچى، كوڭلەنگىنى طوغرى ايتوچى معنى لىر، ھمدە بر درجە اسمى اولارق استعمال ايدىلگان. شونلىقدىن اول سوز تورىنىڭ چىن اسمى بولماينچە لقبى گنە بولوغە بىك ياقىندىر.

ئايە شاقىلى آصل طاشلىر طابدىلەر . بونلردن باشقە بىك كوب ايكىمك ھم حيوانلر ايله خىلى بال حاصل ايتدىلەر . قازاقلر بو اوروننى آلدقن سوگرە آندە ۱۴ نچى سنتابرگە چاقلى طورغانلر . بو وقتدە قازاقلر تاتارلرغە ھجوم ايتماڭلرى كىيى ، تاتارلرغە ھجوم ايتماڭلر . بغدادى قاپچى اچىنە كروب اويالاغان تچقاننڭ صوفىلى قىلندن ، يىماق ھم ، قاراچە شىر چىكندە صوفىلانوب قازاقلرغە ۴۰ كون روزە طوتارغە امر ايتكان . روزە چاغندە قاراچە شىرندە طنچلىق ايله اوزدىروب ھىچ قايدە ھجوم ايتماڭان . شول چاقلردە كوچوم خان ، قازاقلر برلان اوز يورتى آراسىنە كوبكنە صاقچىلر قويوب ، شونلر ايله اوزىنڭ كوچلى لگىنى كورساتوب قازاقلرنى قورقمىچى و بناء عليه آنلرنى روسىغە قايتورغە مجبور ايتمىچى بولغان . لىكن قازاقلر كوچوم خاننڭ حىلەلرندىن قورقماغانلر .

يىماق روزەسىنى تاماملاشقن سوگرە ۱۵۸۱ نچى يىلنڭ ۱۴ نچى سىنتابرندە اوزىنڭ كىمەلرىنە اوطوروب تاغىدە سفر ايتدى . كوچوم خان طرفندىن تابول تاماغىنە قويولغان صاقچىلردن شاقىلىغىنە مشقتلر كوردكدن سوگرە ، نىچك بولسەدە ايرىتىشغە چىغارغە موفق بولدى . بو وقتدە يىماق قول آستىندى قازاقلرنڭ سانى ۵۴۵ دن عبارت ايدى . قازاقلر تابول تاماغىندىن اوتكاچ ايرىتىش بويونچە آنڭ كونباتار ياغىندىن يار بويلا تە يوغارى طابا منارگە باشلاب اوچ چاقىم چاماسى كىتكەچە آتيق^(۱) مىرزا شىر چىكەنە يىتىدىلەر . اول شىردە آتيق اسمىلى مىرزا طورغانلىقى اوچون شىر آنڭ اسمى ايله تىنىنە ايدىلگان ايدى . يىماق يار قىزىنە چىغوب تاتارلر ايله بر آز صوغوشقن سوگرە اول شىرنى ضبط ايتدى اول آنى اوزىنڭ طوقتاشى ايتوب بار كىك ايبىرلرنى كىمەلردن شونە

(۱) بورونقى تركچەدە اتكە ، اتاكە ، اتكەلىك اسملرنە درجەلر بولغان . روسلرنڭ اسم ايتوب يورۇتكدلرى АТИКЪ سوزى ، تىگى مىرزانڭ چن اسمى بولماينچە ، بلکہ درجەسىنڭ اسمىگنە بولوى احتمالدىز .

تاشوتىدى. قازاقلار تاتارلارنىڭ ھجوملىرىدىن قورقۇپ اول كىچىنى يوقلامى
 اونكار دىلەر. آنلار موندە، روسىيەغە قايتو ايله قايتماو حقندە اوز آرا
 كىڭاشورگە باشلادىلەر. قازاقلارنىڭ قايسى لىرى «بىزنىڭ موندە ھەر بىر مەزگە
 ۱۰ وياخود ۲۰ تاتار ايله صوغوشىغە طوغرى كىلاچك و بناء عليه بو بىزنىڭ
 كوچمىزدىن طىش ايش بولاچقىر» دىوب روسىيەغە قايتونى قۇتلا دىلەر.
 بالعكس ايكىنچى لىرى بىزگە قايدە بولساق بىر ئولوم. اگردە بىز روسىيەغە
 قايتساق آندە بىزگە بورونقى دەغىچە ئولغە بو يونك يول باصاراتى قىلۇپ،
 رىزقلا نودىن باشقە ايش يوق ھەمە اول چاغندە اوزمىزنىڭ طوغانلارمىز خرىستىيانلارنى.
 ئولتۇرۇرگە طوغرى كىلە. اما موندە ئلى بىز مىسلمان لارنىغە ئواترەمىز. بونار
 ايله بىر ابر ناغى حاضرندە كوز بولغان دىوب قايتماو ياغىنى قۇتلا دىلەر.
 بىرماق اوزىدە قايتماو ياغندە بولۇپ قازاقلارنى: «اگردە سىز موندە
 قورقاق بولسەك بىز ھەمە حاضرگە چاقلى حاصل ايدىلگان غلبەلەرنى يوقغە.
 چىقارسا كىز، بالعكس اوز كىزنىڭ بولدىمىزلىغى كىز ايله تاتارلارغە غىرت كىرتسا كىز،
 سىزگە بارى بىر يول دە آچلىق ايله صالحونلىق، اوشانداق آندە كورلاچك
 نورلىچە اوڭقايسىزلىقلارنى ئولمى چارە يوق. سىز بارى بىر يولە ئولچىكىز.
 بالعكس سىز موندە حاضرگە چاقلى كورساتىدىكى كىز بىكتىك لىر سايبە سىندە.
 توڭل اوز كىزنىڭ تىركىك كىزىگە سىناقلاو حتى شوندا بىن اولوغ پادشاھلىقنى
 ضبط ايتو ايله وطن غە بىنى طورغان خىدمەت كورساتكان بولاسىز. اىندى
 بىزگە موندە ئولرگە الله تلى ايكان اول چاغندە سىزنىڭ ئولومىز وطن اوچون
 فائىدەلىرىك بولۇوى ايله بىز بىر، دىشمانغە (تاتارلارغە) نە چاقلى ضررلىر
 تىكىدىروب حاصل بولغانلىقى اوچون اول ئولوم اوز كىز اوچون بىك
 اولوغ شرفىر.» دىو قايتماوغە دىمىلادى. بو اوڭوت دىن صوڭ قازاقلار
 اتفاق ايله، روسىيەغە قايتونى اويلاماسقە؛ اوزلارنىڭ غىرتلەرنى كىموتماسقە،
 مەكەن قدر دىشمان اوستىنە اولدە كىچە قورقى ھجوم ايتارگە؛ كىزىك
 بولغاندە بىرسى ايكىنچىسى اوچون فداء جان قىلورغە قىرار وىردىلەر.

تابلول تاماغندن ايكي چاقرم يوغارى، ايرتيش يلغه سينك كون چقار ياغنده «چواش» آنالغان بر بورون اوستنده كچككنه گنه بر شهر بار ايدى. يرماق اول شهرنى اوزى اوچون قيشلاوغه موافق كورگانلىكدن، آنى آلاسى كيله در ايدى. شول چاقلرده كوچوم خان نيچك بولسه ده قازاقلرنى سيبيردن كوچ برلان قاولاو اوينده ايدى. شول اوينى بولدرمق اوچون اول برنچى اوكتابرده بايتاقغنه عسكر جيوب قازاقلرغه هجوم ايتمكچى بولدى. قازاقلر اوزلر ينده تيگى شهرنى آلور اوچون صوغوشمقچى بولوب طوره لر ايدى. شولاي ايتوب ايكي آراده بيك قانلى صوغوش باشلاندى. بو اوروشده اوستون بولو ايكي ياقلى بولوب، دشمانلرنىك هر ايكي طرفى اوزلرينىك جيگولرى ايله ماقتانورلىق توگللر ايدى. چونكه قازاقلرنى سيبيردن قاولاو اوينده بولغان كوچوم خان، اويلاغانينى يرينه يتكوزه آلمايغى كى، يرماق هم چواش بورننغى شهرنى آلا آلمايى. ايكى صوكره هر ايكي طرف اوزلرينىك اورونلر ينده چيگند بيلر. قازاقلر كوبدن توگل ضبط ايتدكلرى آنيق ميرزا شهر چيگينه قايتوب كيلاچك قيش اوچون ييتارلك آزوق حاضرلرگه باشلاديلر. لكن تيدكوره يافدهغى ناتارلرنىك بورچولرى سيبلى، آنلر آزوقنى كيره گنچه جيهه آلماينچه، آزغنه بغدادى هم بوراي برلان قناعت لتورگه مجبور بولديلر. قازاقلرغه قيش كوننده آچلقدن ئولو قورقوسى بولغانلىقى سببلى، آنلر تاغنده كوچوم خان ايله صوغوشمقچى، «نه بولسه اول بولور» ديوب بختلرينى صنماقچيلر ايدى. كوچوم خان هم چواش بورننده بولغان صوغوشدن صوگ، تيك ياتماينچه همانده كوچ جيوب قازاقلرغه هجوم ايتو اوينده ايدى.

اوكتابرنىك ۲۳نچى كوننده اول اوز يتنىك ياقينى محمد قل ايله قازاقلرغه هجوم ايتمكچى بولوب بايتاقغنه عسكر ايله چواش بورنى ياقننده ظاهر بولديلر. كوچوم خان عسكرينى ايكي گه بوليپ آننىك بر ئولوشى ايله

طاغنىڭ يوقارۋىسىدىن، اوزى، ايكنچى ئولوشى ايله طاغنىڭ توبەنىدىن محمد قىل دشمانغە قارشى يۈردىلەر. بو صوغوشدە كوچوم خان عسكىرى سۈنگى، اوق، قىچ كىك صوغوق قوراللىرى ايله بىك يىغىشى قوراللىرى كىي، آنلر اداۋەسىدە ايكى طوب (۱) ھم بار ايدى. تاتارلر اول طوبلرني طاغ باشىنە نىقتوب قازاقلرغە قارشى قويغانلر ايدى. لىكن طوبنى كىرەكنچە اسىتعمال ايتە بىلماولرى سىبىلى، روسلرغە آنلردن ضرر نىكدىرە آلمادىلر. محمد قىل ھم كوچوم خان قول آستىدەغى تاتار عسكىرى روسلر ايله بىك شب صوغوشسەلدە، سوڭدىن قاچارغە مجبور بولدىلر. روسلرنىڭ سانلرى تاتارلرغە قاراغاندە بىك آز بولسەدە، لىكن ماطق ايله قوراللىرى سىبىلى، اوق، قىچ كىك يىراقدن صوغوشىغە صلاحىت سز قوراللىرى ايله قوراللىرى تاتارلرني جىڭارگە موفق بولدىلر. قايسى بىر روايت لرگە قاراغاندە تاتارلر، روسلرغە نىسبە ۲۰ ئولوش آرتق اولمشلردر (۲). كوچوم خان قاچارغە باشلاغاندە، بار كىك ايكى طوبنىدە ايرىتىش يىلغەسىنە تاشلارغە امر ايتىشىدەر. بو اوروش تاتارلر اوچون نە چاقلى ضررلى ايسە قازاقلر اوچون شول نىسبەدە فائىدەلى بولوب چىقدى. تاتارلر اوزلرىنىڭ ھىر سزلىرى و بناء عليه مطلق، طوب كىك صوغوش اوچون ايكى كىرلى بولغان. قوراللىرىنىڭ يوقلىغى شوملغندە بىر اوچ قازاقلر طرفىدىن تارمار ايدىلدىلر. كوچوم ايله محمد قىل باشدەرق بىك نق صوغوشسەلدە، بارا طورغاچ اوزلرىن گنە قوتقارو اوينە توشوب، كوچكە قاچوب قوتولدىلر. موندن اوڭى صوغوشلردە تاتارلر، اوزلرىنىڭ آنچق قوراللىرى شوملغندە روسلر طرفىدىن ويران ايدىلدىلر.

(۱) تاتارلر اوزلرى طوب يامى بىلگىلەر. بخارا خلىقە اول زمانە طوب يامارغە بىلمادىكى سىبىلى طوبنىڭ آندىن كىلوونىنە او يىلارغە يارامى. بلىكە آنى كوچوم خان قزاندىن كىتورگان بولورغە تىوش. فىشىر، ص. ۱۲۹.

(۲) Покореніе Сибири, Небольсина, стр. 79.

كېي، بو يولىدە شونڭ شوملغىندە خراب ايدىلدىلر. شونڭ اوچون
 صالاۋيوف بابا حسن محاربه سىندە روسلرنڭ اوستون بولوچىلىقلىرىنى
 بيان ايتىدىكىن سوڭرە «ماتق اوقغە غلبە چالدى» دىر (۱). بو
 صوغوشنىڭدە تاتارلر فائىدەسىنە بولوب چىقماينچە بالعكس روسلر
 فائىدەسىنە بولوب چىغوى شوشى صالاۋيوف ايتكانچە ملطقنىڭ اوقغە
 غلبە چالوى سببلى در. روسلردن بو صوغوشدە كوبو كشى ھلاك
 بولغانلىقى خصوصندە بورونقى روزنامەلردە ھىچ بر نرسە ذكر ايدلمگان
 بولسەدە، لىكن تابولسكى دەقى صابورنى چىركاونىڭ ئولكار يازغان
 دفتىرىنە قاراغاندە اول صوغوشدە ۱۰۷ كشى ئولگان بولوچىلىقى
 آڭلاشيلە در. مىللىر ايلە فېشېر جنابلىرى تابولسكىنىڭ صابورنى چىركاوندە
 حاضرگە چاقلى اووغ روزەنىڭ بر نچى يكشنبەسى صابور اول ئولكارگە
 مڭگولك يادكار جىرلاندردىوب ذكر ايتەلر. تاتارلردن ايسە اول
 صوغوشدە ئولوچىلر، آنلرنىڭ قورالسزلىقلىرى سببلى، روسلرغە قاراغاندە
 تېجە ئولوش آرتق بولوچىلىقى طبعى در.

بو صوغوشلر كوچوم خاننى بر ياقىن خفالايقنە قىلمادىلر.
 صوغوشنىڭ ايكىنچى كوندە، يعنى ۲۴ نچى اوكتا بردە، آنڭ جىگولگانلىكىنى
 كورگاچ، بايتاقدن بىرلى قازاقلرغە قارشى صوغوشوب كىلوچى آستياقلر
 كوچومدن آيرىلوب، اوزلر ينىڭ ايرتېش نهر ينىڭ توبەن ياغىندە بولغان
 وطن لرىنە قايتوب كىتىدىلر. شولوق كوندە واغوللر ھم، آستياقلردن
 عبرت آلوب يسوالغە باناقلغى آرقىلى قونە يلغەسىنىڭ يوغارىسىنە بوغان
 وطن لرىنە قايتوب كىتىدىلر.

۲۳ نچى اوكتا بردە بولغان چواش بورىندەقى محاربه كوچوم
 خاننىڭ فائىدەسىنە حل ايدلمگانلىكى، اوشانداق بار كېك عسكەرلرىدە
 طارالورغە باشلادقلىرى سببلى اول اشغوپچىلىق ايلە ايسكر شېرىندىن

قاچارغە نىت ايتىدى. واقعا اوزىنىڭ ھەم عىسكىرىنىڭ كوڭللىرى كوتارنىكى بولغان زىمانلاردا قازاقلارنى چىكارغە موفىق بولماغان كوچوم خاننىڭ، ايندى كوڭللىرى نوشونكى، تارقاۋ عىسكىرى ايله آنلارنى جىڭا آلماۋچىلىقى معلوم ايدى. شونلقدن آڭا قاچودن باشقە چارە قالماغان ايدى. تورلى ياقدن اوستىنە ياقمقدە بولغان بلائىر ايله حىران قالغان بىچارە كوچوم خان، كوزلردن قانلى ياشلارن آغىزدىغى حالدا ۲۵ نچى اوكتاىردە كىچى برلان (۲۶ نچى غە قارشى) ايسكردن بتون او جماعتلىرى ايله چىغوب كىتىدى. آنڭ ايله بىچىك تورا، صوصغان، يابالاق، چواش شىرلرندەگى ناتارلر ھەم برگە قاچدىلر.

قازاقلر ۲۳ نچى اوكتاىردە چواش بورىندە بولغان اوروشە حاصل ايتدىكلرى غلبە برلان چىكدن طيش قوانوب، آنلارنى بخت ھىچ بر زىماندە طاشلايەقى توگل ديوب اوشانە باشلادىلر. آنلر يوغارىدە ذكر ايدىلگان جىڭولرى ايله قناعت لىماينچە، كوچومنىڭ پايتختى بولغان ايسكر شىرىنى ضبط ايتەرگە نىت ايتوب ۲۶ نچى اوكتاىردە آڭا طابا سفر ايتدىلر. لىكن ايسكرغە ياقىنلاشقاق آنده بر كشى دە قالماينچە قاچوب بتگانلىگىنى كوروب اول اشكە عجب لنولرى ايله برابر، چىكدن طيش شادلاندىلر. يىرماق، بواشبدە بر جىلە بولماسون ديوب شىبھە لىدىكى اوچون ايسكرغە كورورگە آشوقمادى. اطرافقە كشى لرى بياروب ايسكرنىڭ نىكرە ياغندە پوصوب ياتوچى تانارلرنىڭ يوقلىغىنى بىلگىچ كىنە، كمال شوكت وعظمت ايله ۲۶ نچى اوكتاىردە (۱۵۸۱ نچى يىل) ايسكر شىرىنە كىلوب كردى. بو شىر حاضرگى تابولسك شىرندىن ۱۶ چاقىرم يوغارى، ايرتيش نىرىنىڭ اوڭ ياغندەغى بىوك يار اوستىنە بنائ ايدىلگان ايدى. اول كونباتار ياغندىن ايرتيش يلغەسى ايله، كون ياغندىن سىبىرقە يلغەسى آغا طورغان نىرەن چوقور ايله، كونچقار ياغى ايله تون ياغندىن اوچ قانلى اور ايله نىغولغان ايدى.

ايسكر شېرىنڭ اورنى توگارهك بولوب، فطرى (۵۰) ساژىندىن آرتق بولماغانلىقى اوچون اول اورونده كوب يورتلر بولماغان. شونلقدىن آنى بورونقى بلغار شېرى كېك ظور شھاردىن سانارغە يارامىدر. بو شھرنڭ تارىخلردە مشھور بولغان ايكى اسمندىن (ايسكر ايله سيبىردىن) باشقە تاغيدە قيشلاق (۱) اسمى باردى. تركى تلىدە قيشلاق سوزى قيشلى طورغان اورون، قريە عشائىرىنڭ آولى اولان اوه، ناحيە، كوى معنى لىرىدە استعمال ايدىلگانلىكدىن شوشى معنى لىرى ملاحظە ايتوب ايسكر شېرىنە اول اسمنى اطلاق ايتولگان بولورغە تيوش. ايسكر شېرىنڭ اورنى جقندە روس تارىخلرىدە تولىچە يازلغان. كارامزىن ايسكرنى حاضرگى تابولسك شېرىندىن ۱۶ چاقىرم يراقلىدە (۲) دىنسىدە، لىكن آنڭ شېردىن يوغارىمو، توبەنەم ايدىكىنى بيان ايتماگان. فىشىر ايسە ايسكرنى تابولسك دىن ۱۶ چاقىرم دىو بيان ايتەدر (۳). كىتابى يانىنە درج ايدىلگان خرىطەسىدە هم آنى تابولسك دىن توبەن ايتوب ترسىم ايتىكان. بىراقىائوزىفرون قاموسى نڭ ۵۸ نچى جلدندە، Сибирь مادەسىدە «تابولسك دىن يوغارى طابا ۱۶ چاقىرم يراقلىدە بىر طوغاى اسمىدر. بورونقى دە بو اوروندى سيبىر پادشاهلىقى نڭ پايتختى بولمىشدر. بو شېردە يادكار هم كوچوم خانلر تركلك ايتىمىشلىردىر.» دىيولگان. ۳۳ نچى جلدندە كوچوم شھىر چىگىنى (Кучумово городище مادەسىدە) سيبىر، ايسكر سوزلىرى ايله تفسىر ايتوب، آنى تابولسك دىن ۱۸ چاقىرم يراقلىدە دىو بيان ايدىلگان. ۵۸ نچى جلد نڭ ۸۰۴ نچى صحىفەسى يانىنە درج ايدىلگان خرىطە دە ايسە، ايسكرنى تابولسك دىن ۵۰ چاقىرم يراقلىدىن

(۱) بو سوزنى آنىرىيويچ Кишлакъ دىو ضبط ايتدىكى خالدى، مىللىر تابول روزنامەلىرىدىن كوچىروب Кашлыкъ شىكندە قىد ايتىكان. درستى ايسە قيشلاق شىكندە يازلويىدر.

(۲) Ист. Госуд. Россіиск. Карамзина, т. 9. стр. 316.

(۳) Сибирская исторія, Фишера, стр. 130.

آرتق توبەن ايتوب تەزسىم قىلونغان، روس علماسى نىڭ ايك بىرنچى لىرىدىن، نىچە يوزلېب ذات لىرنىڭ قىلم لىرى ايله يازلغان علمى بىر كىتابدە بوچاقلىنى اعتبارسىزلىقى قىلو فن گە اولوغ جنابىت، يازوچىلرىنە ايسە بىك ظور اويات در. مىللىر جنابلىرى ايسە ايسكرنى تابولسك دن ۱۶ چاقىرم يوغارىدە دىو پىنان ايتەدر (۱). حق بولغان سوز، ايشتە شوشى محقق مىللىر جنابلىرىنىكى در.

ايسكر دن يراق توگل ناتار لىرنىڭ قىزم طور ا اسملى شىرلىرى بولغان. اول شىر اورنىدە حاضرندە Преображенское اسملى روس اولى در. بو اول ايسە تابولسك دن ۱۸ چاقىرم چاماسندە يوغارىدر. بورونقى ايسكر شىرىنى باروب تىكشور گە اوزمز گە حاضرندە ممكن بولماغانلىقدىن، بىز بو حقاغى شىبەمىزنى بتورور اوچون تابولسك شىرىنىڭ اينسىپىكتورىنە مراجعت ايتوب، آناردىن ايسكرنىڭ تابولسك دن يوغارىمو وياخود توبەنمو ايدىكىنى صور اغان ايدىك. اول هم مىللىر سوزىنى قوتلاب، ايسكرنى تابولسك دن يوغارى، Преображенское اولىدىن يراق توگل دىوب جواب بىردى. تابولسك شىرى بنا ايدىك گەچ بىر آز زمانغە چاقلى ايسكر شىرى دوام ايتوب كىلگەن بولسەدە، لىكن سوڭىدىن اول تاما وبران بولغان. حاضرندە آنىڭ اورنىدە چىرەم هم آغاچلر ايله قابلانغان بورونقى بنا لىرنىڭ قالدقلىرىغە تاپىلەدر.

يرماق ايسكرنى آلوب تاماملاقدىن سوڭرە تىگرە ياقىدەغى خلق لىرىنى اوز قول آستىنە آلوب آنلردىن ياساق تولاتور گە اجتىاد ايتە باشلادى. چوش بورنى محاربه سىندە قازاقرغە قارشى صوغوشقان آستياقلىر، كوچوم خان جىكولگىچ آنىڭ ياندىن قاچوب، اوزلىرىنىڭ اوتراقلىرىنە قايتقاچ، وطنداشلىرىنە قازاقلرنى بىك قورقنچلى ايتوب تەرىف ايتكانلر ايدى. شونلىقدىن آستياقلىر، بىزنى قازاقلر كىلوب آنغانچەغە چاقلى اوزمز باروب آنلرغە اطاعت ايتەر گە تىوشلى دىوب بىلدىلر. شوڭا

كورە ايسكر آلنونك دورتنچى كوننده، يعنى ۳۰ نچى اوكتايزده ديميانقه يلغەسى بويوندىن بايار (۱) اسملى آستياق توزەسى بىك كوب خلق لىز ايله برابر كيلوب يىرماق غە عرض صداقت قىلدى. آنلر اوزلرى ايله برابر يىرماق غە بىك كوب آشاملىق ايبىرلىرى، يومشاق كىوك تىرىللىرى، بالقار بولاك ايتوب آلوب كىلگانلر ايدى. بو چاقلرده يىرماق اوزىنىڭ بورونقى دەغى يول باصارلىق صفتىدىن چىغوب، پادشاھلر صمان قىلونه باشلادى. اول آستياقلرنى بىك آچىق قبول ايتوب، آنلرنى ظورشاداق ايله قايتاروب هم يباردى.

قازاقلر خصوصندە قورقنچلى خىبرلر نورلى طرفقە طارالغانلىق سىبىلى، ھر خلق قورقوغە توشكان ايدى. شوشى قورقوچىلر آراسندە تاتارلر هم بار ايدى. كوبدە اوتىمى ايرىتىش هم تابول يلغەلرى، اوشانداق آنلرغە قىيە طورغان كچكەنە يلغەلر بويوندىن بايتاقغەنە تاتارلر كيلوب يىرماق غە بولاك كىتوردىلر. آنلر قازاقلرنىڭ ھجومىدىن قورقدىلرى سىبىلى، اوزلرىنىڭ اوتراقلىرىنى طاشلاب يىراق يىرلرگە قاچقانلر ايدى. بونلرىندە يىرماق آچقلىق ايله قبول ايتوب، آنلرغە اوزلرىنىڭ بورونقى اورونلرىندە طورورغە رخصت ايتدى. اگرددە آنلر يىرماق نىڭ فرمانلرىنە بوى صونىسەلر، اول چاغندە آنلرغە قازاقلر طرفىدىن ھىچ بىر قىسقىلىق بولاچق توگىل كىينى بىلدردى. يىرماقدە تىكرە ياقىدەغى خلق لىرنىڭ مېتىن اوزىنە چىلب ايتوب، بتون سىبىر يورنىنى ضبط ايتواوي بولغانلىقى اوچون، اول كىلگان خلق لىرنىڭ ھر بىرىنى آچقلىق بىرلەن قبول ايتەمكە ايدى.

قازاقلر ايسكر شەرىندە طنچىلاب طورە باشلاغاچ تىكرە كورشى اورونلرغە چىغوب تاتار اوللرىندە بىرە قورقىمى يوزى باشلادىلر. چونكە تاتارلر آنلر طرفىدىن مغلوب ايدىلگانلىكلرى سىبىلى، قازاقلرغە قورقماسقەدە مەمكىن ايدى. بارە طورغاچ قازاقلر بىك اوزىنىڭ تاتارلردىن

(۱) بو تورەنىڭ اسمىنى مىللىر، فىشر، آندرىئوۋىچلر Бояръ شىكلندە ضبط ايتىلەردە كارامزىن Боаръ شىكلندە ضبط ايتىشدر. ج. ۹، ص. (۳۳۰)

برده صاقلاننى باشلادىلر. لىكىن قازاقلرنىڭ بو. صاقسزلىقلىرى صوڭىدىن
 اوزلرېنە ضررلى بولوب چىقىدى. ۵ نچى نويا بىر دە (۱) ۲۰ قازاق
 بالق طونمق اوچون كېمەلرگە او طوروب يابالاق كولىنە كىتىدىلر.
 قازاقلر آندە هېچ نەدىن قورقىمى نىچە كونلر بالق طوندىلر. كىچلرنىڭ
 بىرنە، آنلر هېچ نرسەدىن شىكلانمى يوقلارغە يانتقانلر ايدى. محمد قل
 قازاقلرنىڭ هر اشىنى كوبدىن بىرلى كوزەتوب يورىدىر ايدى. شول
 چاغنىكە فرصتى غنىمت بىلوب، آنلرنى كوبدىن صاغالاب يورگان محمد قل
 قازاقلر اوستىنە هجوم ايتوب، آنلرنىڭ ۱۹ نى قتل ايتدى. فقط
 قازاقلرنىڭ برسى قوتىلوب واقەدىن يىرماقغە قايتوب خبر بىردى. بو اشكە
 يىرماق نىڭ بىك آچووى كىلوب، ناتارلردن نق صورتە اوچ آورغە قرار بىردى.
 شول ساعت اوك بايتاقغە قازاقلر ايله محمد قل آرتىدىن قاولارغە چىغوب،
 كوبدە اوتىمى اول «شمسى يورتلىرى» اتالغان آول يانندە محمد قل نىڭ
 آرتىدىن قاولاب ىتىدى. محمد قل، ايشنىڭ بولاي بولاچىغىنى هېچدە
 اويلاماغان ايدى. قازاقلر ناتارلر اوستىنە هجوم ايتوب آنلرنىڭ بىك
 كوبيسىنى هلاك ايتدىلر. آنچق محمد قل ايله برگە آزيغە قاچوب
 قوتولورغە موفق بولدىلر.

يىرماق ناتارلردن آچووينى آلوب، ايسكرغە كىرى قايتدىغى وقت،
 محمد قل طرفىدىن ئولترلگان قازاقلرنىڭ جىسدلر يىنى جىيوب آنلرنى ايسكر
 شىرنىدىن بر آزيغە يراقلىق دە بولغان، ناتارچە «صاوصقان بورنى» اتالغان
 اورونغە كومدى. اول اوروندى بورونغىدە ناتارلرنىڭ قىرلىكى بولوب،
 خانلر اوزلرېنىڭ ياقنلر يىنى شوندى كومەلر ايدى. بو اورون ايسكر
 شىرنىدىن نىچە چاقىرملر توبەن بولوب، ايرىش نهرىنىڭ شىرق طرفىدە.
 محمد قل نىڭ روسلر طرفىدىن تاغىدە مغلوب ايدىلووى اطرافىدەغى

(۱) بو واقەنى صاللاويۇف دىكارىدە، كارامىزىن ايسە ۵ نچى دىكارىدە بولغان دىلر.
 لىكىن بىز مىللىرگە ايباروب آنى ۵ نچى نويا بىر دە بولغان دىوب يازدىق.

خلق لرغە ياڭدان قورقو سالدى. ۶ نچى دىكابردە بىك كوپ بولاك سالاق
 ھمدە آشاملىق ايبىرلىرى ايله ايكى توره كىلوب يىرماقغە عرض اطاعت
 قىلدىلر. بو توره لرنىڭ بىرى ايشىبىردى اسملى بولوب نىسوالغە سازامغى
 آرتىدىن، ايكنچىسى ايسە سوكلوم اسملى بولوب آنىسىنى تابول يىلغەسىنە
 قىيە طورغان سوكلوم يىلغەسى بويوندى طور وچى خلق لرا سىندىن كىلگان
 ايدى. بو توره لرنىڭ اسملىرىنە قاراغاندا تاتار بولوچىلىقلىرى آڭلاشلىسىدە،
 لىكىن اول طرفلردە تاتارلر بولماغانلىقى اوچون آنلرنىڭ آستىلىقى وياخود
 واغول توره لرى بولووى احتمالدىر. آستىلىقى لرا ايله واغوللر تاتارلر
 برلان كوپ معاملە قىلغانلىقى لرى اوچون آنلر آراسىدە تاتار اسمى ايله
 آتالوچىلر باردىر. يىرماق اوزىنە قاراغان خلق لرنىڭ ھەر بىرىسدىن دىن لرى
 قوشقانچە ھەد آلوب، آنلرنى اوزىنە اطاعت ايتەرگە آند ايتىدىرە ايدى.
 شولوق چاقىدە آنلرغە يىصاق سالوب، آنى ھەر يىلنى تولارگە لازم ايتەدىر
 ايدى. اول چاقىدەغى يىصاق لرا، آندەغى اورونغە قاراب يومشاق كىوك
 تىرىلردىن، خصوصىلە كىش تىرىسدىن عبارت ايدى. شولاي ايتوب يىرماق
 كچكىنە بىر پادشاهلىق نىڭ باشلىقى بولوب، اوزى تىلەگەنچە ھەر ايتە
 باشلادى. لىكىن آنىڭ ايدىشلىرى آزايدىغان، ھمدە صوغوش ياراقلىرى
 بىتەرگە ياقىنلاشقان ايدى. شوڭا كورە اول موندای. اولوغ ايشىنى
 ايشلاولارى ھقىدە پادشاهغە خىبر بىروب، اوزلرنىڭ سىبىر يورتىنى
 روسىە قول آستىنە آلدقلىرىنى بىلدىرورگە وشونىڭ ايله برابر اولگى
 يول باصاراتى قىلغانلىقلىرى اوچون پادشاهنىڭ غەفو ايدىوونىنى اوتنورگە
 قارار بىردى. قازاقلر اوزلرى آراسىدىن ۵۰ كىشىنى صايلاپ آنلرنى
 ايوان قولتصوف اسملى آتاقلى قازاق قول آستىنە سىبىر يورتىنى ضبط
 ايتو خصوصىدەغى خىبرىنى ايرىشدرور اوچون ماسقاوغە بىباردىلر. آنلر
 ايله بىرگە يات خلق لردىن جىيولغان بايتاقىنە يىصاق (۱) بولغانلىقى كىنى،

(۱) ويتىزىن نىڭ خىبرىنە قاراغاندا بو يىصاق ۶۰ قىرغى (۲۴۰۰) كىش، ۲۰ قارە
 تولكى، ۵۰ قوندوزدىن عبارت ايدى.

بتون قازاقلر اسمندن پادشاهغه عفو اوتنوب عرض حال هم بار ایدی. اول عرض جالده یرماق نڭ قازاقلر ایله سیبیر یورتینی ضبط ایتووی، کوچوم خاننی قاچرووی، اوشانداق تاتار، واغول، آستیاق کبک خلقلرنی جیگوب آنلرنی روسیهغه صادق بولورغه یمین ایتدیرووی حقنده، همده اوزینڭ و آنڭ ایله برابر هر بر ایداشینڭ اولگی گناهلری عفو ایتلو خصوصنده یازلغان ایدی. یرماق عرض حالنده پادشاهدن سیبیرنی اداره قیلوردی، همده آنڭ امری بویونچه بتون یرنی دشمانلر عجومندن صاقلاردی بر باشلق یبارونیده اوتنگان.

آنامان قولتصوف ۱۵۸۱ نچی یلنڭ ۲۲ نچی دیکابرندده اوزینڭ ایداشلری ایله سیبیریادن ماسقاوغه سفر ایتدی. آنلر اول زمان نڭ عادتینه بناء قای چاغنده طار چانالرده، قای چاغنده چانغه ایله، قایسی وقتده ایسه بولانلرغه اوتوروب سفر ایتدیلر. یوغاریده ذکر ایدلگان ایشبیردی توره، قازاقلرغه بو سفرلرنده بیک کوب یاردم ایتوب، آنلرنی «بور یولی» آتالغان یول ایله پیرم گه چاقلی اوزاتدیردی. بونلرنڭ ماسقاوغه قایسی یلنی وقایسی کوننی یتکانلک لری حقنده روس تاریخلرنڭ هیچ برسندده معلومات یوق. آلایده آنلر ۱۵۸۲ نچی یلنڭ ۱۶ نچی نوبابرندن اول یتماگانلر بولورغه کیرک. چونکه ایوان طرفندن ۱۵۸۲ نچی یلنڭ ۱۶ نچی نوبابرندده استروغانلرغه یبارلگان یارلیقه، ایوان آنلرغه یول باصار قازاقلرنی، نه اوچون سیبیرغه یباردیگز دیوب آچولاندر (i). اگرده یرماق طرفندن یبارلگان ایلچی لر ۱۶ نچی نوبابرندن اول ماسقاوغه کیلوب یتکانلر بولسه ایدی، ایوان استروغانلرغه آچولی یارلیق یبارماس ایدی. دیمککه قازاقلرنڭ ماسقاوغه کیلوب، سیبیرنی آلورلی حقنده خبر ایرشدیرولری و بناء علیه ایوان نڭ و آنڭ ایله برابر بتون ماسقار خلقی نڭ شادلانووینه

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 117—118.

سبب بولولرى شوشى يلنڭ ۱۶ نچى نويا برندن صوڭ بولمىشبر .
 قازاقلر ماسقاوغه كيلوب واقعه دن خبر بيزگ اچمه ، آنارغه پادشاه
 سراينه كررگه رخصت ايدلدى . آنلرنى ، همده يرماق طرفندن يبارليگان
 خطنى پادشاه بيك آچقلىق ايله قبول ايتوب ، اول خطنى اوزينڭ
 ياقينلىرى آلدنده ققروب اوقورغه قوشدى . ايوان قازاقلرنڭ بيك ظور
 فائدهلى ايش ايشلاگانلىرى اوچون ، آنارغه ظور التفات لر كورساتوب ،
 اولگى گناهلرينڭ بارچه سيني عفو ايتدى . بو چاقلرده «الله روسيه غه
 ياڭا پادشاهلىق باغشلادى» ديگان شادلىقلى طاوشلر . پادشاه سراينده ،
 اوشانداق ماسقاونڭ قزل ميدان آنالغان اورننك يش يش ايشيديله لر
 ايدى (۱) . پادشاه موندای شادلىقلى خبر ايشيدلسكانلكى سنببلى ، صابورنى
 چيركاوگه جيولوب عبادت ايتەرگه ، همده فقير فقراغه انعام احسان
 قيلورغه امر ايتدى . ماسقاو اوراملرى قالاقول طاوشلرى ايله ياڭغرى ،
 عبادت خانه لر عبادتچى لرنڭ شادلىقلى دعالىرى ايله گورولداب قزان
 ايله آسترخان پادشاهلىق لرىنى ضبط ايتكان ايواننڭ ياش زمانه سيني
 خاطرگه كيتوره لر ايدى .

يرماقنڭ ايلچى لرى ، ايوان سراينده تورلى بولاك لر ايله
 بولاكلنوب كيتكانچه گه چاقلى پادشاهلىق خزينه سندن تربيه ايدلكنيلر .
 قازاقلر ياڭسادن سيبرياغه قايتوب كيتكانده ايوان آنلر آرتسندن
 يرماق غه ماقتاولى يارلىق يباروب ، اوزينڭ آنى تماما عفو ايتكانلكىنى
 وشونڭ ايله برابر كيلاچكده آڭا مرهبتلى بولاچغىنى بيلدىردى . بولاك
 اوله رق ايكى كوبه ، بر كوموش صاوت ، بر كيساك طولا ، اوزى كيينه
 طورغان بر طون يباردى . باشقه قازاقلرنڭ هر برسینه برار كيساك
 طولا ايله شاقطى غنه اچمه بيرورگه امر ايتدى .

بعض تاريخلرنڭ ايتووينه قاراغانده (۲) قولتصوف غه روسيه

(۱) Истор. Госуд. Росс. Карамзина, т. 9, стр. 337.
 (۲) Истор. Госуд. Росс. Карамзина, т. 9, стр. 338.

توابع سی بولغان کشی اردن سیبیرگه بارورغه تیلانگوچیلارنی اوزی برلان برگه ایپارتوب پاررغه ایوان طرفندن رخصت ایدلگان. اوشانداق والوغدا آرخییرینه اون پاپاسنی (اوزارینگ جماعتلری ایله) سیبیرغه یبارورگه امر ایتکان.

یرماق اوزیده ایلچی لرون ماسقاوغه یبارگاچ طنچلاب یاتمادی. اول هر وقت اجتهادده بولوب، همان اوزینگ ملکینی آرتدیرمقده ایدی. ۱۵۸۲ نچی یلنگ ۲۰ نچی فیورالنده سینباختی اسملی تاتار میرزاسی یرماقغه کیلوب «محمد قل آزعینه کشی لر برلان ایرتیشغه قییه طورغان واغای یلغھسی بویونده کوچوب یوریدر. ایسکر شیرندن ۱۰۰ چاقم دن آرتق یراق بولماز» دیوب خبر بیردی: «تاتار، آتاسین صانار» مقاللری بولغان، اوشانداق آنلرننگ تار یخلری بورونغی زمانلرده قامای، اسماعیل میرزالرنی، حاضرگی کونلرده «اصول جدید چیلر تاتار خانلغی یاصاماقچی بولالتر» دیو یالغان یالا یابوب، حکومتکه سعایت ایتوچی لر، کورگان تاتارلر آراسندن سینباختی لر چیغووی بیک جائزدر.

یرماق فرصتی غنیمت بیلوب تیزلک ایله قازاقلر آراسندن بیک جیتوز هم کوچلی ۶۰ کشی فی صایلاب محمدقلنی باروب باصارغه یباردی. آنلر محمدقلنی ایرتیشدن یراق بولماغان قوللار کولی یاننده، سینباختی ایتکان اورندن یراق توکل اورنده اوچراتدیلر. کیچ برلان تاتارلر بیک تملی یوقلاغان چاقده، قازاقلر آنلرغه هجوم ایتوب نیچه یوزلبیتی بوتردیلر. محمدقلنگ اوزینی بیک کوب نرسه لری ایله برابر اسیر آلدیلر. محمدقلنگ اسیر آلینووی کوچوم خان اوچون چیکدن طیش اولوغ قایغو بولدی. چونکه آنک کبک یوره کلی عسکر باشلغی ننگ طونقون ایدیلووی بتون تاتارلرننگ باش سز قالولرینه سبب بولاچغینی کوچوم خان بیک آچیق بیله ایدی. بو چاقلرده بیچاره کوچوم اوستینه قایغو دواقونلری آرتلی آلونلی آغوب کیله باشلادیلر. ایسکر شیرنی

كوچوم خان طرفىدىن آلونغاندە ئولتراسگان بېكبولادىنڭ اوغلى سىدآق اوزىنڭ ايبارچىنلىرى ايله، كوچوم خان اوستىنە ھجوم ايتەزگە ھاضرلانىدە ايدىكىنى آڭا ايرشدىردىلر «طورما اوستىنە توز» قىلىندىن شول چاقدە كوچومنىڭ ايك ياقىن كورگان تورەلردىن، قاراچە كولى بويوندە طوروچى بر قاراچەسى بتون جماعتلىرى ايله كوچوم خاننى طاشلاب ايرتېشنىڭ يوغارى باغىنە، نارا يىغەسى بويونە چولم كولى آنالغان كولى ياننىدە اورنلاشدى. ھالبوكە شول قاراچە اول ياقىغى ميرزالرنىڭ ايك كوچلىسى بولغانلىقتىن، آنڭ كىتووى كوچوم خان اوچون ايك ضررلى نرسە ايدى. بر ياقىن محمد قلنىڭ اسىر آلينووى، ايكىنچى لاب سىدآقنىڭ كوچوم خان اوستىنە ھجوم ايتەزگە ھاضرلانووى، اوچىنچى لاب ايك ياقىن تورەلرنىڭ قاچولرى كوچوم خان اوچون اوچى كورونمى طورغان اووغ قاىغولر ايدى. شول چاقدە آنڭ «الله برەونى قزغانماسە آڭا بخت، بخت سزلك اوچون گنە كىلەدر. آنى ايك ياقىن كورگان دوستلرىدە طاشلىدر» دىوب يىغلاغانلىقى روابت ايدىلەدر (۱).

محمد قلنىڭ اسىر آلينووى كوچوم اوچون نە چاقلى ضررلى بولسە قازاقلر اوچون شول چاقلى فائىدەلى بولدى. آنلر محمد قلنىڭ اسىر آلينووينە چىكىدىن طېش شادلاندىلر. چونكە قازاقلر اۆلدە نە چاقلى ضرر كورسەلر، بارسىك آنلرغە شوشى محمد قل طرفىدىن ياسالەلر ايدى. فىورالنىڭ ۲۸ نچى كونىدە محمد قلنى اسىر شەرىنە كېتوروب، آنى بىك شادلىق ايله قارشى آلدىلر. برماق اوزىدە محمد قلنى آچىق قبول ايتوب، آڭا پادشاھنىڭ كىلەچكە انعام احسانلىرى بولاچىنى خىر بىردى. شوندىن سوڭ آنارغە اسىر كۆرە بر قوناقلىق ھاضرلانووب اول اودە آنى بىك نىق صاقچىلر ايله صاقلانىلە باشلادى. برماق، نىزلك ايله آنڭ طوتقون

ایدیلووی حقنده خبر بیرور اوچون ماسقاوغه ایلچی یباروب آئی نه ایشلاتورگه کیرکلیگی خصوصنده پادشاهدن فرمان صورادی.

یرماق محمد قلنی طوتقون ایتووی ایله گنه قناعت لنمادی. ۱۵۸۲ نچی یلنک یاز باشنده بوغدان بریازغا (۱) اسملی باشلق قول آستنده ۵۰ قازاقنی ایرتیش یلغهمسی نك توبه ن طرفلرینه یباروب، آندهغی تاتار، آستیاقلرنی قول آستینه کرتوب، آنلرغه یاصاق سالورغه امر ایتدی. شوشی یلنک ۵ نچی مارتنده بوغدان اوزینک اییداشلری ایله ایرتیش بویونچه توبه ن طابه سفر ایتدی. Аримдзянка یلغهمسینه چاقلی بولغان تاتارلر قازاقلرغه اولدنوک اطاعت ده بولغانلقلری اوچون، آنلر ایله قازاقلر اوروشمادیلر. لکن اول یلغهم نك تاماغندهغی کچکنه برشیرده گی تاتارلر قازاقلرغه بیک نق قاریشوب آنلر ایله صوغوشدیلر. شونلقدن بوغدان اول شهرنی کوچ برلان ضبط ایتەرگه باشлады کیلاچک سفرده قارشوچیلرغه عبرت بولسون اوچون، اول شهرده قازاقلرغه باش بیرماسکه اونداگان باشلق لرنی جیبوب، بارسنده آیاقلرندن آصدیردی. شوندن صوگ قالغان خلقلرنی صادق بولوچیلرغه قانلانغان قلچ او بو ایله یمین ایتدیروب، هر بر کشی گه یاصاق سالدی. تاتارلرنک قانلی قلچ او بوب یمین ایتولرندن، آنلرنک شول زمانغه چاقلی مسلمان بولماغانلقلری ویاخود بولوبده پوت پرستلك عادتلرینی همانده طاشلاب بتورمگانلکلری آگلاشیله در.

قازاقلر تاتارلردن آلدقلری یاصاق لرنی ایسکر شهرینه، یرماقغه یباروب، اوزلری ناتسین، قاربین اولوشلرینه (۲) سفر ایتدیلر. بونلرنک هر ایکیسی اوزلرینک کورشیلرینه قازاقلر طرفندن کورسه تلگان جزالردن

(۱) Богданъ Брязга.

(۲) روسچه تاریخلرده اول اولوشلر وولاست دیوب یازغانلر. بز ولستنی تاتارچه اولوشلر سوزی ایله ترجمه ایتدک.

قورقوب هيچ بر قارشيلق سز قازاقلرغہ اطاعت قیلدیلر. موندن صوڭ بوغدان طورتاس آتالغان تاتار ئولوشینه سفر ایتدی. بو ئولوش ایرتیشغہ خیهه طورغان طورتاس اسملی یلغہ بویونده بولغانلقى اوچون، شول اسم ایله تسمیه ایدلمشدر. اول اورونک تاتارلرنڭ طورتاس اسملی شاعرلری بولمشدر. آندن آزغنه توبه نلکده بولغان اووات تاتارلریده شول ئولوش که منسوب بولغانلقلری اوچون، آنلر طورتاس تاتارلری ایله جرگه لاشوب قازاقلرغہ قارشى مخالفت ایتدیلر. تورلی آولدن جییولغان تاتارلر قازاقلرغہ باشده قوراللی قوللری ایله جواب قایتارسه لرده، لکن صوڭندن قازاقلر طرفندن مغلوب ایدیلوب، یاساق سالندیلر.

ذکر ایدلگان طورتاس هم اووات ئولوشلری، اول اورونده تاتارلر ایله مسکون بولغان ئولوشلرنڭ ایڭ صوڭغیسى بولوب، آندن توبه ن آستیاق ئولوشلری باشلانمقده در. آستیاق ئولوشنده گی، تاتارلر طرفندن ناظم آول آتالغان ایڭ اوڭگی آواده تاتارلر، آستیاق ار ایله قاطیش او طورغان بولسه لرده، لکن صوڭغی آوللرده تاتارلر بولماغانلر اول یرده گی آستیاق لر هيچ بر مخالفت سز بوغدان غہ اطاعت ایتکانلر. بوغدان آندن دیمیانقه یلغہ سینه طابا سفر ایتدی. اول چاقده نیمان توره، اول اورونده توره لك ایتمکده ایدی. بیوک بورونغه بنا ایدیلوب نغتلوغان اوزینڭ قالاسنده شوشی توره ۲ مڭ چاماسی آستیاق هم و اقوللر ایله قازاقلرنی قورال ایله صیلامقچی بولوب کوتوب طوره در ایدی. قازاقلر، اول شیرنی آلور اوچون اوچ کون اجتهاد ایتسه لرده، طرشولری بوشقه کیتدی. طورتاسدن چیقغانده آشاملق نرسه لرنی آز آلوب چیقغانلقلری سنبلی، آنلر آراسنده آچلق ظاهر بولدی. شونده آنلرغہ برچواش (۱) اوچراب، آنڭ آستیاقلر ایله بیلشلسگی بولغانلغی اوچون، بوغدان آنی

(۱) مؤرخلر چواش لرنی سببیرگه کو چوم خان قزان دن آلوب کیلی دیلر. فیئیرنڭ ایتویند قاراغانه تیگی چواش قازاقلر ایله برگه بیلشسیر.

شېرگە كرۈپ حالنى بىلۈپ چىغارغە قوشىدى. چۈش، عسكردن قاچۇچى صمان بولۇپ شېرگە جىردىكىن سوڭرە، آندەغى حالنى تىكشۈرگەچ، ايرتە برلان قازاقلار يانينە قايتوب، آنلرغە آستىياق لىر بىك ظور قورقۇدە، آنلر اوزار يىنڭ تەرىلەرنى اورتە رىنە قويوب تورلىچە عبادت قىلەر، آنڭ يانندە هر تورلى كورزەلك ايشلرى قىلدنقن سوڭرە، موندن سوڭرە قازاقلرغە مقاومت ايتماينچە، بىرىلورگە كىرك دىوب قىلغانلر دىو خىر كىتوردى. بو خىر قازاقلر اوچون بىك شادلىقلى بولووى ايله برابر، آنلرغە ياڭا قۇت كىرتدى. شونلقدن آنلر، آستىياق شەرىنە ياڭادان ھجوم ايتوب ھىچ بر مقاومت سىز آنى ضبط ايتدىلر. (۱) بو چاقلردە ياز ياۋىنلاشە باشلاغان ايدى. شوڭا كورە قازاقلر، يىلغەلر آچىلغانچەغە چاقلى شول اوروندە قالورغە مجبور بوادىلر. شول زمانلردە ايرتيش دە سفر ايتەر اوچون كىمەلر بنا ايتدىلر. آنلرنڭ اوڭى سفرلرى آستىياق لرنڭ راجا آنالغان شىرچك لرنە بولدى. اول شىردە آستىياق لرنڭ راجا اسملى تەرىلرى طورغانلقدن، شەر شول اسم ايله آنالغان ايدى. قازاقلر شىرگە كىلگان زماندە آندە تىگى تەرى اوچون تىكرە ياقدن صدقە جىيوب يورۇچى كورزەلر (۲) بولغان. آنلر قازاقلرنڭ يار قىرىنە كىلۇپ يتولرى ايله قاچوب قارا اورمانلرغە ياشرونگانلر. قازاقلر شەرگە كورگاندە، آندەغى خىلقلرنڭ برسىدە قالماينچە قاچقانلر ايدى. بوغدان آنلرنى ايرتەگە چاقلى قايتماسلرمو دىوب كوتسەدە تىگى ار قايتمادىلر. شونلقدن اول آندە طورونى فائىدەسىز ساناب، يولندە دوام ايتەرگە قىرار بىردى. يول بويونچە اوچراغان آستىياق آوللار يىنڭ هر برسىنى اطاعت كە

(۱) مىللىر تارىخندە بو اورۇنلر ھەدە آنلرنڭ حاللرى ھقندە، مؤرخلر اوچون بىك ھىمىتلى خىبرلر بولسەدە لىكن آنلر بىنڭ مقصدىمىزغە تىق سىز بولغانلىق لرنى بىز آنلرنى تىك ايتىدۇ.

(۲) آنلرنى روس تارىخلرىنڭ قايسى لرنە **шайтанщикъ** قايسى لرنە **жрецъ** دىو آنالغان.

كىتوروب، آنلرنى صادق بولاچقلىغىغا آنط ايتىدىردىكنن سوگره، ياساق
 اوچون نه ئلاكسه شونى آلدى. باره طورغاچ قازاقلر تسينغال ئواوشندن
 اوزوب ناريم شهرچكى آتالغان، آستياق قصبه سینه كيلوب يتدىلر.
 بو اورونلرنىڭ خلق لرى قازاقلرنى ايرتيش دن توبه ن طابا اوزدىرماس
 اوچون ايرتيش بويىنه "كىتكان بولغانلقلرى سببلى، اول ايكى اوروندا
 آستياقلرنىڭ خاتونلرى ايله بالالرنى باشقه هيچ كشى قالماغان ايدى.
 قازاقلر تسينغالده طورماينچه، ناريم شهرچكىنه كيلوب قونارغه اويلاديلر.
 كيچك طابا آستياقلر يورتلرنده نه حال بولغانلقلنى بيلور اوچون آقربىلاب
 اولرىنه قايتە باشلاديلر. چونكه آنلر ايرتيش بويوندا قازاقلرغه هچوم
 ايتدىكلرى سببلى قازاقلر اوزلرنىن آچو آلورلر ديوب اوبلى لرايدى.
 بوغدان اول چاقلردە اوزىنى وقارلى طوتوب، نيگى لرنىڭ او جماعتلرینه
 هيچ بر ضرر قىلمادىغى اوچون، ايكنچى كونگه چاقلى آستياقلرنىڭ يارتىسندن
 آرتقى اولرىنه قايتوب صادق بولاچقلىق ارينه، همده ياساق تولاولرىنه
 دائر آنط ايتدىلر. موندن سوڭ قازاقلر تاغيدە سفرلرنده دوام ايتوب
 ۱. نچى مايدە طارخان ئولوشى آتالغان اورونغه كيلوب يتدىلر. اول
 چاقده آنده قالموخى اسملى توره طورغانلىغى اوچون، اول ئولوشنى
 آڭا نىسبە بيروب شول اسم ايله آنالادر ايدى.

طارخان آستياقلرى اصللرىنى تاتار اوروغىدىن ساناب، يراق
 بابالرىنىڭ تابولسك ياننده بولوب آنلرنىڭ بىرى اول تىكرهده طارخان
 بولدىغىنى دعوا ايتەلر. قازاقلر بو اوروندا آستياقلر ايله ۲-۳ ساعىت
 صوغوشىدىن، همده بايتەقغىنه آستياقلرنى قىردىن سوگره، آنلرنى
 جىگوب اطاعت ايتەرگە، همده ياساق تولارگە مجبور ايتدىلر. يلغەنىڭ
 توبه نندەگى آستياقلرنىڭ قايسى لرى اوز تلاولرى، قايسى لرى جىبرا
 قازاقلرغه باش بىردىلر. بو چاقلردە ايرتيش بويوندا قازاقلر طرفىدىن
 ضبط ايدالماگان برگىنه اورون قالغان ايدى. اول اوروندا آتاقلى

بر توره بولوب ايرتیش هم اوب يلغهلری بويوندهغی آستیافلرنڭ بارچهسی شول توره نڭ ادارهسندە ایدی. اول توره نڭ اسمی سامار بولوب آنڭ شهری حاضرندە سامار یامی آتالغان اورونده ایدی. آنڭ صافلق اوچون تاغیده بر فالاسی بولوب، آنیسی او لگی سندن بر آز توبه نڭ باری بر ايرتیش بويونده ایدی. ماى ۲۰ نچی کوئندە قازاقلر سامارنڭ اوتراغینه کیلوب يتدیلر. آنلز ايرته برلان یار بويینه چيغوب، سامار طرفندن قويولغان، لکن يوقلاب یاته طورغان صاقچی لرنی کوروب بارسندە طورادیلر. سامار توره طاوشدن اويغانوب کشى لری ایله برابر اوزینی صاقلارغه اجتئاد ایتسهده، لکن قازاقلرنڭ برنچی یادره لری ایله قتل ایدادی. شونلقدن آستیافلرنڭ قالغانلری قورقوغه توشوب، تورلی طرفقه قاچدیلر. آؤولک بیک آزغنه کشى قالوب، آنلرنڭ بارسیده اطاعت ایتوب یاصاق تولاودن باش طارتورغه قیوچیللق قیله آلمادیلر. بوغدان اول اورنده بر آظنه طوردی. شول چاقده آلاچ اسملی بیک باى آستیاق تورەسی بوغدان یانینه کیلوب، اول بوغدان طرفندن تیگی سامار اورنینه توره ایدلدى. آلاچ اوزی، هم آنڭ اوروغیسی آستیافلر آراسندە بیک آناقلی بولوب، قوندە بويوندهغی شیرچک لر، اوشانداق اوب بويوندهغی ئولوشلر بارسیده شونلرغه تابع ایدی. ايرتیش یلغه سینڭ اوبغه قیسه طورغان اورنی سامار ئولوشندن یراق بولماغانلغی سببلی بوغدان اوب یلغه سینه چيغوب بر آز ایش کورورگه اویلادی. لکن اول آندە یراق سفر ایتمه ینچه، آنچی آق - طاغ آتالغان اورونغه چاقلی غنه باردی.

خبرلرگه قاراغانده بورونغیده شول اورونده بالاسی ایله برگه بر آنا صنم بولوب، آستیاق لر آنارغه بیک کوب قربانلر کیتوره لری ایکن. قازاقلر اول اورونغه چیقغانده، آندە هیچ بر کشى بولماسده اوچ کون طورغانلر. لکن آنلر یانینه بر کشى ده کیلماگانلکی اوچون، بوغدان

ماينڭ ۲۹ نچى كۈنۈدە يوغارى طابا كىرى سفر ايتىدى. اول زماندە ايرتېش بويۇنە قازاقلرغە قارشى طور ورلق ھېچ كېم يوق ايدى. شونلقدن قايدە غنە كېلسە لردە، آنلر آستياقلر ھم ناتارلر طرفندىن يىغشېلىق بېرلان قبول ايدىلەر، ھمدە آنلرغە صالونغان ياصاقنى اوز اختيارارى ايله كېلتۈرەر ايدى. قازاقلر بو سفرلرندە يات خلقلر ايله نە چاقلى كۆپ اوروشقان بولسە لردە، لکن يات خلقلرنىڭ اوقدىن باشقە فوراللرى بولماغانلىقى اوچون بارسىدە سلامت قايتدىلر. ۱۵۸۳ نچى يىلنىڭ ياز باشىدە يىرماق اوزى اوب بويىنە سفر ايتوب، بىر يىل اول بوغدان ايله باشلانغان صوغوشنى دوام ايتدىرورگە اويلادى. اول بوسفرندە ايرتېش ھم اوب بويىندە غى بايتاق شېرچك لرنى ضبط ايتدكەن سوڭرە، شوشى يىلنىڭ ۲۰ نچى ايوۈندە آندىن عودت ايتىدى.

يىرماق اوب سفرىدىن قايتقاچ، ايوۈلنىڭ ۱ نچى كۈنۈدە طاودا يىلغەسى بويۇندە غى واغوللرنى اوز قول آستىنە آلور اوچون، اول يىلغە بويۇنچە يوغارى سفر ايتىدى. اول بوسفرنىڭ وسلر طرفندىن لابوتوشېرچكى آتالغان قىصبەنى ضبط ايتوب، لابوتو اسملى تۈرەنى ھم طوتقون ايتىدى. پاچىنقا يىلغەسى بويۇندە غى واغوللر ايله بىك نق صوغوشدقەن، ھم قوشوگى، تابارى دىگان خلقلرنى اوز قول آستىنە آلوب، آنلردىن ياصاق جىدقەن سوڭرە، كىرى قايتوب كىتىدى. بوغداننىڭ ايرتېش ھم اوب بويۇندە غى سفرى ايلچى قازاقلرنىڭ ماسقاودن قايتولردىن اۋل بولسە دە، لکن يىرماقنىڭ ايرتېش، اوب، طاودا بويىلرندە غى سفرى قازاقلر قايتقان يىلدە ايدى. چونكە يىرماقنىڭ سفرى ۱۵۸۳ نچى يىلدە بولدىغى كېي قازاقلرنىڭدە ماسقاودن قايتولرى شوشى يىلدە ايتىدى.

تابولسك روز نامەسىنىڭ سوزىنە قاراغاندە، ايلچىلرنىڭ روسىيەدىن سىبىرپاغە قايتولرى ۱۵۸۲ نچى يىلنىڭ ۱ نچى مارتىدە بولغان. لکن روز نامەنىڭ بو سوزى درست بولماسقە تېوش. چونكە بىز يوغارىدە

۱۵۸۲ نچى يىلنىڭ ۱۶ نچى نويابىرىدە ايواننىڭ استروغانف لىرىغە آچولى يارلىق يىبارگانلىكىنى يازغان وشوڭا بىنا قازاقلرنىڭ ماسقاوغە يتولرى ۱۵۸۲ نچى يىلنىڭ نويابىرىدىن سوڭ بولورغە كىراك دىوب بىان ايتىكان ايدىك. ايندى قازاقلرنىڭ ماسقاوغە يتولرى شوشى يىلنىڭ نويابىرىدىن سوڭ بولغاچ، نىچاك ايتوب آنلر ۱۵۸۲ نچى يىلنىڭ مارتىدە سىبىرگە كىزى قايتقان بولورغە كىرك؟

ايوان طرفىدىن يىبارلىگان عىسكر باشلىقى سىبىرغە كىلودن ايكى-آى چاماسى مقدم، يعنى ۱۵۸۳ نچى يىلنىڭ ۱۰ نچى سىنتابىرىدە، كوچوم خاننى تاشلاب كىتىدىكن سوڭرە تارا يىلغەسى بويونىڭ كوچوب يوروشى ئىلىگى قاراچەدىن، يىرماقغە كىشى كىلوب، قاراچەنىڭ آناردن قازاق اورداسى برلان صوغوشر اوچون ياردم صوراغانلىغىنى خبر بىرگان. يىرماق آنى مونى ايسابلامى قاراچاغە ياردمگە دىوب، آنامان قولاتصوفى قول آستىدە ۴۰ قازاق يىبارگان. واقعەدە قاراچەنىڭ قازاق اورداسى برلان ھىچ بر اوروشى بولمايچە، اول ھىلە برلان قازاقلرنىڭ كوچلرىنى بولساگەلاب آنلرنى مو ايتو اويندە ايدى. شونلىقدىن اول قازاقلر كىلو برلان آنلرنىڭ اوستىنە ھجوم ايتوب بارسىنى قتل ايتىدى. شول زىمانلردە قاراچە اطرافىدەغى خىلقلر آراسىنە قوتقوچىلر يىباروب، شونلر آرقىلى آندەغى خىلقلردن روسلرغە قارشى فتنە چىغارتورغە طرشمقە ايدى. آستىياقلر آراسىدە يىصاقى جىيوب يوروشى قازاقلرنىڭ ئولتريولورى، شونلرنىڭ قوتقوسى سىبىلى بولدى. بو قاراچەنىڭ قازاقلر ايلە تاغىدە اوروشلرى بولسەدە، لىكن بز آنلرنى حاضرندە بر آزغە قالدىروب، مسئلەنىڭ ايكىنچى لىرىدىن بر آز بىخت ايتىمكىچى بولامز.

يىرماق ايوانغە اينچىلر يىبارگاندىه آناردن سىبىرىنى ادارە ايتەر اوچون بر غالىغى (۱) صوراغان ايدى. ايوان آننىڭ سوزىنى اعتبارغە

(۱) قالغى سوزى تركچە بولوب روسچە **НАМЪСТНИКЪ** معنى سىندەز. آننىڭ اصلى قالا-آغايىدۇر.

آلوب، دیمیتری بانخوفسکی اسملی کشی فی سیبیرغە باشلق ایتوب یباردی. آنارغە قولداووج اولارق ایوان غلخوفنی تعیین ایتدی. بونلر ۱۵۸۳ نچی یلنڭ ۱۰ نچی ماینک قول آستلرنک ۵۰۰^(۱) عسکر بولدیغی حالده ماسقاودن سیبیرغە سفر ایتدیلر. بالخوفسکی غە استروغانف ار اوطارینه بازوب یتکاج، آندە قیشنی کونەرگه، سوگره استروغانف اردن ۵۰ آتلی کشی آلوب، شونلر ایله برابر اورال طاغی آرقلی سفر ایتەرگه امر ایدلدی. لکن قیش کوننده اورال آرقلی سفر ایتو ممکن بولماغانلغی حقنده ایوان غە خبر ایشیدلگانلکدن، اول سفرنی قیش غە قالدیرماینچه، جای کونوندوک حرکت ایتەرگه امر ایتدی. بونلر وواغە، قاما، چوساوا یا یلغە لری بوپنچه سفر ایتوب، ۱۵۸۳ نچی یلنڭ ۲ نچی نوپابرندە ایسکر شپرینه کیلوب یتدیلر.^(۲) کناز بالخوفسکی اوزی ایله برگه، ایواننڭ محمدقلنی سیبیردن ماسقاوغە یبارو خصوصنده غی بوپروغینی آلوب کیلیدی. ۱۵۸۳ نچی یلنڭ ۲۱ نچی نوپابرندە، یعنی بالخوفسکی نڭ سیبیرغە کیلووندن ۱۹ کون صوڭ، محمدقلنی سیبیردن ماسقاوغە اوزاندیلر. اولده ایسکر شپرنک عسکر باشلغی بولوب بیزه کلی سارایلرده طورغان محمد قلغە، اسپر توشوب، ئوتورمهده صاقچیلر ایله صاقلاندىغی حالده طوتقون طورووی، سوگره اوزینک دشمانلری طرفندن چورمالغانی حالده، روسیغە اوزاتیلووی، بیک آغیر بواسهده، لکن اول آڭا باش اییارگه مجبور ایدی.

بعنی تاریخلرنڭ^(۳) سوزینه قاراغانک، محمدقلنی سیبیردن ماسقاوغە اوزاتوچی صاقچیلرنڭ باشنک، غروزا لقبلی آتامان ایدی. محمدقل بولک طیشقی هم اچکی صیقندیلر کوردکن سوگره، ۱۵۸۴ نچی یلک ماسقاوغە

(۱) برافهائوز یفرون قاموسند، اول عسکرلرنڭ سانینی ۳۰۰ گنه دیسهده لکن

کوبرک مؤرخلر آنلرنڭ سانینی ۵۰۰ دیلر.

(۲) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 136.

(۳) Сибирская Исторія, Фишера. стр. 141.

كيتورلدى. اول كىلگانده ايوان غروزنى ئولوب، آنڭ اورنىند اوغلى فيئودر ايوانوويچ پادشاه بولغان ايدى. فيئودر، محمد قلنى يخشىلىق ايله قبول ايتەرگه امر ايتوب، آنى كيتورگان قازاقلرغە دە تورليچه انعام لار ايدلدى. تاريخلرنڭ سوزلرينه قاراغانده، محمد قل اوزينڭ بتون عمرىنى روسيه دە اوزديروب، روسلر عنندنه بيك ظور اعتبارده بولمشدر. آنڭ روسيه خدمتندە قالوب، پولق باشلىقى درجه سنده خدمت ايتدىكى، همده باطور چىلىق ايشلرى ايله شهرت طابديغى ذكر ايدىلدر. اول، ۱۵۹۰ نچى يلك شويدارگه قارشى بولغان سفرده اشتراك ايتدىكى كىي، قريم تاتارلرى طرفندن اجرا، ايدالگان هجوملرنى بتوزور اوچون ۱۵۹۸ نچى يلك، بارس غودونوف پادشاه ايله برابر سير پوخف دە هم بولمشدر. ديمككە ايكى تاتار بالاسى، روسيه نى قريم تاتارلرينڭ هجوملرندن صاقلار اوچون بزرگە لب حرکت ايتكانلر. چونكە روسلرنڭ ايڭ آتاقلى پادشاهلرندن بولغان، شوشى بارس غودونوف، ۱۳۲۹ نچى يلك آتون اوردادن ماسقاوغه كيلوب چوقونغان چيت "Четъ" ميرزا نسلندن در. محمد قل روس تاريخلرنده Маметкуль Алтауловичъ اسمى ايله ياد ايدىلدر. روس مؤرخلرينڭ قايسى لار، آلتاؤلنى محمد قلنڭ آتاسى بولوب، كوچوم ايله برتوغه بولغان ديدكلرى حالده، (۱) ايكنچى لرى، قىيله اسمى گنه بولووينى بيان ايتلر (۲).

بزيوغاريدە قاراچەنڭ حيله برلان قازاقلرنى قتل ايتدىكىنى يازغان ايدك. اول قازاقلرنى بولا يغنه ئوتروى ايله قناعت لنماينچە، آنلرنى بتونلاي بتورمك اوينده ايدى. شونلقدن اول تورلى ياقدن جيدىغى بيك كوب تاتار عسكرى ايله ايسكر شەرى يانينه كيلدى. آنڭ بولاي ايتودن مقصودى شپردەگى روسلرنى چورماپ، هيچ قايدە يبارماينچە، آنلرنى

(۱) Сибирская Исторія, Фишера, стр. 115.

(۲) Покорение Сибири, Небольсина, стр. 261.

آچلىق غە چدى آلمانچە ناتارلر قولینە بىرىلورگە مجبور ایتىمك ایدی. واقعا اول شوشى نیتىنى بولدیرمق اوچون، ۱۵۸۴ نچى یىلنىڭ ۱۲ مارتىدە، ايسكرنى هر ياقىدن قامالاب آلدی. بو چاقلردە قالا اچىندە قالوچى روسلرغە خلاص بولمق امكانى بىك آز ایدی. چونكە آنلر، قالدە طور دقلرى زمان آچىدن ئوله چكارى بىلگولى ایدی. شوڭا كوره فازاقلر، ماينىڭ ۹ نچى كونوندى كىچ برلان قالدن چىغوب، نە بولسە اول بو اور ديه قاراچە عسكرى اوستىنە هجوم ايتدىلر. آنلر هجوم ايتكاندە قاراچە هيچ نەدن قورقوسز ایدی. چونكە اول شىهرنى قامالاب آغان صاچى لرنىڭ، آندن هيچ كمنى چىغارهچق توگللر ديوب اوشانغان ایدی. لىكن فازاقلر، ناتار صاچىلر ينىڭ يانوندن بىلگورتى اوتەرگە يول طابوب هيچ كوتمه گان اوروندن ناتار ارغە هجوم ايتدىلر. آنلرنىڭ بىك كوبيسى قتل ايدىلوب، آز يىغنه قاچوب فوتو اورغە موفق بولدى. شوشى ئوترو چىلر آراسىدە قاراچە نىڭ ايكى اوغلى هم بار ایدی. اول اوزى اوچ كشى سى ايله قوتىلوب قاچارغە موفق بولدى. شول چاغىدە ايسكرنى چورماغان ناتارلر، روسلرنىڭ آندن چىغوب ناتارلر اوستىنە هجوم ايتدىلرندىن خبر آلدقلىرى سببلى، آنلر اوزار ينىڭ طوغانلرىنە ياردم ايتەر اوچون كىلوب، روسلر اوستىنە هجوم ايتدىلر. شولاي ايتوب ايكى آرادە بىك نق صوغوش باشلاندى. بو اوروش كوزنىڭ يارتىسى نە چاقلى دوام ايتوب، ايىڭ صوگىندىن روسلرنىڭ ناتارلرغە اوستون بولوارى ايله تاماملاندى نتيجهسى اولارق آنلر ايسكرغە ياڭادان كىلوب كرديلر.

كوچوم نىڭ يىرماق غە هجوم ايتوب آنى ئوترو وى.

كوچوم خان، يوغارىدە بيان ايدىلگانچە، ۱۵۸۱ نچى يىلنىڭ ۲۶ نچى اوكتابرندە اوزىنىڭ بتون ياقىلرى ايله برابر، ايسكردىن قاچوب كىتكان ایدی. اول آندن ايزتىش بويونچە يوغارى منوب ايشىم يىغىسى

یاقنندهغی چولده کوچمان بواوب گیزمکده ایدی. کوچوم خان اوزینک
 آنده طورهچغینه اوشانوب ییتنه آلمغانلغی سببلی، کوچمان خلق لربک
 اوروندن اورونغه کوچوب پوری، همده آنلرچه کییز اولرده طوره در
 ایدی. قای چاقلرده آنک، تابول بویوندهغی یاولی — طورا آنالغان تاتار
 شیرچکینه قدر کیلگانلگی روایت ایدیلده در. اول شولای آری بیرلی
 یورگانده فازاقلر سیبیرنک تاغیده بیک کوب پیرلرینی ضبط ایتدیلر.
 فازاقلردن یراق بولغانلغی سببلی، آنلر کوچوم گه اهمیت بیرماینچه،
 اوزلرینه موافق اورونلرینی ضبط ایتوارنده دوام ایتلر ایدی. کوچوم
 خان ادارهسنده فازاقلرینی محو ایتهرک کوچ بولماغانلغی اوچون، اولده
 آنلرغه هجوم ایتهرگه باطور چینق قیله آلمیدر ایدی. کوچومنک ایسکردن
 فاجووی (۱۵۸۱ نچی یل ۲۶ نچی اوکتابر) ایله ماسقاودن قالغای کیلو
 (۱۵۸۳ نچی یل ۲ نچی نویابر) آراسنده ایکی یلدن آرتق مدت اوتکان
 بولسهده، لکن بوزمانده فازاقلر طرفندن کوچوم اوستینه هجوم بولماغانلغی
 کبی، کوچوم طرفندن ده فازاقلر اوستینه هجوم بولمادی. بالخوفسکی
 اوزینک ۵۰۰ عسکری ایله ایسکرغه کیلدکن صوگره فازاقلرنک کوچلری
 تاغیده آرتدی. بو وقت لرغه چافلی سیبیرده هر ایش فازاقلرنک تلاگانینه
 موافق بولوب چیقانلقدن، نیگی عسکر کیلگاچ آنلرنک تلاگانلری
 تاغیده ییگلرک وجودکه کیلور کبک کورینه در ایدی. لکن ایش آنلر
 تلاگانچه بواوب چیقمادی. چونکه قالغای، سیبیرگه کیلو ایله آنه آشاملق
 نرسه لری ییتماگانلک سببلی بیک نق آچلق ظاهر بولدی. بو آچلق
 بتون قیش بوی دوام ایتوب، آنک ایله بیک کوب کیشی لر ئولدیلر.
 باره طورغاچ شولدرجه گه یئدی که: روسلر ایبداشلرینک ئولا کسه لرینی
 آشارغه مجبور بولدیلر. عادتده شوندای چاقلرده تورلی رنجولر پیدا
 بولوچان بولغانلغی اوچون، سیبیردهده اول رنجولر پیدا بولوب، بیک
 کوب کیشی نی قیردیلر. شول چاقلرده کناز بالخوفسکی وفات بولدی.

ايوان غلخوف قالغان بولسەدە، لىكن اول ئللاھ اوزىنىڭ ايشكە طوتونورغە تلاماگانلىكى، ئللاھ يىرماق طرفىدىن اعتبارايدىلماگانلىكى سىببىلى ايشىنى اوز قولىنە آلمادى.

روز نامەچىنر بو آچلىقنىڭ نەدىن بولغانلىغىنى بيان ايتماسەلرە، لىكن آنڭ سىببى معلوم ايدى. چۈنكى بالخوفسكى ايلە برگە ۵۰۰ عىسكىر كىنوب بونلارنى طويدورور اوچون بايتاق نرسە كىرك ايدى. اول عىسكىرلارنى ماسقاودن يىبارلگانده، آنلر ايلە برابر آشاملىق ايبىرلرى يىبارلگان بولسەدە، لىكن اول نرسەلر كۆب توگلار ايدى. باشقە وقتلردە قازاقلر آشاملىق نرسەلرىنى تاتارلر ايلە آستياقلردن جيسەلرە، لىكن بوچاقلردە بتون سىببىر يىرى چوالوب، هر بر يوللر روسلر قولدىن آلونغان بولغانلىغى اوچون، قازاقلرغە آزوقنى هيچ قايدىن آلورغە اورون يوق ايدى. ايرتيشنىڭ توبەننىدەكى تاتارلر، قازاقلرغە باش بىرگان بولسەلرە، لىكن آنڭ يوغارى طرفىدە غىلر آنلرغە اطاعت ايتماگانلر ايدى. شونلقدىن يىرماق ۳۰۰ كىشى ايلە اول طرفلارنى اطاعت ايتدىرمكچى بو اوب ايرتيش بويونچە يوغارى سفر ايتدى. عىسكىرلارنىڭ بغىللىرى يىرماقنىڭ ايسكى ايداشلىرى، قاينىلىرى ايسە روسىدەن ياڭا كىلوچىلر ايدى. ايرتيشغە صول ياقدىن قىيە طورغان واغاي يلغەسىنىڭ توبەن طرفلرنىڭ غى خلقلر، اولدە نوڭ قازاقلرغە اطاعت ايتكان بولسەلرە، لىكن آنڭ يوغارى سىندە غىلر قازاقلر ادارەسىدە توگللر ايدى. واغاي تاماغىدىن يوغارى، ايرتيشنىڭ كوئىچىلر طرفىدە غى يار اوستىدە، بىكىش آتالغان كول بولوب، آنڭ آرتىدە، حاضرگى ايفناتىف آولى اورنىدە بىر تاتار شەرچكى بار ايدى. آندە بايش وياخود بىكىش اسمى تاتار مىرزاسى تورەلك ايتىمكە بولدىغىدىن، تىگى كول ايلە شەرچك آنڭ اسمى ايلە آتالوب يورتىلمكە ايدى. تاتارلارنىڭ قىسەرىنە قاراغاندە، بالەكس اول كول هم شەرچك، تىگى كولنىڭ ايرتيشغە قىيە طورغان تاماغىتە سونگىدىن كىلوب اوطورغان

بيكيش نىڭ اوغلى تابوزا اسمى ايله آتالوب، كولينه تابوزا كولى، آولينه ايسه تابوزا آولى ديولمىشدر. بيكيش قازاقلرنىڭ كىلورندين خبر آلغاچدە، آنلرنى باطورلىق ايله قارشىلامق اوچون، بيك نىق حاضرلاندى. آنىڭ ادارەسندە اوز كىشى لرندين، ھمدە شول تىكرەدەگى خلق لردن جىيولغان ەسكردن باشقە ئىلگى قاراچە ەسكردن دە بايتاق كىشى لر بار ايدى. شونلقدن، شەرچەكنى تىزگنە آلورمن، اوبىنە بولغان يىرماق آنارغە ھجوم ايتكاچدە، ايكى آرادە بيك نىق اوروش باشلاندى. تاتارلر بيوك بورون اوستنە بولغانلقلرندين، اول صوغوش آنلر اوچون آرتق ضررلى توگل ايدى. لىكن يىرماق تاتارلرغە چىلاب ھجوم ايتماگاندە، ايشنىڭ اوزارى فائەسەينە بولوب چىقمايە چىغىنى بىلگانلىكدن، قازاقلرغە ھىچ نىگە فارامى تاتارلر اوستينە ھجوم ايتەرگە امر ايتدى. شول سببلى تاتارلر تىرىب سزلىنوب، روسلرغە كىرە كىچە مقاومت قىلە آلماي باشلادىلر. روسلر ايسە شونىڭ سايەسندە غلبە چالدىلر. قازاقلرنىڭ تاتارلرغە بيك آچولرى كىلگانلىك لرى سببلى، قوللرىنە توشكانلرنىڭ ھر برسەينى قتل ايتدىلر. بيچارە تاتارلرنىڭ بيك آز يىغنە قاچوب قوتىلورغە موفق بولدىلر. قازاقلر بو صوغوش صوگندە بيك كوب طويوملىق حاصل ايتوب، بارسنىك اوزلرى ايله آلوب بارە آلمادىلرندين، يىرماق آنى كوموب قالدىزورغە امر ايتدى. يىرماق آندىن ايرىتىش بويونچە شمسى (شامشى)، رىچك، زالا، (۱) قوردق آتالغان اورونلرغە سفر ايتدى. شوشى دورت اوروننىڭ اوچىسى، صوگى زىمانلرغە چاقلى بار بولوب، شمسى ايسە حاضرندە اول اوروننى يوقدر. زالا يانندە ايكى آرادە آزغنە صوغوش بولسەدە، لىكن قوردق خلقىنىڭ بارچەسى اورمانلرغە قاچوب كىتدىلر سببلى، اول اورونندە ھىچ بر يات ايش بولمادى. قازاقلر آندىن تاغيدە سفر ايتوب، بر تاتار تورەسى يانينە كىلدىلر. بو تورە ايشىم خانلرندىن صارغانچاق نىسلىدىن

(۱) بو اورون، مىللىر تارىقىنىڭ ايكىنچى اوروننىك سالادىو قىد ايدىلگان.

بولوب، بورونغیده اول نیکروده گی تاتارلرنڭ بازجه سی آنڭ اداره سنه ایدی. اول اوزینڭ کوچینه اوشانوب قازاقلر برلان اوروشمقچی بولسده لکن تیزاڭ ایله اطاعت ایتدیرلیدی. یولنڭ کیدیشینه قاراغانه، اول صاورغان آوولی آتالغان اورونده بولورغه تیوش. سوگره قازاقلر تیبندی ویاخود تیوندی آتالغان تاتار شهرچکینه کیلوب اول شهرده صاراغناچاق خان اوروغندن یلیکای اسملی توره طوره در ایدی. اول، «یرماق اوز اختیاری برلان اطاعت ایتکان لرگه هیچ بر ضرر یاصامیدر» ایکان دیو ایشتنکانلگی سببلی، آنارغه هیچ بر مقاومت قیلماينچه یاصاق هم بولاڭلر کیتوردی. حتی اوزینڭ بیک ماطور قزینی یرماق غه خاتونلقغه کیتورگان ایدی. (۱) لکن یرماق آنی اوزی قبول ایتما دیگی کبی، عسکرینه ده اول قزغه قاغیلما سقه امر ایتدی. بو قزنی کوچوم خان، اوغلینه آغانلغی زوایت ایدیلدر.

قازاقلر باشقه اورونلرده تاتارلر طرفندن ظور مقاومت لرگه اوچراماسه لرده، لکن ایشیم تاماغنک آنلر طرفندن شاقطی مقاومت کوردیلر. بو اوروش یوغاریده ذکر ایدلگانلر جمله سندن قورال ایله بولماينچه، هر ایکی یاقدن قوللر ایله بولمشدر. چونکه تاتارلر، سیسکارتمه سدن قازاقلر اوستینه هجوم ایتدکلرندن، آنلر قوراللرینی آلورغه بوشاماینچه، قوللری برلان صوغوشدیلر. بو اوروشده قازاقلردن ۵ کشی ئولتر یلوب، شونلر حقنده ایشیم تاتارلرینڭ «خان خاتونی یغلاوی» آتالغان جرولری بار ایدیکینی، میللیر جنابلری نقل ایتددر، (۲) آنڭ سوزنچه بوجرو، «یاوم یاوم بیش قازاق» سوزلری ایله باشلانمقده در. (۳)

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 147.

Сибирская Исторія, Фишера, стр. 155.

(۲) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 148.

(۳) میللیر جنابلری اول جرونڭ اولینی ЯНЫМЪ ЯНЫМЪ БИШЪ

КАЗАКЪ عبارتسی ایله ضبط ایتسه ده، لکن ترجمه سنه، ЯНЫМЪ سوزینی

ایله ترجمه ایتکانلکن بزد. یانیم سوزینی یاو ایله ترجمه ایتدک.

تارىخىمىزغا عائىدىڭ قىممىتىلى مەلۇمات لىرىنى، بىزلىرىيات مەلت ياز، وچىلىرىنىڭ كىتابلىرىدىن، سوۋىستىدىن انچو ايزلاگان قىيلىندىن بىك كۆب مشقت لىرى ايله حاصل ايتدىكىمىز كىبى، تارىخىمىزغا مەتلىق شۇنداي جىرىلەر، مۇزىقىيە يات مەلت علمائىسىنىڭ يازغانلىرىدىن حاصل ايتمىدەمىز. ايكى سوڭىدىن اوستونىڭ قازاقتا تۇرىدىغان بولۇپ تاتارلار جىڭگولورگە مۇجۇر بولدىلەر. ئۇلۇكلارنى كۆمىدىكىن سوڭىرە، يىرماق ايرىتىش بويونچە يوغارى طايا تاغىدە سىرى ايتىدى. اول چاغىدە ايرىتىشنىڭ كۇنباتار ياغىدەغى كۆل ياندى (۱) قوللار آنالغان بىر تاتار قالاسى بار ايدى. حاضرىدە اول قالا اورىندە قوللار اسمى تاتار اوليدىر. مۇنە شۇشى قالا كوچوم خان مەلكىدە ايدى. قالمىق لىرىنىڭ ھۇمىندىن امىن بولسۇن اوچۇن، اول آنى بىك شىب نىقتانلىغى سىبىلى، ايرىتىشنىڭ يوغارىغى تۇرىندە شۇندىن مۇكم اورون يوق ايدى. شۇنىڭدىن يىرماقنىڭ قوللار قالاسىدە كوزى توشۇب نىچك بولسەدە آنى ضبط ايتەرگە كىرك دىو آڭا ھۇم ايتىدى. اول ۵ كۇن چاماسى بىتون كوچىنى سىرى ايتۇب آنى آلورغە تۇرشۇب قاراسەدە بولدىرە آلمادى. قايتقان چاغىدە آنى آلماي قالدىرمايىز ئۇلى امىدى ايله قوللارنى تاشلاپ ايرىتىش بويونچە سىرىدە دوام ايتىدى. آندىن يوغارى تاتارلارنىڭ «تاش-آنقان» اسمى قاللىرى بولۇپ، بو قالا ايرىتىشنىڭ كوچىغا تۇرىدىن ايدى. آنەغى خلىق لىرى، ھىچ بىر مۇقامت ايتەمىزچە قازاقتا بىرلىدىلەر. آنلر نە سوراسەلەر، بارسىدە كىتوردىلەر. چۇنكە اول تاتارلەر، روسلر ايله تاتارلر آراسىدە بولغان اوروشلارنىڭ ايكى اولوغ لىرىدىن سانالغان چۇش بۇرنى مۇاربەسىندە بولغانلىق لىرى سىبىلى، قازاقتا قورقۇغە توشكانلر ايدى. بۇرۇنقى «تاش-آپقان» قالاسىنىڭ حاضرىكى كۇندە قولاچقە كۆلى ياندىدە بولغان

(۱) بو كۆلنىڭ اسمىنى مىللىر Аусаклу دىو، نىشىرىسە Аусаилу دىو ضبط ايتەدر.

«طاش-آتقان» آوولى اوزننده بولغانلغىنى اويلانهدر. شول چاقلرده آنده آر به ظورلغنده بر طاش بواوب، تاتارلر اول طاشنىڭ كوكدن نوشدېكىنى، بعض وقتلرده آناردن ياغمور هم قار پيدا بولدىغىنى اعتقاد ايتدكلرىنى روايت ايدىلەر (۱).

يرماق طاش-آتقان دن تاغیده سفر ايتوب، شيش تاماق آتالغان تاتار آوولينه كىلدى. بو آوول، ايرتیش يلغەسىنه اوڭ ياقندن توكيلوچى شيش يلغەسى تاماغينه بنا ايدلدىكى اوچون، شيش تاماق ديوب آتالمشدر. اول اورونلرنىڭ خلق لرى، اوزلارنىڭ كوچمان كورشيلرندن طورالى اسمى ايله آتالار ايدى. طوراً سوزى بورونغى تاتار تلىده شهر معنى سنده بولغانلقدن، طورالى ديمك شهرلى، مدنى معنى لرندهدر. اول تىكردەدهگى خلق لر شهر هم آووللرده طورغانلىق لرى سببلى، كورشيلرى بولغان كوچمانلر آنلرنى طورالى ديوب تسميه ايتمشلردر. آندەغى تاتارلر يارلى بولغانلقلرى اوچون، يрмаق آنلردن هيچ نرسە صورامادىغى كىي، بولا كلرىنى دە قبول ايتمادى. شيش تاماقدن يوغارغى اورونلردهغى خلقلردن، يارليلقارى سببلى هيچ بر نرسە حاصل ايتەرگە ممكن بولماس، ديو يрмаق آندن يوغارى سفر ايتماينچە كىرى ايسكرغە قايتورغە نيت ايتدى. قايتقان چاغنده طاش-آتقان شهر چيگنە «واغاي بويونچە بخارادن كاروان كىلە» ديو خبر ايشتدى. شوڭا كورە، كارواننى قارشى آلمقچى بولوب تيزلك ايله سفر ايتدى. واغاي يلغەسى، ايرتیشنىڭ سول ياغنده آڭا توكيلدىكى سببلى، يрмаق اوچون واغايغە سفر ايتو قىيون توگل ايدى. آنارغە بخارا كاروانى حقندە سوز سويلا گانده «كاروان روسلر برلان ايسكرغە كىلوب ساتو آلو ايتمكچى بولا ايكان. ليكن آنى واغاي بويونده، كوچوم خان طوقتاب ايسكرغە

يبارماينچە طورە» ديدىكىلرندىن آنڭ بىك تىزلىك ايله واغايغە يىتەسى. كىلەدر ايدى. واغايغە يىتكاچدە، آنڭ بويونچە يوغارى طابا منارگە باشلاب آت باش آتالغان اورونغە يىتىدى. لىكن آندە كارواننى كورمادىكى كىي، آنڭ حقندە هيچ برخبر هم ايشتمادى. شول زماندە كىچ بولغانلىغى و شونڭ ايله برابر اوزون مدت سفر ايتكانلىغى سببلى بىك آرىغانلىغى اوچون، يىرماق يوقلارغە نىت ايتدى. اول تاتارلارنى ياقىن ديوب اويلامادىغى اوچون، بتون ككىشىلرى ايله برابر صافلانمادىغى حالدە ايرتيش ايله، اوزى طرفندىن قازىلووى اويلانغان چوقور آراسندە، بولغان آطاودە يوقلارغە ياتدى. شول چاقلردە كوچوم خان، يىرماقنى بىك توبچىلاب صاغالرغە امر ايتكان ايدى. قازاقلر ياتقاچدە اول، فرصتى غنىمت بىلوب، آنلرغە هجوم ايتەرگە قرار بىردى. لىكن باشدە ايزچى يباروب، يلغەنڭ قاي يىرلرندىن آت برلان چىغارغە ممكن ايكانلىغىنى تىكشورتىدى. سوڭرە هيچ بر وقت اوتكارماينچە، اوزىنڭ بتون عسكىرى ايله يلغە آرقىلى چىغوب توننڭ يارتىسندە قازاقلر اوستىنە هجوم ايتدى. آنلرنڭ برىسندىن باشقەسى، كلا تاتارلر طرفندىن ئولترلدى. شونلر آراسندە هيچ شىبەسىز يىرماق دە بار ايدى.

روس مؤرخلرىنڭ بارچەسى دييوراك «يىرماق تاتارلر آراسندىن چىغوب يار قىرىنە باغلانغان كىمەگە اوطوروب قاقمىچى بولغان ايدى. لىكن بخت سىزلىكىنە قارشى كىمە يار قىرىندىن اچدەرك بولغانلىغى اوچون آڭا يوزوب بارورغە طوغرى كىلدى. اوستنە ايوان طرفندىن يبارلىگان ايكى كوبە بولغانلىغى سببلى يوزارگە حالندىن كىلماينچە صوغە باتدى» ديو يىرماقنڭ تاتار قولى ايله ئولترلامادىكىنى بلىسكە صوغە باتوب ئولدىكىنى يازسەلدە، لىكن آنلرنڭ بو سوزلرى عقل اوشانورلىق نرسە توگلىر. يىرماقنڭ كراماتلرى خصوصندە روس روزنامەلرندە يازلغان سوزلر نە. چاقلى اساس سىز ايسە، يىرماق تاتارلر قولى ايله

ئولترلامدى دىگان سوزلر يەنە شول چاقلى اساس سىزدىر. يىرماق نىڭ صوغە باتوب ئولووى ايله كراماتلرى آراسىندە بىك نىڭ تعلقلار بولغانلىقى اوچون، بىز آنلرنىڭ ايكىسى نەدە اوشانە آلمىمىز. مىللىر ايله فېشىر جنابلرىدە يىرماق نىڭ باتوب ئولگان بولوونى بىيان ايتەلەر. فقط نىبولسىن آنىڭ باتوب ئولووى خصوصىدە بولغان خىبرلەرگە اوشانماينچە، يىرماق نىڭ ئولترلىگان بولوونى قۇتلى در (۱). مېن اوزمەشوشى فكىردە مېن.

بىتون سىبىر تاتارلىرىنى پىرىشان ايتوب آزغىنە اىدىداشلىرى ايله آنلرنىڭ خانلىقلىرىنى ضبط ايتەرگە موفق بولغان يىرماق نىڭ آنلر طرفىدىن ئوتۇرلووى ۱۵۸۴ نچى يىلنىڭ ۵ نچى آوغۇستىدە ۶ نچى غە قارشى كىچ ايله واقع بولمىشدر.

يىرماق مىرىنىڭ اولگى ياغىدە يول باصار بولوب روسىيە غە ضررلر ايتكالەگان بولسىدە، لىكن صوڭقى مىرىدە روسىيە اوچون اياڭ فائىدەلى كىشىلر جىملەسنىدىن بولوب چىقىدى.

بىر اوچ اىدىداشلىرى ايله اووغ مىسلمان خانلىقىنى ضبط ايتەرگە موفق بولغان يىرماق نىڭ، نىندىلى غىرىت وحمىت اىياسى بولغانلىقى اوزلىكىدىن ظاهىردىر. بو كىبىك ايشلىرىنى وجودكە چىغارور اوچون، نە چاقلى فدائىلىك ونە چاقلى مىتانت كىركىلىگى ھىر بىر عقل اىياسىنە معلوم در. يىرماق نىڭ روسىيە غە ايتكان خىدمىتى، ھىدە روس خلقى نىڭ آنىڭ ھىقندە نە كىبىك اويدە ايدىكىنى بىلور اوچون، كارامىزىن نىڭ «اىرتىش دولقونلىرى يىرماقنى يوغاتمايدىلەر. روسىيە، تارىخ، چىركاكو آناغە مىگىگولك صاغىنىمالق جىرلىلەر. آنىڭ بىوك قەرىمانلىقى ھىقندە، توگل روز نامەلردە گنە، ھىتى مىقدىس چىركاكو لىزدە، ھىزىرگە چاقلى جىمىت ايله، آنىڭ اوزى، ھىمە بىرابر بولوب اىرتىش بويندە ئولگان قەرىمان اىدىداشلىرى اوچون،

عبادت ايتەمز. آندە ايڭ يارلى اوگە چاقلى شوشى آتامان نىڭ صورتى
ايله بېزەكلانگان لردر (۱)» دىگان سوزلرى يتسە كىرك. يىرماق غەتابولساك نىڭ
يوقوش بر اورنوندە ۱۸۳۹ نچى يلدە بيوك صاغىنمالق (۲) قويولمشدر.

X

روسلرنىڭ سىبىردن قاچولرى.

بىز بوغارىدە يىرماق قازاقلردن برەونىڭ تاتارلر طرفندىن ئولترلى
قالغانلىغىنى يازوب كىتكەن ايدىك. مونە شوشى قازاق ايسكرغە قايتوب
قازاقلر باشىنە كىلگان قورقونچلى واقەدەن خبر بىرگان. اول چاغندە
ايسكر شەرنە غلخوف اوزىنىڭ ۱۵۰ چاماسندەغى عسكرى ايله
طورمقە ايدى. نىسكى خبر غلخوف اوچون بيك قورقونچلى بولدى.
چونكە اول، ياڭدان كوڭلى كوتارلگان كوچوم خان نىڭ كىلوب ايسكر
شەرىنى قامالانغاندە، اوزىنىڭ شول چاقلى از عسكرى ايله آناغە
مقاومت ايتە آلمانلىغىنى بىلدر ايدى. ايسكردە آشاملىق نرسەلرىنىڭ
يىتەرلىك بولماغانلىغى آنى تاغىدە خفالى ايدى. غلخوف بردن كوچوم نىڭ
ھجومىدىن قورقغانلىغى، ايكىنچى لاپ آشاملىق ايبىرلىرىنىڭ يوقلىغى سببلى
تىزلىك ايله ايسكردن قاچوب روسىغە قايتورغە نىت ايتدى. اول
۱۵۰ مقدارندەغى عسكرى ايله ۱۵۸۴ نچى يىلنىڭ ۱۵ نچى آوغوستندە
سىبىر شەرىنى قالدىروب روسىغە سفر ايتدى. تابل، طورابويارنچە
سفر ايتكەندە تاتارلر طرفندىن ھجوملر بولاچقىنى اويلايدىغى اوچون،

(۱) Истор. Госуд. Росс. Карамзина, т. 9, стр. 345-6.

(۲) اول صاغىنمالق نىڭ آياق آستى آرشىن يازم چاماسى بيوكلىكدە بولوب،
۵,۳۰۰ پومط آغىرلىغىدەدر. صاغىنمالق نىڭ باغانىسى ايسە دویت قرلى اوچلى طاشدىن
عبارت بولوب بيوكلىكى ۷ ساژىندىر. باغانىسىنىڭ كوزباتار ياغىنە «سىبىرنى آلوجى
يىرماق غە» كونچىغار ياغىنە «۱۸۳۹ نچى يىلدە ياصالدى» كون ياغىنە «۱۵۸۱» تون.
ياغىنە ايسە «۱۵۸۴» ديو يازلمشدر.

غلوخوف اول يول ايله قايتونى مصلحت كورماينچە، ايرتيش، اوب يىلغە لرى بويونچە قايتونى موافق كوردى. چونكە آندىن يوغور طاغى آرقىلى پېچورا يىلغە سىنە چىغوب ماسقاوغە قايتورغە مەمكىن ايدى. سيبىرنىڭ اول يولى روسلارغە كوبدىن معلوم ايدى.

تاتارلر اوچون تىڭداش سز دشمان بولغان يىرماقنىڭ ئولووى، اوشانداق قالغان قازاقلرنىڭ دە ايسكرنى طاشلاب روسيەغە قاچولرى، آنلارغە چىكدىن طيش شادلىق بولدى. ايرتيش، تابول، اوشانداق باشقە اورونلار دە تىڭى دشمانلردىن هيچ بر علامت قالماغانلىقى اوچون، كوچوم خان اوڭلى پادشاهلىغىنى قايتارورغە نىت ايتدى. شول اوى ايله اوغلى علىنى بر آز عسكر برلان، بوشاغان ايسكرنى باروب ضبط ايتەرگە يباردى. اول چاغنىك ايسكر دە آنلارغە قارشى طورورلىق هيچ كم بولماغانلىقى اوچون، على ايسكرنى ضبط ايتدى. لىكن اول، آنە اوزاق طورورغە موفق بولمادى. چونكە كوچوم طرفىدىن ئوتىرلىگان بىكبولادنىڭ اوغلى سىد آق، شول زمانلار دە ظاهر بولوب، شاقىلى عسكرى ايله كىلوب علىنى ايسكردىن قاولادى. شولاي ايتوب سىد آق اتالرىنىڭ پايتىختى بولغان ايسكر دە طورە باشلادى.

سىبىردە بولغان شوشى اولوغ اوزگارىشلر خصوصندە ماسقاوغە خىبر باروب ايرشماگانلىقى سببلى، ۱۵۸۵ نچى يىلدە پادشاه فىئودر سيبىرغە ايوان منصورف اسملى قالغايىنى نيچە طوب ھىدە ۱۰۰۰ عسكر ايله يباردى. شوشى منصورف، ايوان قايتانىڭ پادشاهلىغى زمانە سىندە (۱۳۲۸ — ۱۳۴۰) آلتون اوردان ماسقاوغە كىلوب چوقونغان، منصورف فامىلىالى چوقونچق تاتارنىڭ نىلىدىن ايدى. ايوان منصورف عادت ايدىگان اوڭلى يول ايله باروب، تابولدىن ايرتيشغە چىققاچ، آنارغە قارشى كىلە طورغان تاتار عسكرىدىن، روسلرنىڭ سيبىرنى طاشلاب كىتىدگانىنى حاضرئە ايسە بىتون يىر تاتارلر قولئە بولغانلىغىنى آڭلادى.

اول، اۆلدەگى قالغايغە عىسكىرى نە چاقلى كۆپ بولمايۇرۇپ، قاچارغە
 طوغرى كىلگىچە، اوزىنەدە آز بولغان عىسكىرى ايلە تاتارلارغە قارشى
 طورورغە مەكەن توكل ايدىكىنى اويلايدىغى اوچون، يار قىرىنە چىماينچە
 طوب طوغرى غلۇخوف آرتىدىن ايرىتىش، اوب يىلغە لىرى بو يۈنچە سفر ايتىدى.
 بو چاقىردە كوزنىڭ سوڭى ياقىنلاشقان بولدىغى اوچون، منصورغە
 سو برلان سفر ايتەرگە قىيون بولا باشلادى. چانادە، ھەم چانغار ايلە
 سفر ايتو مشقتلى بولووى ايلە برابر قورقونچلى ايدى. شونلقدن اول
 اوب يىلغە سىنىڭ شمال شرقى، ايرىتىش يىلغە سى تاماغىنىڭ ايسە قارشو
 طرفىدە قىشلارغە اويلادى. اطرافىدەغى آستياقلىرنىڭ ھجوملىرىدىن امىن
 بولسۇن اوچون، قىشلارغىنىڭ تىكرەلرىنى نغوتمىدى. منصورنىڭ صاقلىغى
 يوققە بولمادى. چونكە تىزدن اول تىكرەدەگى آستياقلىرى جىيولوشوب،
 آنىڭ سىغىنچە سىنە ھجوم ايتدىلىرى. اول كۈننى روسلر بىك ظور مشقتلىرى
 ايلەگنە آنلارنىڭ ھجوملىرىدىن خلاص بولورغە موفىق بولدىلىرى. ايكىنچى
 كۈننى آنلر تاغىدە ھجوم ايتدىلىرى. بو يولى اوزلىرىنىڭ آتاقلى صىملىرىنى
 ھەم آلوب كىلگانلىرى ايدى. آنى بر قايون باشىنە قويوب، آنارغە
 تورلىچە تىر بانلىرى قىلەر، آناردن اوزلىرىنىڭ روسلرنى چىكۈلرىنە ياردەم
 ايتوۋىنى صورىلر ايدى.

بخارالىلر روسلر ايلە صوغوشقاندا، اوروش اوچون ايكى كىركىلى
 قوراللىرى بولمادىغى حالدا خواجه بىاءالدىننىڭ ياردەمى ايلە روسلرنى
 چىكۈلرىنە اوشاندىقلىرى كىبى، آستياقلىردە تىگى صىمىنىڭ شفاعتى ساپەسنىڭ
 دشمانلىرىنى چىكۈلرىنە اوشانەلر ايدى. لىكىن امىدلىرى، بخارا
 كىشىلىرىنى كىك، بوشقە چىقىدى. چونكە منصورنىڭ صىمىگە طوب برلان
 آتارغە امر ايتىدى. طوبنىڭ يادەرلىرى ايلە، توكل، صىمىنىڭ اوزىگنە،
 حتى طورغان قايوننىڭ طوزدىرىلدى. بو واققە آستياقلىرى بىك آغىر تائىر
 ايتوب، آنلر كىرى چىكۈلدىلىرى. نىچە كۈنلردن سوڭ آنلرنىڭ قايسىلىرى

منصوری يانینە كیلوب، آنارغە بولا كلر هم یاساق كیتوردیلر. منصور ف شوشی اورونده قییشنی اوتكاردكدن سوكره ۱۵۸۶ نچی یلكه اوب یلغەسی ایله توشوب، یوغور طاغی آرقیلی اوزینك بارچه كشی لری ایله روسیغە قایتدی.

منصوری طرفندن اوب بویینه بناء ایدلگان صیغنچه، روسلر طرفندن سبیرده بناء ایدلگان اورونلرنك ایك اولگیسی بولوب، اول اورون حاضرلك ایسکر شهرچك اورنی دیوب آتامقلدر. اول صیغنچهده برگنه قیش طورلغانلغی اوچون، آناردن هیچ بر بنا قالدیغی كورنمیدر. آستیاق لر آنی اوزارینك شهرلرندن آیورور اوچون تللرنك روس شهری معنی سنك بولغان روش—واش سوزی ایله تسمیه ایتلر. ایرتیش یلغەسی اوبغە اوچ تاماق ایله توگیلمكدە بولوب، نیگی شهر شوشی تاماقلرنك اوچنچیسی، یعنی ایك توبانگیسی قارشوسنده بولغان. روسلرنك بناء قیلغان. شهرلرندن بر آز یوغاری، ایرتیش نك ایك طور تاماغی بولغان اورتانچی تاماقغە قارشو آستیاق شهرچیگی بولوب، آنسینی آنلر غولان—واش، یعنی شرقی شهر دیو آتیلر. آنك قالدقلى ایسه اولگی شهرچك نكینه قاراغانده خیلی بیلگولیدر.

آستیاقلرنك منصور ف طرفندن مغلوب ایدیلولری وشونك ایله برابر طابندقلری صنملرینك طوب ایله هلاك ایدیلووی آنلرغە بیک ظور قورقو سالدی. شونلقدن اوبغە قییه طورغان صوصوا یلغەسی بویونلغی آستیاقلر ایله واغوللر، روسلردن قورقوغە توشوب، تیزلك ایله ماسقاوغە پادشاه حضورینه ایلچی یبارورگه نیت ایتدیلر. اول تیکره لردە آتاقلى بولغان تورهلردن لوغای اسملی كشی آلتی آستیاق شهرچیگندن ماسقاوغە كیتدی. آنك مقصودی اوزینه قاراغان اورونلرنی روس عسکرینك باصقونلغندن صاقلامق، همده آنلرغە یاساق تولارگه مجبور بولماونی پادشاهدن صورامق ایدی. لوغاینك اداره سنك بولغان آلتی شهرچك قونووات، ایلچمه، لپاپین،

مونقوۋ، يوئىل، بىر پوزى شەرارى ايدى. اول ۱۵۸۶ نچى يلك ماسقاوغە كىلوب اوزىنە كىركلى بولغان ايشلارنى تەلگانىنە موافق صورتە بولدىرورغە موفق بولدى. پادشاه فيئودر لوغايغە آنلارنىڭ بىرلىرىنى روس عسكىرى بحار بە ايتماسكە، ھمدە آنلردن ياساق جىماسقەلغى حقتە يارلىق بىردى. بو يارلىق ۱۵۸۶ نچى يىلنىڭ آوغوستىدە يازلمىشدر. اول بىك اوزون، وشونىڭ ايله برابر بىزنىڭ مقصودىمىزغە تعلقى از. بولغانلىغى اوچون، بىز آنى ترجمە ايتمادك.

لوغاي توره، پادشاهدىن اوزىنە فائىلى يارلىق آلورغە موفق بولسەدە، لىكن اول موندىن صوڭ ھەر يىلنى روسىيەغە ۷ قىر (۲۸۰) اىڭ يىغشى كىش تىرسى بىر مېكىچى بولوب، آنى وىم يىلغە سىنە كىتورورگە وعە ايتدى. واقعا اول ۱۵۸۷ نچى يىلنىڭ ۲۶ نچى اوكتابرندە ايكى يىللىق ياساق اوچون بىر يولى ۱۴ قىر (۵۶۰) كىش تىرسى كىتوردى. موندىن صوڭ ھەر ايكى يىل اوچون ۱۴ قىر تولاب طوردى.

XI

روسلارنىڭ سىبىرنى ايكىنچى قات آلولى.

غلوخوف ماسقاوغە قايتوب واقەدىن خبر بىرگاچدە، منصورنىڭ اوزىگنە سىبىردە ھىچ بىر ايش بولدىرە آلمايە چىقنى آڭلادىلار. شوڭا كورە سىبىرغە ياكادىن عسكىر بىارو حقتە پادشاه طرفىدىن بوپىروق صادر بولدى. آندە بىارلەچك عسكىرنىڭ سانى ۳۰۰ كىشىدىن عبارت بولوب، آڭا باشلىق اولارق بارىس صوكىر ايله ايوان مياسنى اسملى قالغايلىر، ھمدە دانىل چولقوف اسملى يازو باشلىقى تەيىن ايدىلىدى. آنلرغە، اگردە منصورنى اوب يىلغەسى بوپونىڭ تابىسەلر، آڭا ياردىم ايتەرگە، اوشانداق اوزلرىنەدە روسىيە طرفىدىن بوغانولغان بىرلىرىنى بىك نىق كوچ ايله آڭا قايتارورغە طرشورغە امر ايدىلىدى. اول عسكىر، ۱۵۸۶ نچى يىلنىڭ باشىدە قىش كوئىنى سىبىرغە سفر ايتدى.

عسکر باشلىق لىرىنە، باطورچىلىق ايتوب، ايشنىڭ آلدىنى ھم آرتىنى ايسابلامىنچە آلغە سفر ايتماسكە امر ايدىلگانلىكدىن، ئللە آنلرنىڭ اوزلىرىنە شولاي موافق بولغانلىقدىن، باشلىق لىر اۆلگى كىك طوب طوغرى ايرىتىشغە سفر ايتمايدىلر. بلكە لوزوا، طاودا يلغەلىرى بويونچە باردىقدىن سوڭرە، ۱۵۸۶ نچى يىلنىڭ ۲۹ نچى ايووندىە طورا بويىنە كىلوب يىنكاچ، بورونقىدە تاتارلرنىڭ چىنكى آتالغان شىرلىرى يانىنە طوقتادىلر. اول شىر طاودا يلغەسى تاماغىدىن بورونقى چاقىرم ايلە ۸۵ چاقىرم (۱) چاماسىندە ايدى. آنلر اول اورونغە كىلوب يىتولرى ايلە شىر بناء ايدەرگە باشلاب، آنى تاتار سوزى بولغان تومەن اسمى ايلە آتادىلر. تومەننىڭ اورنى نىك ماطور بولغانلىقى اوچون، تاتارلر اوزلرىنىڭ چىنكى شىرلىرىنى اول اورونغە بنا ايتولرى ايلە خىطالىق قىلماغانلىق لىرى كىبى، روسلردە آنە تومەننى بنا ايتولرى ايلە ياكىلوشمادىلر. بورونقى چىنكى شىرى، بويراكلر آراسىندە بولوب، طورانىڭ قىرىندوق بولماسەدە، لىكن سوكىن تومەننى يلغەنىڭ قىرىنە بنا ايتدى. منصورف طرفىدىن ۱۵۸۵ نچى يىلدە اوب بويىنە بنا ايدىلگان طاشلاندىق شىرنى اعتبارغە آلماغاندىە، تومەن شىرى روسلر طرفىدىن سىبىردە بنا ايدىلگان شىرلرنىڭ بر نچى سىدىر. بو قالا طوراغە توگىلە طورغان تومەن اسمى كىچىكە يلغەنىڭ تاماغىدىە بولوب، طورا نهرىنىڭ اوكى ياغىندە ايدى. ياكى شىرنىڭ باشلىقى آنى بنا ايتوب بتورگاچدە، اول طرفلردەغى خىلق لىرنى روسىيە قول آستىنە كىرتوب، آنلرغە ياصاق صالورغە اجتهاد ايتدى.

تاتارلرنىڭ بو چاقىلدە روسلرغە مخالفت ايتىرك كىچىلرى بولماغانلىقى، وشونىڭ ايلە برابر ايش باشقارلىق باشلىق لىرنىڭ يوقلىقى سىببى، روسلرغە مخالفت ايتە آلمادىلر. آنلر آوللردە تركلك ايتدىكلرى اوشانداق تورلوك آصراب، اىگن اىگوب ياشادىقلىرى اوچون روسلرغە

اطاعت ایتماگانده اول نرسه لرندن آیریله چقلرینی بیلوب مخالفت ایتیلر ایدی. اول چاقلرده طوراً، پیشما، ایسیت، طاودا، تابول یلغه لری اوزلرینک بویئرلی ایله تومهن شهرینه تابع لر ایدی. سیبیرنک روسلر طرفندن ضبط ایدیلوونده شوشی تومهن شهری، کوب زمانلرغه چاقلی آنارغه بیک نق طایانچ بولوب خدمت ایتمشدر.

مونه شوشی زمانلرده ایسکر شهرنده سیداق بیکبولاد اوغلی ترکک ایتمکده ایدی. آنارغه یاردم اوچون قازاق اورداسندن بر خان بالاسی، اوشانداق بر قاراچه کیلگانلر ایدی. آندهغی تاتارلر سیداقنی اوزلرینه خان ایتوب، آنارغه یاساق تولامکده لر ایدی. شول خصوصده روس باشلقلری ماسقاوغه خبر یباروب، اوزلرینه نه ایشارگه کیرکک حقنده پادشاهنک بویروغینی صورادیلر. آنلر، اوزلری ایله کوبمو عسکر بارلغینی بیلدیروب، آنک ایله ایش باشقارورغه ممکن توکل ایدیکنی ده آکلاندیلر. شوشی صوراولرینک نتیجه سی اوله ر ق ۱۵۸۷ نچی یلده ماسقاودن تومهن گه ۵۰۰ یاگا قازاقلر یبارلدی. آنلر ایله برابر، پادشاه طرفندن دانیل چولقوف غه خصوصی یارلیق کیلوب، اول یارلیق ده آگاشوشی کشی لر ایله ایرتیش یلغه سینه باروب، ناتار پادشاه لغینک پایتختی بولغان ایسکردن یراق بولماغان اورونقه بر شهر بنا ایتەرگه امر ایدلگان ایدی. بوشیرنی بنا ایتودن مقصود، روسلرنی تاتارلرنک هجوملرندن صاقلاو، همده کیلاچکده سیبیر یورتنده ایشلانیله چک ایشلر اوچون نق طایانچ یاساماق ایدی. بویروقنی بیرینه یتکزور اوچون چولقوف ۱۵۸۷ نچی یلنک جاینده ایرتیشنک اوک قریننه، تابول تاماغینک قارشو طرفنده، ایسکر شهرندن نیچه گنه چاقرملر توبهن، برقالا بنا ایتەرگه باشلادی. مونه شوشی قالا تابولسک شهری ایدی. چولقوف اول اورونلرنی ضبط ایتکان زمانده، ایسکر شهرنده ئلیگی سیداق، خانلق ایتمکده ایدی. اول کوچوم خاننک قاچووندن فائده لانوب بوتیکره لرده اوزینه خانلق حاصل ایتەرگه موفق بولغان ایدی.

كوچوم ايله سید آق نىڭ اوز آرادىغى نزاغلىرى روسلر اوچون بىك فائىدەلى بولدى. چونكى سید آق ايسكرغە خواجه بولدىن سوڭرە، ايرتیش تاتارلىرى اوزلرىنە كىنى خان ايتەرگە تيوشلىكى حقىدە حيران بولوب، قايسى نە ايباروب روسلرغە قارشى صوغوشرغە كىركلىكىنى بىلدىن عاجزلر ايدى. آنلرنىڭ قايسى لرى كوچوم ياقلى، قايسى لرى ايسە سید آق طرفدارى بولوچىلىقلىرى طبيعى بولغانلىقدىن، تاتارلرنىڭ كوچلرى تارالمش ايدى. ايرتیش تاتارلىرى آراسىدە بىركىنڭ يوقلىقى، كوچوم ايله سید آق نىڭ ھەر ايكىسى اوچون ضررلى بولوب چىقىدىغى كى، تاتارلرنىڭ اوزلرى اوچونكە غايت ضررلى بولوب چىقىدى. بواختلافلىردىن فائىدەلنوچىلر فقط روسلر بولدى. آنلر شونىڭ ساپەسىدە اول تىكرەدەگى يات خىلقلرنىڭ بارچەسىنى ھىچ بىر كوچ صرف ايتماينچە اوزلرىنە اطاعت ايتىردىلر (۱). سید آق اوزى بولدىقىز كىشى بولغانلىقدىن، روسلرغە مقاومت ايتە آلمادى. ايسكرنى ضبط ايتوب طوروى ايله، كوچوم خاننى نىق طابانچدىن محروم ايتدى. ايسكر كوچوم قولنە بولغانكە روسلر آناردىن شاقىلىغىنە مقاومت كورەچكىر ايدى. لىكن آنى سید آق پچان اوستىنە يانتقان ات قىيلىدىن كوچوم كە بىرمادى.

تابولسك نىڭ بنائ ايدىلووى ايله، بورونقى تاتار خانلىقى نىڭ اورتاسىدە روس شەھرى وجودكە كىلدى. آنىڭ اورنى تابول يلغەسىنىڭ اوبغە قوشولغان اورنوندە بولغانلىقى اوچون، اول ھەر جەت ايله ايسكردىن آرتق ايدى. چواقوف شەھر ايله برابر آنده ايكى چىركاكو بنائ ايتدى. روس حكومتى تابول شەھرىنىڭ صوغوش جەتتىدىن بولغان اهمىتىنى بىلگانلىكى اوچون، آنده ھەر وقت عىسكىر طوتەدر ايدى. باشدەرق اول نومەن شەھرىنە تابع ايدىلگان بولسىدە،

(۱) Заселение Сибири, Буцинского, стр. 104.

تيزلك ايله (۱۵۹۰ نچى يىلده بولورغە كىرك) بتون سىبىر شىرلىرىنىڭ باش شەھرى ايدىلىدى.

ايسكر ايله تابولسك آراسى بىك ياقىن بولسەدە، لىكن تارىخلىرىدە تابولسك بىنا ايدىلگان وقتدە، روسلارغە سىد آق طرفىدىن ھجوم بولغانلىقى ذكر ايدىلمىدىر. بو چاقلىرىدە چولقوف سىد آقغە ھجوم ايتىمادىكى كىنى، سىد آق دە چولقوفغە ھجوم ايتىمادى. لىكن بارە طورغاچ آنلىر آراسىدە مناسبتلىر اوزگارە باشلادى. واقعا آنىڭ شولاي بولماقچى طىبىعى ايدى.

۱۵۸۸ نچى يىلده سىد آق، قازاق اورداسىنىڭ سىلطانى، ھىمە ئىلىكى قاراچىلىر ايله بىرگە، يانەندە ۵۰۰ تاتار بولدىغى حالدە، قارچىقە آولار اوچون ايرىتىش يىلغەسىنىڭ قىرىنى كىلدىلىر. آنلىر بو سفارلىرىدە، ياكى بىنا ايدىلگان تابولسك شىرىنى كىلوب طوتاشە طورغان بولونغە چاقلى كىلگانلىرىدى. چولقوف آنلىرنىڭ كىلولىرىدىن خىر آلفاچە، سىد آقغە كىشى بىباروب، آنى ايدىلىشلىرى ايله بىر ايشقە چاقىردى. سىد آق اوزىنىڭ كىشىلىرى ايله كىكاشدىكىن سوڭرە، بار كىك كىشىلىرىنى بىرگە آلوب بارورغە رىخت ايدىلگانە، ايشقە بارودىن باش طارتماغانلىغىنى بىلدىردى. لىكن بو فىكر چولقوف اوچون ضررلى كورنگانلىكىدىن، اول آنى قبول ايتىمادى. فقط سىد آقغە اوزى ايله ۱۰۰ كىشى آلوب كىلورگە، قالغانلىرىنى ايسە شىرنىڭ قابىقاسى توبىندە طورورغە رىخت ايتىدى. سىد آق شوڭا راضى بولوب ايشقە كىلدى. اول آش، آنى آولار اوچون چولقوف طرفىدىن قورولغان طوزاق بولسەدە، نىكى بىچارەنىڭ آناردىن خىرى يوق ايدى. چولقوف قوناقلىرىنى قابىقە توبىدە قبول ايتوب، آنلىرغە قوراللىرىنى سالوب كرورگە قوشدى. سىد آق اوزىنىڭ ايدىلىشلىرى ايله قورالسىز بولدىقلىرى حالدە شىرگە كردىلىر. كوبدە اوتىمى قوناقلىرىغە آش بىردى. سىد آق نىڭ ئىللە آشىسى كىلماگانلىكىدىن، ئىللە چولقوف طرفىدىن قىلونغان ايشلىرىدىن قورقغانلىقىدىن آشنى آشامىنچە ھىمان اويلاپ

اوپوره باشلادی. روسلر اوزلری آشنی آشادقلری اینله برابر، شاقطی غنه آراقیده اچکانلر ایدی. چولقوف، سید آق غه قاراب «سزگه نه بولدی؟ اچمیسکده هم مینم ایکمک طوزومنی آشامی سگده؟ سین برار نچارلق او یلامی سگمو؟» دیو صورادی. سید آق، آنارغه «هیچ بر نرسه او یلامیم فقط مینم آشیسم کیلمیدر» دیو جواب بیردی. چولقوف ینده سید آق غه خطاب ایتوب «بزنک حقه یاوز اوی او یلاماغانلیگه علامت بولسون اوچون برصاوت آراقی اچ. مه صاولق اوچون» دیو آکا آراقی تقدیم ایتدی. سید آق آراقینی صاوتی برلان آلوب ایرنینه تیکدیرگاچده، یوتوقدی. چولقوف آکا بیک توپچیلاب قاراب طور دقندن سوگره، سید آقده یاوز اوی بولورغه کیرک دیوب خیاللادی. سوگره «مه حاضر سین اچ» دیو قازاق اورداسی سلطانینه بیردی. اول هم، آغزینه یاقینلاشدرغاچه یوتوقدی. ترتیب قارچهغه کیلوب بیتدی. اول ایشنگ نچارلقغه باروب چیغاچغینی آکلاغانلیغی سببلی، روسلر طرفندن بولغان شبهه فی بتروور اوچون بیک آشیغوب صاوتنی کوتاردی. اول هم، یوتوقدی. تیگی لرننگ آراقی اچه آلماولری آکا عادت ایتما گانلک ارنندن، همده شریعت اسلامیه هر بر ایسرتکچنی حرام ایتمکانلکدن (۱) بولسهده، چولقوف آنی تاتارلرننگ یاوز نیت لیلکینه حمل ایتدی. طوغریسی آنک اول قیلونشی، اولدن قوروب قویغان حیل گنه بولورغه تیوش. شول سببلی اول تاتارلرننگ تیگی ایشرینی خیانت که حمل ایتوب «ئه علی سز شولا یهو؟ سزننگ عقلکژده شول او یهو؟ الله سزنی میکا اوزی کیتوروب بیردی» دیدکدن سوگره یاقینده طور وچی صاچیلرغه «بیلاگز شول بلچراقلرنی!» دیوب قچقدی. چولقوف ننگ قوشووی بویونچه قازاقلر تاتارلر اوستینه هجوم ایتوب، آناقلی قوناقلرنی بیلاب، صاچی قول آستینه بیردیلر. آناقسزلیینی ایسه تماما طور ادیلر. قابقه توینده قالغان ۴۰۰ تاتارلر قازاقلر اوستینه

(۱) Сибирская история, Фишера, стр. 172.

هجوم ايتەچكلىرى بېرىدە، ايتداشلىرىنىڭ حاللىرىدىن خېرىدار بولغاچدە، بارسىدە قاچدىلەر. ايسىكر شېرىندە قالوچى تاتارلار ھەم، شوشى واقىئەنى ايشتىدكەن سوڭرە چوللىرگە قاچدىقلىرى سېبىلى، تابولسك ھەم ايسىكر نىكرەلرنە بولغان اورونلردە روسلر اوچون قورقونچلى كشىلر قالمادى.

ايسىكرنىڭ بتونلاى طاشلاندىق بولوب، روسلر ھەم تاتارلر طرفىدىن طورولمى باشلاوى ايشىتە شوشى زماندىن يعنى ۱۵۸۸ نچى يىلدىن باشلاندى. چونكە روسلر اوزلرىنە ايسىكردىن اوڭغايلى تابولسك شىرىنى بنا ايتدىكلىرى اوچون، آنلرغە ايسىكردە طوروغە احتىياج قالمىغان ايدى. تاتارلر ايسە روسلر طرفىدىن مو ايدىلوب بتاچىكلرنى قورقدىقلىرى سېبىلى، ايسىكردە طورە آلماولرى طىبىعى ايدى.

نىڭى آتاقلى تورەلرنى تابولسك دە طوتو قورقونچلى بولغانلىقى اوچون، ۱۵۸۸ نچى يىلنىڭ ۱۰ نچى سىنتابرىنە چولقوف آنلرنى ماسقاوغە اوزاتدى. آنلر آتاقلى اوروغىدىن بولدىقلىرى سېبىلى، ماسقاودە اغتبار ايله قبول ايدىلوب، پادشاھ آنلرغە يىرلر باغشلادى. شونلرنىڭ اوروغلىرى خىلى زمانلرغە چاقلى ماسقاودە دوام ايتكانلىڭى روابت ايدىلەدر.

سېداق ايله ايتداشلىرىنىڭ طوتقون ايدىلولرى خصوصىنە «استروغانىف روز نامەسى» آتالغان روز نامە، اوشانداق آڭا ايبارىگان صالاۋىيوف نىز بىيان ايتكان فېكرلرگە باشقە اولارق «سېداق خىلە برلان اوزى روسلرنى ئولترىمكىچى بولدى. تابولسك شېرىنە هجوم ايتدى. شول چاغىندە روسلر طرفىدىن اسىر ايدىلدى» (۱) دىسەلردە، لىكن آنلرنىڭ دىدىكلىرى درست توڭللىدر. صالاۋىيوف كوبرىك وقت تىعصب ايله سوزلاڭىكى اوچون، آننىڭ سوزلرىنە ھەر وقت بىك صاقلق ايله قاراب، اول سوزلر آستىندە ئىللە نىندى سرلر يوقمو ايكان دىوب اوبىلارغە نىوشىلىدر.

(۱) История России, Соловьева, т. 7; стр. 630.
Строгановская летопись, глава XXXV.

بۇ ھازىردە سىد آق خىسسىنى سوزلارنى قويۇپ، روسلارنىڭ سىبىردە قىلغان ئىشلىرىنى بىيان ايتىمىچى بولامز.

شول چاقلردە روسلر طاودا يىلغىسىنە قىيە طورغان لوزوا نىرىنىڭ بونىنە، آناردە كىمەلر يورورگە موافقى اورونغە بر شىر بنا ايتوب، آنى لوزوا شىرى دىوب آتادىلر. ماسقاودن سىبىرغە بارىلە طورغان يوللارنىڭ برسى شوشى لوزوا بويونچە بولغانلىقدن، آنىڭ كىمە يورورگە مەمكىن بولغان اورنونىڭ بر شىر بنا ايتو تىوشلى ايدى. لىكن بو شىر بىك آزغنە طوروب، سوڭىدىن يوق بولغانلىقدن آنىڭ ھىقندە تارىخلىردە خىرلر اوچرامىدر. آلايكە آنىڭ بنا ايدىلوى تابولسك شىرىنىڭ بنا ايدىلوىدىن ۳ يىل سوڭ ۱۵۹۰ نچى يىلدە دىو اويلانەدر. چونكە آنە، ۱۵۹۰ نچى يىلە، ابوان غرىغورىيف اسملى قالغاي طورغانلىقى تارىخلىردە معلوم بولغانلىقدن، آنىڭ شول غرىغورىيف طرفىدىن شوشى يىلدە بنا ايدىلوىنى استىخراچ ايدىلەدر. بعض مؤرخلر ايسە آنىڭ بنا ايدىلوىنى ۱۵۸۹ نچى يىلە دىو بىيان ايتەلر (۱).

۱۵۹۰ نچى يىلدە ماسقاودن تابولسكغە چولقوف اورنىنە كىناز ۋلادىمىر قولتسوف ماسالسكى آتالغان قالغاي كىلدى. شونىڭ كىلوى ايلە تابولسك تومەن ادارەسىدىن چىغارىلوب، اوزلىكىدىن ادارە ايدىلە باشلادى. مونە شوشى ۱۵۹۰ نچى يىلدە كوچوم خان اوزىنىڭ بختىنى تاغىدە سنامىچى بولوب، روسلر ايلە اوروشمىچى بولدى. ايبولنىڭ ۲۳ نچى كونىدە اول تابولسك شىرى پانىنە بىك ياقىن كىلسەدە، لىكن شىرگە ھىجوم ايتەرگە باطور چىلىق قىلە آلمادى. آنىچى شول تىكرەدە گى تاتار آوللرىنى طالب، آنلرنىڭ كو بىسىنى قتل ايتدى. شول واقىعە خىسسىنىڭ شىرگە خىر باروب ايرىشكانچەگە چاقلى، اول قايتوب كىتدى. كوچوم خاننىڭ تاتارلارغە ھىجوم ايتوى، آنلرنىڭ روسلارغە اطاعت ايتولرى اوچون ايدى. كوچوم خان، ايكىنچى مرتبە ايرىشكانىڭ بوغارسىنە

بولغان قورداق ھم صالا ئولوشلر يىنە ھجوم ايتوب، آندەغى بىك كوب كشىلرنى قىروپ، نرسەلرىنى يىغما ايتدى. مونەغى ھجومىدە، تاتارلارنىڭ روسارغە اطاعت ايتوب آنڭ اوزىنى خان سانامدقلىرى اوچون آچولانوب بولدى. اول چاقلردە بو ئولوشلر تىماما روسلر قولندە بولغانلىقدىن، كوچومنىڭ بو ھجوملرىنى عفو ايتو آنارغە بىك آغىر طيولدى. شونلىقدىن كىناز ماصالسكى، كوچومدىن آچو آلمقچى بولوب، آنڭ ھجومىدىن بر يىل صوڭ، يعنى ۱۵۹۱ نچى يىلنىڭ ۸ نچى ايبولندە چولگە سفر ايتدى. مقصودى، چولدە كوچومنى اوچراتوب، آنى تىماما مو ايتىك ايدى. آوغوستنىڭ ۱ نچى كونىدە، ايشىم يىلغەسى بويوندەغى چىل-كول آتالغان كچكەنە كول يانوندە، ماصالسكى كوچومنى اوچراتوب، آنڭ ايلە صوغوشىرغە باشلادى. بىك آزغەنە صوغوشىدقدىن صوڭرە روسلر كوچومنىڭ بايتاق كشىلرىنى ھلاك ايتوب، كوچومنى طوتقون ايتىدىلر. شوشى طوتقونلر آراسىدە كوچومنىڭ ابوالخىر (۱) اسملى اوغلى ايلە، ايكى خاتونى ھم بار ايدى. لىكن روسلر، كوچوم خاننىڭ اوزىنى طوتارغە مەفق بولمادىلر. آنلر بىك كوب طويوملىق آلدقلىرى خالە، تابولسكغە قايتىدىلر.

بو وقتلردە بتون ايرىتىش بويونە طوروچى تاتارلر، ھم آستياقلر اوشانداق تابول، طاودا، قوندا ھم اوب يىلغەلىرى بويوندەغى خىلقلر، روسىيەغە تابع ايدىلوب، آڭا باصاق تولامكدەلر ايدى. روسلرنىڭ سىبىردە اميدلىرى كوندىن كون آرتا بارغانلىغى سىبىلى، آنلر نىچك بولسەدە سىبىردە روس خىلقىنى كوبايتورگە تىلر ايدى. لىكن روس خىلقىنى

(۱) آنڭ اسمىنى كارامزىن، نىبولسىن، صالاۋىوف، آندرىيۋىچلر - Абдуль-Хаиръ ميژوف ايسە Авдуль-Хаиръ ديو قىد ايتسەلدە، بىز آنى ابوالخىر ديوضىط ايتىك. براقھائوز يىرون قاموسىنىڭ 76 نچى جلدىدە ھم Абулхаиръ طىرىزدە ضىط ايدىلمىش.

كوبايىتور اوچون يات خىلقلارنىڭ ھجومىدىن امىن بولۇرلىق شىھەرلىرى كىرىك بولغانلىقىدىن، تىزلىك بىلەن شىھەرلىرىنى بائىتەرگە باشلايدىلار. روسىيە ھۆكۈمىتى ۱۵۹۲ نىچى يىلى پىلىم، بىر يوزى، صورغوت شىھەرلىرىنى بائىتەرگە اوبىلادى. تابولسك قالغايلىرى، روسلارنىڭ خواجهلىغىنى ايزىتىش بىلەن ئاننىڭ تارماقلىرى بويىنە طاراتىدىن سوڭرە، ۱۵۹۲ نىچى يىلى قوندا بويوندىغى يات خىلقلارنىدە اوز قول آستلىرىنە كىرتىپ، ئانلارغە ياقاق سالغانلار ايدى. لىكىن بويلىغەننىڭ يوغارىلىرى، اوشانداق پىلىم بىلغەسى بويلىرى بىك يىراق بولغانلىقلىرى اوچون، ئاندىغى واغوللار بىلەن آستىياقلىرىدىن ياقاق تولاتو قىيون ايدى. خصوصىلە اول اورونلاردا ابوالكرىم (۱) اسمى پىلىم كىنازى ظورغانلىقىدىن، ئاندىغى خىلقلارنى اطاعت كىترو بىكىل اش توگىل ايدى. بو ابوالكرىم يادكار ھىم كوچوم خانلار كىك، اورالنىڭ بو ياغىدىغى روس بىرلىرىنە ھجوم ايتوچى بىر كىشى بولغانلىقىدىن، ئاناردا روسىيەغە اطاعت ايتو فكىرى بتونلاي يوق ايدى..

۱۵۹۲ نىچى يىلنىڭ ۵ نىچى ايولىدىن پادشاھ فىئودر استروغانلىرىغە يارلىق بىاروب، ئانلارغە اوزلىرىنىڭ ئولوشلىرىدىن صوغوش ايشىنى بىلە طورغان، ھىمدە آتورغە اوستا ۱۰۰ ياش بىكتىنى صايلاپ شونلارنىڭ ۵۰ سىنى حاضر دىنوڭ اولوغ پىرىمدەگى قالغاي نىكىفىور تراخانىئوت يانىنە بىارورگە امر ايتىدى. قالغان ۵۰ سىنى ايسە پادشاھنىڭ يارلىغى كىلگاچە بىارورگە قوشىدى. پىتر غورچاقوفغە بىرلىگان بو بىرولتو (наказъ) دن، روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ نىكى ابوالكرىمگە قارشى سفر قىلورغە قرار بىرگانلىكى بىك آچق آڭلاشلىلار. اول بو بىرولتودە. غورچاقوفغە، تراخانىئوت ھىمە باشقە ايدىداشلىرى بىلە بىر بىر سىبىرگە بارورغە امر ايدىلوب، ۱۵۹۳ نىچى يىلى لوزا شىھرىدە بولورغە، سوڭرە بوزلار كىتوب ياغىلار آچىلغاچدە

(۱) بو تورەنىڭ اسمى ابوالكرىم بولسىدە. اول اوزى تاتار بولمايىنچە واغول

طاودا يىلغەسى بويونچە توشوب، تاتارلرنىڭ طاپورا آتالغان شەرلىرى اورىنە
 برروس شەرى بنا ايتەرگە بوپرولغان ايدى. مونه شوشى طاپورا شەرى،
 طاپورا يىلغەسىنىڭ طاوداغە قىيە طورغان تاماغنىك بولوب، پىلېم يىلغەسىنىڭ
 تاماغنىدىن ۱۲۰ چاقىرم توبەن ايدى. لىكن قالغاي لرغە، باروب پىتولرى
 ايله پىلېم تورەسىنە قارشى سفر ايتەرگە امر ايدىلگانلىكىدىن، آنلر پىلېم
 تاماغىنە طوقتاب، تىزلىك ايله شەرىنى شول اورونغە بنا ايتەرگە اويلايدىلر.
 غورچاقوف ايله برابر بولىنوب، برگەلاب شەر بنا ايتەرگە امر ايدىلگان
 تراخانىئوتغە، اوب يىلغەسىنە باروب، آنده تاغىدە بر شەر بنا ايتەرگە
 امر ايدىلگان ايدى. اول شەر ايسە پىريوزف شەرى ايدى.
 تراخانىئوت آنى شوشى ۱۵۹۳ نچى يىلدە بنا ايتەرگە باشلادى. ۱۵۹۴ نچى
 يىلدە اول شەر وجودكە كىلگان ايدى. اما غورچاقوف پىلېم شەرىنى
 بنا ايتووینی تاماملامادىغى حالده، ۱۵۹۴ نچى يىلدە واسىلى طالستوى
 آتالغان قالغاي ايله آلباشدىرلدى. اول شەر ۱۵۹۵ نچى يىلدە ياصالوب
 بتمەگان ايدى. صورغوت شەرىنىڭ بنا ايدىلوويدە، تىگى شەرلر ايله
 بر زمانده يعنى ۱۵۹۳ نچى يىلدە در.

غورچاقوفغە پادشاه طرفىدىن بىرلىگان بوپرولنودە نىچك بولسەدە
 قالغاي لرغە ابوالكرىمنى، ھەدبە آنىڭ اوغللىرى ايله آتاقلى كشىلرىنى
 يىخشىلىق برلان آولاب كىركلى جزالرىنى بىرورگە امر ايدىلگان ايدى.
 ابوالكرىم تورە، اوشانداق آنىڭ طور اوغلى تاغاي ھەدبە ۵-۶ آتاقلى
 واعوللر، فتنە چىغاروچىلرنىڭ باشى بولغانلىقىرى اوچون آنلرنى ئولوم
 جزاسى ايله جزالارغە بوپرولغان ايدى. اما ابوالكرىمنىڭ كچك اوغلى
 ئالوتائىنى، تابولسكغە بىبارورگە امر ايدىلدى. ائىندى ابوالكرىم اوزى
 كىلوب قالغاي لرغە اطاعت ايتىمى ايكان، اول چاغنىكە كىناز غورچاقوفغە،
 عىسكەر ايله تىگى فتنەچى اوستىنە سفر ايتوب، آنى طوتارغە، سوگرە بوغارىكە
 ذكر ايدىلگان جزا ايله جزالارغە فوشولغان ايدى. بوپرولتىنىڭ اوڭلى

صحیفه لرنه تیگیلرنی فقط آولارغه غنه امر ایدلگان بولسه ده، لکن سوکفی صحیفه لرنده ئولوم ایله جزالوده امر ایدلمشدر.

قالغای لرنک ابوالکریم اوستینه سفر ایتولری، اوشانداق آنی طونولری خصوصنده تار یغلرده هیچ بر معلومات بولمسه ده، لکن اوغلی تا اوتای برلان طورونی اوچات نك ۱۵۹۸ نچی یلده ماسقاو تورمه سنده یاتقانقلری تار یغلرده ذکر ایدیلدر. ۱۵۹۹ نچی یلده تاغای نك آلیکساندر اسملی اوغلی ماسقاوده طورغانلی حقنده تار یغلرده خبرلر بار. بو آلیکساندر نك ئلیگی اوچات بولوب، چوقوندقن صوگره آگا آلیکساندر اسمی ویرلگان بولووی بیک یاقین احتمالدر. بو واقعه لردن، قالغای لرنک ابوالکریم اوستینه هجوم ایتدکلرینی آگلارغه مهکن در. آنک اوغلی ایله طورونینک طوتقون ایدیلولری ایشته شوشی هجوم وقتنده بولورغه تیوش.

بو ویرولتوده ابوالکریم نك شهرینی یاندیرورغه امر ایدلدیکی کبی، تاتارلرنک طابورا شهرلرینی ده طوزدیرورغه امر ایدلمشدر. آلائی ایتودن مقصود، بویرولتوده بیان ایدلگانچه، تاتارلرنی اوزلرینی ضاقلاو اوچون یاراقلی نق اورونلردن محروم ایتو ایدی. بویرولتونک سوزلردن طابورا تاتارلرنینک اول چاقلزده ایگون ایگو ایله مشغول بولدقلری بیک آچق آگلایشیلدر. چونکه آنده، طابورا کشیلردن یاشرهک ایگونچی لرنی اوزلرینک خاتونلری هم بالالری ایله چاقروب، آنلرنی شهر یاقیننده اوتراقلان دیرورغه امر ایدیلدر. آنلردن یاصاق چیغانده ده کش ایله جیمایونچه، ایگون ایله جیبارغه بویرولمشدر. کنار غورچاقوفغه یاگا شهرده چیرکاو بنا ایتهرگه، آگا پوپنی پیرم شهرندن، دیبا کوننی ایسه راستوف شهرندن آلوب بارورغه امر ایدلمشدر. بویرولتوده غورچاقوفغه پیلیم شهرنده طورور اوچون ۵۰ آتلی قازاق ۱۰۰ جاباولی عسکر آلوب بارورغه، صوگره آنلرنی پادشاهلق ییزلرنده ایگونچیلک ایله مشغول ایتهرگه امر ایدلگان ایدی. * ۱۰

بز يوغاریده بير يوزف هم صورغوت شهرلرينك پيلىم ايله بر يلدە يعنى ۱۵۹۳ نچى يلدە بنا ايدىلدىكىنى يازغان بولساقده لکن آنلر خصوصندە بر نرسەدە سوزلامى كىتكان ايدىك. حاضرندە آز بولسەدە: اول ايكى شهر حقنە بر آز معلومات بيروب كىتونى تيوشلى ديوب بيله مز. بير يوزف شىزىنى بنا ايدونى ئلىگى نىكىفور تاراخانىئوتغە تابش يلوب، اول آنى اوب نهرينه صول ياقدن قىيه طورغان صوصوايلغە سىنك تون ياغىنە، آنك تاماغندن ايسە ۲۰ چاقرم يوغاريدە بولغان اورونغە ۱۵۹۳ نچى يلدە بنا ايتكان. بورونقى زمانلردە اول اوروندىه آستياقلر طرفندن صوغموت سواش، اما واغوللر طرفندن خالئوش آتالغان آول بولغان. صوغموت آستياقچە، خال واغولچە قايون معنى لرنده بولغانلقدن، اول اورون روسچە بير يوزف ديوب آتالونغان. اول ييرلر واغول هم آستياق ئولوشلرينك اورتاسى، وشونك ايله برابر شىر بنا ايتەرگە موافق بولغانلغى اوچون، تاراخانىئوت شىزىنى شوندىه بنا ايتدى. ايك آول بير يوزف شىزىنە ويم يلغە سىنە چاقلى بولغان تون ياغندەغى واغوللر ايله آستياق لر قاراتىلوب، صوگرە ايرتیش تاماغندن توبەنگى خلق لرنك بارچەسى آكا قاراتىلدیلر. بير يوزف شىزىنە ايك آولگى قالغای، شىزىنى بنا ايتوچى. ئلىگى تاراخانىئوت بولرب، فيئودر پادشاهنك ۱۵۹۴ نچى يلنك ۱۷ نچى آوغوستندە، بير يوزف شىزىنە، آنك اسمينه يازغان يارلىغى باردى. شوشى ۱۵۹۴ نچى يلنك قىشندە، بير يوزف شىزىنە، قوندا يلغەسى بويوندىه طوروچى واغوللر اوستينە سفر ايدلگان. بوسفرده روسلردىن ايوان ازمىيف اسملى كشى باشلق بولوب، آنك ايله برابر، «ايگىچى» اسملى (آلاچ اوغلى) آستياق كنازىدە بار ايدى. آنلر واغوللرنك اورونلرىنى طوز دىردىن صوگرە، تورەلرى بولغان آغاینى، ھندە آنك اوغلى آزیبقا ايله قزىنى، اوشانداق ياقىنى «قوسياصقما» نى اسير آلغانلر. آغای هم آزیبقا ايله ياقىنى قوسياصقما ماسقاوغە يبارىلوب، قزى ايسە ايگىچى تورەگە پىرلگان بولغان. لکن صوگندىن تاراخانىئوت،

اول قزنى ايگىچى دن آلوب، باشقه آستياقلرغه بيرديكندن، ايگىچى شول خصوصده پادشاهغه عريضه بيروب، قزنى ياگاندن اوزينه بيرونى اوتنگان. فيئودر پادشاه آنك اوتنچىنى قبول ايتوب ۱۵۹۵ نچى يلنك آوغوستنده يازلغان يارليغى ايله اول چاقده بير يوزفنده قالغاي بولوچى واسىلى والينسكىغه، قزنى ياگاندن ايگىچى گه بيوررگه امر ايتكان. بير يوزف شهرينه عائد تاغيد نىچه يارليق بولسده، لکن آنلر بيك لوزون، وشونك ايله برابر بز نك مقصودغه تعلق سز بولغانلىقى لرى اوچون بز آنلرنى ذكر ايتمىز.

صوړغوت شهرى اوب نك شمال طرفنك بولوب، سامار يامى اتالغان اوزوندىن اوب بويونچه ۲۶۵ چاقرم يوغار يدر. بورونغيه اول اوزونك بارداق اسهلى آستياق كنازى طورهدر ايدى. صوړغوتنك بنا ايدىلووى پيليم هم بير يوزف شهرلى ايله بريك بولسده، لکن آنك كم طرفندن بنا ايدىلگانلىكى آچق معلوم توگل. آلايك كناز ميخايل والقونسكى ايله، كناز ماتوى ئلثوف لى طرفندن بنا ايدىلگان بولوونى ظن ايديله در. ۱۵۹۴ نچى يلك آنك قالغاي ؤلاديمير آنيچكى بولمشدر. روسلر شوشى ذكر ايدىلگان اوزونلرده اوزلرينه طايانچ بولورلىق شهرلر بنا ايتدىكن صوكره، ايرتيش نك يوغارغى طرفلرينه كوز صالا باشلاديلر. تابولسك شهرينك عسكر باشلىق لرى آزغنه زمان اچنك روسيه نك خواجه لغىنى ايرتيش نك يوغارغى بويوندىغى تاتارلرغه طاراتديلر. تابولسك دن ۱۵ كون يراقلىده، ايرتيش بويوندىغى تاتار ئولوشلرينك ايك صوگغى سى بولغان، يالينسك تاتارلريده روسلرغه ياصاق تولى باشلاغانلر ايدى.

شول اوزونلرده روسلرنك خواجه لغى جايراغان صايون، كوچوم خان ايرتيش بويونچه شمال دن جنوب كه كوچوب، آق رين آق رين اوزينك پايتهختى بولغان ايسكردن يراغايه در ايدى. اول اوزى، همده آنك قول آستندهغى كشىلر روسلر طرفندن نىچه مرتبه چيگولگان بولسده،

لكن آنلرنىڭ روسلارغە تاپشيريلىورغە اوبىلارى يوق ايدى. شول سببلى
 آنلر، جاي كىلگان صايون روسلارغە هجوم ايتوب، آنلرنى خفالىلر
 ايدى. روس قول آستىنە كىرگان تاتارلارغە دە هجوم ايتوب، آنلردن
 ياصاق تولانلر ايدى. روسلر واقعه دن خبر آلوب يىتكانچە گە چاقلى،
 آنلر ايرتېش نىڭ يوغار يىسېنە منوب، يوغالالر ايدى. تابواسك دن طوروب
 كوچوم آرتىدىن يىتەرگە و بناء عليه آنى كىرە گنچە جىكارگە آغىر بولغان
 كىك، ايرتېش نىڭ يوغار يىسنىك بولوب روسلارغە ياصاق تولا وچى تاتارلارنى،
 كوچوم نىڭ هجومىدىن صاقلار اوڭغايىسز ايدى. ايكى آرادە قىلىنوب
 قالغان تاتارلر طنج طورولرى اوچون، روسلارغە ياصاق تولاولرى
 ايله برابر، كوچوم خان غە دە تولىلر ايدى. كوچوم خان پايتختى نى يوغالتقان
 بولسە دە، اول اوزىنى بتونلاي جىكولگان حسابلامى ايدى. قرچ كىك
 ھمنى ساپە سننە نە چاقلى مشقت لىر كورگان بولسە دە اول ھمانە يومشار ما يونچە،
 فرصت بولغان صايون روسلارغە هجوم ايتوب، اوزىنى ھىچ بر وقت
 روسلر قولىنە تاپشيراسى كىلمى ايدى. روسلر نە چاقلى ھىلەر ايله
 هجوم ايتوب، آنى طوتقون ايتەرگە طرېشسە لردە، اول آنلرنىڭ ھىچ
 برسندە اسير ايدلمادى.

روس مؤرخلردىن قايسى لرنىڭ (۱) دىگانچە كوچوم خان روسلر
 اوچون غىرتلى، قورقونچلى آرىمى طورغان دشمان ايدى. سىبىردە ضبط
 ايتدىكلرى اورونلرنى امين ايتەر اوچون، كوچوم خاننى مو ايتىك،
 روسلارغە لازم ايدى. كوچوم خان تىك كنه طورسە احتمال روسلر
 ايرتېش نىڭ ايك يوغارغى ياقلىزىنە چاقلى ھركت ايتەرگە اوزلرېنى مجبور
 ساناماسلر ايدى. لىكن آنىڭ طوقتاوسز روسلر قول آستىندە غى ئولوشلرگە
 هجوم ايتووى، آنلرنى يوغارى ھركت ايتەرگە ونيچك بولسە دە كوچوم گە
 صوڭغى ضربە نى پىرورگە مجبور قىلدى. آنى تعقيب ايتەرگە اوڭغايلىراق،

اوشانداق روسلر قول آستينه كرگان جنوبده گي تاتارلارنى كوچوم
 هچومندن صاقلارغه موافق راق بولسون اوچون، ماسقاو حكومتى ايرتيش
 بويونده تابولسك دن يوغار يراق، يعنى كوچوم خان نكڭ جايلارينه ياقين
 بر اورونده شهر بنا ايتەرگه قرار بوردى. ۱۵۹۴ نچى يلدە فيئودر ايوانوۋيچ،
 كناز آندرى يليتسكى غە سيبيرغە باروب، تارا يلغەسى بويونده غى
 يالوم آتالغان تاتار شهر چيگى اورنينه وياخود ايكنچى اورونغە بر شهر
 بنا ايتەرگه امر ايتدى. يليتسكى ايله برابر ماسقاودن ۱۴۷ جاياولى
 عسكر سيبيرغە يبارلدى. اوا باشقوردلرندن ۳۰۰ كشى، قزان همزويه
 تاتارلرندن ۱۰۰ كشى، ماملى مالتسف اسملى تاتار باشلىقى قول آستنده
 تابولسك شهرينه يبارلوب، آنلرغە آندرى يليتسكى ايله قوشولورغە امر
 ايدلدى. ماملى ايله ۴ بايار بالاسى بولوب، آنلر نكڭ هر برسینه تيگى
 باشقوردلر ايله تاتارلر ۱۰۰ كشى اولارق ويرلمشلا ايدى. شوشى
 ذكر ايدلنگان ۴۰۰ كشى نكڭ بارسيده آتلى ايدى. ينه ده قزاندىن يوز
 باشى قول آستنده ۵۰ كشى، لايىش دن نيگى يوز باشى اداره سندوك
 ۵۰ پالاك طوتقونلرى، تيتوش دن نيگىنا قورا كين اسملى يوز باشى قول
 آستنده ۵۰ پالاك قازاقلرى، يبارلدى. قزان، لايىش، تيتوش دن يبارلگان
 شوشى ۱۵۰ نكڭ بار چه سيده آتلى بولوب، بونلر نكڭ ظور باشلقلرى ئىلگى
 تاتار تورەسى ماملى ايدى. ديمككە توبه نكى اورونلردن ماملى تورە
 قول آستنده سيبيرغە يبارلگان عسكرلر نكڭ سانى ۵۵۴ (۱) بولوب بونلر نكڭ
 هر برسى آتلى ايدى. آنلرغە قوزيدين اوا آرقىلى چول ايله تابولسكى غە
 بارورغە بويرولدى. يليتسكى غە ماسقاودن سيبيرغە بارغانده، تابولسك
 شهرنده گى ليتوا، چيركاس، قازاقلردن روپوزف اسملى باشلىقى قول

(۱) يليتسكى ايله يبارلگان роспись ده عسكر نكڭ سانى شويلا يازلنمشير.
 واقعا نيگى سانلرغە ۴ بايار بالاسينى قوشقانده، شولاى بولادر. ماملى ايله قورا كين
 باشلىقى بولغانلقلرندن حسابغه كرتلما گانلر بولورغە كيرك.

آستنده آتلى ۱۰۰ كىشى؛ آتامان آليكساندرف، اوشانداق تاتار باشقلىرى بايزيد هم بايياختىلر قول آستندە تابولسك تاتارلردن ۱۰۰ كىشى؛ ايرتيش نىڭ يوغارى بويلرنىڭ غى تاتار ئولوشلردن، تاتار تورەلرى ادارەسنە بولەرق آتلى ۳۰۰ كىشى؛ شولوق تاتارلردىن كىمەلردە خدمت ايتەر اوچون كىناز آندرييف قول آستندە جاياولى ۱۵۰ كىشى؛ تومەن شەرنەگى لىتوا، چىركاس، قازاقلردن صايلا ب آتلى ۴۰ كىشى؛ تومەن، وىر خاتور، آندرييف كولى نىكرەسنەگى تاتارلردن ھىدە ژىرانلردن آتلى ۵۰ كىشى؛ طابورا تاتارلردن آتلى ۳۰ كىشى؛ قوشوقلردن آتلى ۲۰ كىشى آلورغە، تابولسك شەرنەدە، پىرم كىشىلردن تارا شەرىنى يىنا ايتەر اوچون ۳۰ بالظە اوستاسى، اوشانداق كىناز بارا تىنسكى قول آستندە شولوق پىرم كىشىلردن ۲۰ بالظە اوستاسى قبول ايتەرگە امر ايدلدى. دىمىككە يلىتسكى غە يولده جىيارغە امر ايدلگان كىشىلرنىڭ سانى ۸۴۰ بولوب، شونلرنىڭ ۶۴۰ ى آتلى عىسكر، ۲۰۰ ى ايسە جاياولى ايدى. ماسقاودن، اوشانداق ماملى قول آستندە قزان ايلە اوفادن يبارلگان عىسكرلرنى، يلىتسكى نىڭ يولدن جىغان كىشىلرى ايلە بىرگە قوشولغانكە (۱۲۴۷+۱۵۵۴+۸۳۰) ياكى شەرگە يبارلگان كىشىلرنىڭ سانى ۱۵۴۱^(۱) كىشى بولادر. شونلرنىڭ ۱۱۹۴ ى آتلى، قالغان ۳۴۷ سى جاياولى در.

كوچوم خاننى بىرورگە، ھىدە سىپىر تاتارلرىنى نغراق ضبط ايتەر اوچون تارا شەرىنى بنا ايتەرگە يبارلگان شوشى عىسكرلرنىڭ ايكى ئولوشدن آرنغى، تاتارلر ايلە باشقوردلر بولوب، آنچق اوچدن بىر ئولوشىنە ياقىنىغە روسلر ايلە يات خلقلردىن. چونكە مجموع سانى ۱۵۴۱ بولغان عىسكرلرنىڭ ۱۰۳۰ ى تاتارلر ايلە باشقوردلردن عبارت بولوب، قالغان ۵۱۱ ى گنە روسلر ايلە، يات خلقلر ايدى.

تارا شەرىنى بنا قىلوب بىرورگاچدە، ماملى قولى آستندە يبارلگان

(۱) بونلرنىڭ سانىنى نىبولسىن ۱۷۴۱ دىسەدە، آنىڭ دىدىكى خطادر.

۵۵۰ قزان آتلى عسكرىنى، بايزيد اداره سنە يبارلگان آتلى ۵۰ تاتارنى ايرتیش بويونەغى تاتازلردن جيولغان ۳۰۰ آتلى ايله، ۱۵۰ جاياولىنى، تومەن دن جيولغان ۵۰ آتلى تاتارنى، طابورا تاتارلرى ايله، قوشوتلردن جيولغان ۵۰ آتلىنى، كىرى قايتاروب يبارورگە بويرولدى. بايباختى قول آستندەغى ۵۰ تاتارغە ايسە شەردە قىشلارغە امر ايدلدى. يلىتسكى غە يبرلگان بويرولتودە ياڭا شەرنى، ايرتیش غە اوڭ ياقدن توگىلوچى تارا يلغەسى بويىنە بنا ايتەرگە امر ايدلگان بولسەدە، لکن موافق راق اورون بولغاننە ايکنچى اورون بارغەدە بنا قىلورغە يازغانلغى بيان ايتولگان ايدى. يلىتسكى تارا يلغەسىنە يتگانچە گە چاقلى، ايرتیش غە صول ياقدن توگىلوچى آغارقا (۱) يلغەسى نڭ تاماغى يانندە شەرن بنا ايتەر اوچون موافق اورون كورگانلکدن، شەرنى شونندە بنا ايتەرگە باشلادى. بو اورون تارا يلغەسى تاماغندن ۳۰ (۲) چاقرم توبەن، ايرتیش نڭ ايسە كونباتار ياغندە بولوب، تاتار ئولوشلرينڭ ايكى اورتاسنە ايدى. شەرن اوزى تارا بويىنە بنا ايدلماشەدە، اسمى بويرولتودە ذکر ايدلگانچە تارا بولوب قالدى. بعض روس عالم لرى (۳)، تارا شەرينڭ اولدە تارا يلغەسى بويونندە بولوب، صوگرە اول اوروننى صو باصوچان بولغانلغى اوچون، ۱۶۶۹ نچى يلك شەرنى حاضرگى اورننە كوچىرلگانلکىنى يازسەلدە، لکن اول سوز خطادر.

يلىتسكى غە شەرنى ۳۰۰ مەربع ساژين طورلغندە بنا ايتوب، تىكرەسىنى ۳۰۰ ساژين دن ۵۰۰ ساژين گە چاقلى چاقار (۴) (острогъ) ايله احاطە ايتەرگە امر ايدلگان بولسەدە، لکن اول آنى ۴۲ مەربع ساژين طورلغندە غە

(۱) بويلغە نڭ اسمى براقهاوز يفرون قاموسينڭ ۶۴ نچى جلدنە Архарка دىر ضبط ايتولگان.

(۲) فيشير ايسە تارا شەرىنى تارا يلغەسى تاماغندن ۴۰ چاقرم توبەن دىر.

(۳) Энцикл. Брок. Ефр., том. 64, стр. 618.

(۴) چاقار: قلە نڭ خار جىنە ياپىلان طابپە، استحکام، بىرخ. لغت چغتای وترکى ص. ۱۴۷.

بنا ايتوب تىكرەسىنى، ۲۰۰ ساژىن اوزونلىقىدا ۱۵۰ ساژىن كىڭلىكىدا بولغان چاقار ايله قامالادى. بويرولتودە ايرتېشنىڭ بوغازى بويلىرىدا بولوب، بو زمانغا چاقلى تابولسك شەرىنە ياساق تولاگان خلىقلىرىغا موندن سوڭ تارا شەرىنە تابع بولوب، ياساقنى آندە تولارگا امر ايتولدى. شونىڭ اوچون بويرولتو ايله برابر، اول يىرلىرىدا حقنىدە توبەندە ذكر ايدىلەچك طرزە يازو يازوب بىرلىدى. «قورداق ئولوشى» آندە تورە، خان — قل بولوب نە بارىنى اول ئولوشىدا ۳۵۰ كىشى بار. ايرتېش بويونچە باروب تابولسك دن ۴ كۈنلىك يراقلىقىدا «سارغاق ئولوشى» آندەغى كىشىلىرى ۸۰ بولوب تورەسى يانېشىدا. تابولسك دن ۸ كۈنلىك يراقلىقىدا. «اوپلوز ئولوشى» آندەغى كىشىلىرى ۱۵ بولوب تىگى ئولوشىدا ۲ كۈنلىك يراقلىقىدا. «طاو ئولوشى» آندە يىخشى كىشى آن — كىلدى بولوب آنىڭ كىشىلىرى ۱۰. تىگى ئولوشىدا ۲ كۈنلىك يراقلىقىدا. «اوروس ئولوشى» آندە ۶ كىشى بار. «طوفوز ئولوشى» آندە ايكى يىخشى كىشى بايش بولوب، نە بارىسى ۳ كىشى بار. «صوپرە ئولوشى» بو ئولوشىدا كۈبەو كىشى بارلىقى ذكر ايدىلماگان. «آيالى ئولوشى» آندە ياساول مامق ايله بان — كىلدىلىرى قول آستىدا ۵۰۰ كىشى بار. بو ئولوشىدا چاقلى تابولسك شەرىندىن ۱۵ كۈنلىك يولدا. يازونىڭ سوڭىدا شوشى اورونلردىن اولە ياساقنىڭ يارىنىسىغا بىرىلوب، قالغان يارىنىسىنىڭ كوچوم خانغا وىراگانلىقى، لىكىن موندن سوڭ شەرى بنا ايدىلوب تاماملانغاچە ياساقنىڭ بارچەسىنى روسلر آلورغا تېوشلىلگى ذكر ايدىلەدر. ايكى سوڭىدىن نېچە تاتار ئولوشلىرى ايله شەرىلىرى ذكر ايدىلوب، آنلرنىڭ على اسملى بوغازى ميرزاسى نە ياساق تولاگانلىكلىرى، اما موندن سوڭ تارا شەرىنە تولارگا تېوشلىلىكلىرى بيان ايدىلەدر. تىگى ئولوشلىرىدا، كىرېك ئولوشلىرى بولوب، شەرى ايسە ميرزاعلى شەرىدا ۱۵۹۴ نچى يىلدا تارا شەرى بنا ايدىلوب تاماملاندى. ۱۵۹۵ نچى يىلدا ماسقاودن

آندرى يليتسكى اورنينه فيئودر يليتسكى آتالغان ياڭا قالغاي يبارلدى. آناڭ ايله برابر تاراغه واسىلى خلوپوف اسلى بر باشلق ده يبارلغان ايدى. فيئودر يليتسكى غه سىبىرغە سفر ايتدىكى وقت آندە بارغاچ نە كىفیت دە ایش قىلورغە تىوشىلىڭىنى بيان ايتكان بر بویرولتو بىرلدى. اول ۱۵۹۵ نچى يلىڭ ۱۰ نچى فيورالندە يازلغان ايدى. اول بویرولتو بىك اوزون بولغانلىقى، وشونڭ ايله برابر بىزڭ حاضرگى مسئله مزگە تعلقى آز بولغانلىقى اوچون بىز آنى عىنا ترجمە ايتماينچە كىرەكلى اورونلرىنى غنە ترجمە ايتەمز.

آندە فيئودر يليتسكى غە ماسقاودن سىبىرغە بارغاندە قىش كوننى لوزوا شەرىنە چاقلى بارورغە؛ يىلغىلر آچلغاچدە كىمە لرگە آزوقلر توياب آندن تارا شەرىنە سفر ايتەرگە، كىمە لردە خدمت ايتەر اوچون لوزوا شىرنىدن عسكىرلر آلوب آنلرنى پىلىم غە بىتكىچ آلماشدىرورغە؛ تاراغه باروب بىتكىچدە، آناڭ اولڭى قالغايى آندرى يليتسكى قولندن هر بر ايشلرنى آلورغە؛ يىصاق جىغاندە كىش، تولكى، قوندوزلر ايله جىيولە طورغان اورونلردن، كىش ايله قوندوزڭ بىك يىغشى سىنى، اوشانداق تولكىڭ قارەسىنى آلورغە، اما ناچارىنى اصلاقبول ايتماسكە، شوشى يىصاقلرنى يازغاندە هر برسىنى آچىق ايتوب آيروم يازارغە؛ پادشاه غە اطاعتلى بولوب شەرگە يىصاق كىتروچى تانارلردن كوچوم خانڭ هر بر خالى، ھمدە هر بر اويلاغانلرى، اوشانداق نوغايلىر حقتە خبرلر سويلوچىلرنى، بىك نىق آشاتوب اچرورگە؛ سوڭرە آنلرنى برده طوتماينچە پىغشىلىق برلان قايتاروب يبارورگە؛ آندرى يليتسكى شوشى قىشندە كوچوم خان؛ ھمدە توغاي مىرزاسى على اوستىنە سفر ايتماگان بولسە اول چاغندە فيئودر يليتسكى ايله، باشلق واسىلىلر تابولسك ھم تومەن شەرلر يىڭ قالغاي لرىنە مراجعت ايتوب، آنلردن كوچوم خاننى طوتار؛ ھمە ايرىتىش بويوندە بولوبك پادشاه غە يىصاق تولامى طورغان تولوشلرنى عار بە ايتەر اوچون، لىتوا، قازاقلرىنى اوشانداق آتلى تانارلرنى يبارولرىنى

صورارغە؛ کوچوم خان اوستينه سفر ايدلگانده عسکرني، باشلق خلوپوف ايله دامازيرني لرقول آستنه يبارورگه؛ کوچوم خان ايله نوغاي ميرزاسينك هر بر ايشلري حقنده تابولسك هم تومهن شهرلرنده گي قالغاي لرغه خبر بيروب طورورغه؛ ياڭا شچرگه بخارادن همده نوغاي بيرندن ساتلق تورلي نرسه لر، آتلىر، حيوانلر ايله سودا گيرلر كيلسه لر، آنلرنك نرسه لر يني ساتوب آلورغه؛ اوزلريني ايسه بيك يخشي صاقلارغه؛ اول سودا گيرلر تابولسك تومهن شهرلرينه بارورغه اويلاسه لر، آنلرغه اول شهرلرگه بارورغه رخصت ايتوب، آنده ده آنلرني يخشي صاقلارغه؛ شوشي بخاراليلرنك كيلولري خصوصنده پادشاهغه خبر ايتەرگه امر ايتولگان ايدى. بو يرولتونك آخرنده راق «تابولسك قالغايي فيئودر راستوفسكى، بز فيئودر ايوانوويچ پادشاه دن كوچوم خاننى محاربه ايتەر اوچون ۵ طوب صوراغانلقدن، بز آنلرني لوزوا شچرينه يبارگان ايدك. سين فيئودر يليتسكى اول طوبلرني اوزوا شچرندن آلوب تارا شچرينه اوزك ايله برگه آلوب بار» ديولمشدر. فيئودر يليتسكى سيبيرغه يبارلگان شوشي قيشنى، يعنى ۱۵۹۴—۱۵۹۵ نچي يللرده تارانك اولگي قالغايي بولغان آندرني يليتسكى سيبيرده بايتاق ايشلر ايشلادى. شچرنى بنا ايتوب بتورگاچده کوچوم خاننك قايدە طورغانلغينى بيلوب، آنك حقنده طوغرى معلومات آلور اوچون ۱۵۹۴ نچي يلنك قيشنده تابول، تومهن، پيلىم قازاقلرندن، اوشانداق تابول تاتارلرندن ۹۰ كشىنى گريشا ياصير آتالغان باشلق قول آستنده ايرتيش يلغە سينك يوغارى طرفلرينه يباردى. آنلر بوزوق (۱) آتالغان كوله بالق طوتوچى آيالى تاتارارينه اوچراب بيك كوبيشىنى قيردقدن سوڭره آنلردن ۲۳ كشىنى

(۱) بو كولينك اسنى فيئودر پادشاه طرفندن ۱۵۹۵ نچي يلنك ۲۶ نچي ايوونيه كئاز يليتسكىغه ويرلگان يارليق ده: ВУЗЮКОВО، ميللير تاريخنده ВУЗУКОВО ديو ذكر ايديله در. بز اول سوزلرنك معنى سزلكارينى ملاحظه ايتوب آنك اسنى بوزوق بولور ديو اويلاپ شويله يازدق.

طوتقون ايتوب (۱) ۳۰ نچى دىكابردە تاراغە آلوب قايتقانلر. روسلر شوشى طوتقون تاتارلردن، كوچوم حقتە طوغرى معلومات آلور اوچون آنلرنى تورلى جزالر ايله جزالادقن صوگره نيگى لر «كوچوم خان، روسلرنك ايرتيش بويونچە يوغارى منوب يالا شېرىنە ياقينلاشدقلىرىنى كورگاچدە، اوغلى علىنى آيالى تاتارلرى يانينە يباروب، آنلرنى اوز يانينە كيلورگە قوشدى. على آيالى ئولوشندن ۱۵۰ كشى جيبوب آنلرنى ايرتيش بويونچە يوغارى قارا-آطاو آتالغان اورونغە آلوب مندى. آنلر شوشى قارا-آطاودە شھر بنا ايتدىلر. آنەھم قيشلى لر. كچكنە (۲) شېر كشيلىرىن دە آنده ۵۰ كشى بار آيالى تاتارلرى آراسندە آتاقلى كشى نامق برلان سيدقل اسملى ياصوللر؛ ھمدە سيوندك، ايلغولاي اسملى ثورەلردر. آنلر بوزوق كولينە باروب، كوچوم خان اوچون بالق طوتالر. صوگره اول بالقلرنى آنارغە يبارەلر. كوچوم خان دن هر كوئنى آنلر يانينە كشى كېلوب طورەدر. آنك اورتى ايرتيشنك يوغارىسندە بولوب، بونلرنك شھر چيگندن ۵ كونلك، اوم يلغەسندن ايسە ۲ كونلك يراقلقدە ايكى كچنكە يلغە آراسندەدر» ديو يليتسكى غە خبر بيزدىلر. آندىرى يليتسكى، تاتارلردن شول خبرنى ايشتكاچنە تيزلك ايله تيگى شھرچك يانينە باروب، تاتارلرغە هجوم ايتەر اوچون باريس دامازيرف آتالغان باشلق قول آستندە ۲۷۶ عسكر سوق ايتدى. آنلرنك ۱۰۰ى آطوچى آتالغان عسكرلر، ۶۰ى تابولسكى ئيتوالرى، ۴۰ى تابولسك قازاقلرى، ۱۰ى قازارين آتالغان آتامان قول آستندە پيئيم قازاقلرى، ۱۵ى پيرم كشىلرى، ۷ىسى ايسە تابول تاتارلرى ايدى. شوشى عسكر قارا-شھرچك يانينە سفر ايتدكدن صوگره، سيسكارتماسدن

(۱) طوتقونلرنك سانى ھمدە آنلرنك تاراغە قايتاريلولرى فيمورد طرفندن ويرلنگان يارلىقودە بز يازغانچەدر.

(۲) اول شھردەگى كشيلىر يارلىقودە Малогородцы ديوب آتالدىلرئىن بزدە آنلرنى كچكنە شھر كشيلىرى ديو تسميه ايتدك.

آڭا هجوم ايتوب شھرنى ضبط ايتدى. آندەغى آيالى تاتارلارنىڭ باشلىقلىرى بولغان مامق ايله سىدىقلى يىساۋوللارنى، اوشانداق ايلغولوى تۈزە ايله، قل — گىلدى تۈرەنڭ اۋغلىنى اسىر آلدى. بونلر ايله برابر آيالى تاتارلردن ۶۰ كشى اوزلارنىڭ خاتونلىرى ھىم بالالىرى ايله روسلر قولبىنە اسىر توشدىلر. روسلر تاتارلردن سوراشدىقن سوڭرە شھردە ۲۰۰ كشى (۱) طورغانلىقنى آنلر ايله برابر كوچوم كشىلردندە ۲۰ كشى شھردە بولغانلىقنى، لىكن روسلر كىلگاننى كورگاچدە اول ۲۰ كشى، آيالى تاتارلردن ۹۰، كچكنە شھرچك كشىلردن ۵۰ كشى ايله برابر شھردن چىغوب قاچدىلر بىنى سويلاگانلر. بارىس بو خېرنى ايشىنكاچدە، كوچوم كشىلىرى آرتندىن آنلارنى طوتار اوچون ۷۰ قازاق يباردى. آنلر تىگىلر آرتندىن يىتوب، ۶ كشىدىن باشقەسىنى تاما قتل ايتدىلر. بارىس دامازىرف، تاتارلارنىڭ شھرچكىنى ياندىردىقن سوڭرە، ساغ وسلامت اولارق تارا شھرىنە قايتدى. اوڭكى سفردە روسلردن بر كشىدە ئولمادىكى كىبى، بو سفردە ھىم آنلردن بر كشى بولسۇن ئولمادى. فىئودر پادشاھ آندرى يلىتسكىغە، اوشانداق بارىس دامازىرف ايله آنڭ ادارەسندە كى عىسكرلرگە، آنلارنىڭ فائىدەلى خىدمىتلىرى اوچون، آلتون ھىم آچەلر يباردى. بو بولا كلر آتامان قازار بىن برلان يبارىلوب، اول تاراغە باروب يىتكانچەگە چاقلى، آندرى يلىتسكى آندىن ماسقاۋغە قايتورغە چىققان بولوۋى احتمال بولغانلىقن، آنى بولا اوچراتسە بولا كنى شۈندە بىرورگە امر ايدلگان. فىئودر يلىتسكىغە يبارلگان يارلىق دە، اول بولا كلرنى قازار بىن تاراغە آلوب بارغاچە آنلارنى تىگى عىسكرلرگە بىرورگە بوىرولغان. بو يارلىق دە پادشاھ، تارانڭ ياڭا قالغاي بولغان فىئودر يلىتسكىغە، كوچومدن، اوشانداق نوغايلردن بىك صاق بولوب طورونى، ھىدە كوچوم ايله نوغايلر كىلوب شھرگە ضرر يىساماسونلر

(۱) مىللىر ۲۰۰ او جماعتى بولغان دىر.

اۋچون، آنلر حقنە خبر بيلورگە كشيلىر بيارۋنى تۈسيه ايتەدر. كوچوم حقنەغى خبرلرنى، آنك قايە كوچوب يورگانلكىنى، نوغايلىر ايله خبر آلوشووينى، نە فكرده بولغانلىغىنى، قايسى ئولوشلر بزنك قول آستىزغە كركانلكلر ينى بارسندە بزگە خبر ويرەسز ديويارلىق تاماملانەدر. بو واقەدن بيك آزغنە صوكت تارانك اولگى قالغاي بولغان آندرى يلىتسكى ۱۵۹۵ نچى يىلنك ياز باشنە تاغيدە تاتارلر اوستينە ھجوم ايتەرگە حاضرا لاندى. چونكە اوم يلفەسىنك يوغارغى طرفارندە باراباچولى آنالغان چول بولوب، بو چولنك خلقلرى بولغان تاتارلر روسلر قول آستينە كرماينچە، ھمانە كوچوم خان ايله على ميرزاغە ياساق توليلر ايدى. بو ايش روسلرنك كيفينە برده اوخشاماغانلقدن، آنلر آندەغى خلقلرنى اوز اختيارلرى ايله وياخود كوچ برلان روسلر قول آستينە آلاسيلىرى كيلەدر ايدى. بوسفر شوشى قيشدە تاتارلر اوستينە بولغان سفىرلرنك اوچنچىسى ايدى. آندرى يلىتسكى طوتقون تاتارلردن، كوچوم خاننك تارا شىرندىن ۲۰ كونلك يراقلىقە ايدىكىنى صوراشوب يىلگان ايدى. اول تارادەغى عسكرلرنك گنە كوچوم اوستينە ھجوم ايتەر اوچون يىتارلك بولماغانلىغىنى اعتبارغە آلوب، نابولسك قالغاي كنان راستوفسكى دن عسكر صورادى. راستوفسكى شوشى خبرنى آلاچكە، تيزلك ايله روپوزف قول آستندە ۲۳۹ كشيدين عبارت بولغان عسكرنى تارا شىرينە كوندردى. شوشى عسكرلر تارا شىرينە كيلوب يتكاچدە يلىتسكى ۱۵۹۵ نچى يىلنك ۱۷ نچى مارتندە دامازيرف ايله روپوزفلر قول آستندە ۴۸۳ (۱) عسكرنى تارا شىرندىن سفر ايتىدىروب آنلرغە چانغولا، لوغاي، ليوبتا، كيلم، طوراش، بارما، كىرپك ئولوشلرىنى محاربه ايتەرگە امر ايدى. بو ئولوشلر، روسلرغە ياساق تولامىنچە، كوچوم خان ايله نوغاي ميرزاسى على گە

(۱) بو عسكرنك سانىنى بوتسىنسكى جنابلرى ۶۷ ديسەدە، لىكن يارلىقە ۴۸۳ يولغانلىقن بىز شولاي يازدۇق.

ياصاق تولىلار ايدى. چانغولا ئولوشى ايرتيشغە ايڭ ياقين ئولوش بولغانلىقدىن، روسلار ھجومىنە ايڭ اوڭل آڭڭ دوچار بولاچقى معلوم ايدى. واقعا شولاي بولدى. اول ئولوشدە چانغولا اسملى ميرزا بولغانلىقدىن، ئولوش آڭڭ اسمى ايله آنالار ايدى. اول ئولوشنىڭ تونوس اسملى شىرچىگى بولوب، آنە تاتارلردىن ۴۰ كىشى اوزلرىنىڭ او جماعتلرى ايله تركلك ايتەلر ايدى. روسلار شىر يانينە كىلگاچدە، تاتارلر آنلر ايله صوغشىرغە باشلادىلر. قايسى لرى شىردىن چىغوب قاچمىقى بولغانلر ايدى. لىكن روسلر آنلرغە قاچارغە ايرىك بىرماينچە ۱۷ سىنى ئوتردىلر. صوگرە روسلر تونوس شىرىنى آلوب، شانغولا ميرزانى اوزىنىڭ ۵ ياقين كىشىلرى ايله طوتقون ايتدىلر. تونوس شىرى ايسە اوڭدە آلونغان شىرلر كىك روسلر طرفدىن طالاندىن صوگرە، ياندىرىلوب كول ايتولدى. كورشى ئولوشلرنى قورقوتور اوچون، روس باشلىقلرى اوزلرىنىڭ عىسكارلرىنە چانغولا ئولوشى ايله لىوبا ئولوشلرىنى تلگانچە طالب يىغما ايتەرگە امر ايتدىلر. روسلر بو ايكى ئولوشنى طالب، آندەغى كىشىلرنىڭ كوبيسىنى قىردىلر. شونلىقدىن آندەغى خىلقلر بىك قورقوشوب، زوسىيەغە اطاعتلى بولورغە آند ايتوب، كىلچكە تارا شىرىنە ياصاق تولارگە وعە ايتدىلر. بونلرغە روسلر طرفدىن كىلگان بلالرنى كورگاچ طوراش ئولوشىدەگى تاتارلر، دامازىرف ايله روپوزف يانلرىنە كىلوب، آنلردىن تاتارلرنى روسىيە قول آستىنە آلولرىنى، ھمدە آنلرغە ياصاق سالوب يورتلرىنى ئىجارە ايتماولرىنى اوتندىلر. كىرپىك ئولوشىدەگى تاتارلردە، روسلرغە كىلوب عرض اطاعت قىلدىلر. اوزلرىنە ياصاق سالونى اوتنوب، آنى تارا شىرىنە كىلتورەچكلرىنە عىد ھم يىمىن ايتدىلر.

روسلرنىڭ باشقە ئولوشلر حقىدە نە قىلدىلرى معلوم بولماسەدە، لىكن يراق بولغانلىقى اوچون بارابا، ايكىنچى عبارە ايله بارما ئولوشىنە يىتە آلماولرى معلومدر. چونكە اول چاقاردە ياز باشى ياقىنلاشدىغى سىبىلى، چانغالر ايله يراق اورنلرغە سفر ايتو مەكەن توگل ايدى. شوشى

ئولوشلار اوز اختيارلىرى ايله روسلارغە تابع بولدىقلرندىن، اوشانداق يوغارىدە بيان ايدىلگانچە چانغالار ايله يراق بىرلىرگە سفر ايتو فيون بولغانلىقدىن، روسلار ليوبا ئولوشىدىن كىرى تاراغە فايتدىلر. روسلار اوچون خىرلى بولغان بوسفر حقندە ماسقاوغە خبر ايرشكاچدە، پادشاه فيئودر، تارا قالغاي فيئودر يلىتسكىغە ماقتاولى يارلىق يباردى. اول ايشلرنى روسيەغە فائىلى صورتە باشقاروچى اندرى يلىتسكى بولسەدە، لىكن اول تارادىن قايتوب كىتكانلىكدىن يارلىق تارانك ياكى قالغاي بولغان فيئودر يلىتسكىغە يباردى. ۱۵۹۵ نچى يىلنىڭ ۱۶ نچى آوغوستندە يبارلىغان شوشى يارلىق نىڭ آزاغىدا «سزگە بىزنىڭ شوشى يارلىغىمىز باروب يىتكاچدە، سىز بارىس دامازىرىغە، اوشانداق خدمت كورساتكان كشىلرگە، تابولسك، تومەن، تاراشىرلردىن صوغوشقە باروچى بايار بالا ارىنە؛ آتامان ھىم ايتوا، قازاقلارغە والحاصل بارىس دامازىرى ايله شوشى صوغوشدە اشتراك ايتكانلرنىڭ بارچەسىنە، بىزنىڭ رحىمتىنى ايرشدىرەسىن. بىز، آنلارغە شوشى خدمتلىرى اوچون اولوغ وظيفەلر احسان ايتوب، موندىن سوڭدە آنلارغە اوزمىزنىڭ انعاملىرىمىزنى يبارورمىز. آنلر كىلەچك زىمانلردە بىزگە شولاي خدمت ايتوب ياكى شىھردە اولوغ صافلىق ايله تركلك ايتسونلر. كوچوم پادشاه، ھىم نوغايلىر شىھرگە كىلوب ضرر ياصاماسونلر اوچون آنلر حقندە بولغان ھىر بىر خىبرلرنى تىكشىرۇپ طورسونلر. ايرتىش بويوندەغى ياقىن ھىم يراق ئولوشلرنىڭ كشىللىرى شىھرگە كىلوب بىزگە عرض اطاعت ايتسەلر، ھىندە ياصاق كىتورسەلر، كوچوم ايله نوغايلىر جىبولوب آنلرنى محاربە ايتماسونلر اوچون، سىز آنلرنى كوچوم خاننىڭ، اوشانداق نوغاي كشىللىرىنىڭ ھىجوملردىن صاقلاڭىز. ايندى بىزگە اطاعت ايتماكان ئولوشلر بولسە، سىز شونلرنى محاربە ايتوب، بىزنىڭ قول آستىمىزغە كىرتورگە اجتىھاد ايتوڭىز» دىيولگان. اىنىڭ سوڭىدىن، پادشاه كىلەچك ياز كوندە يەنى ۱۵۹۶ نچى يىلنىڭ ياز باشىدە

كوچومنى اوشانداق اطاعت ايتباگان ئولوشلارنى محاربه ايتەر اوچون اوز يىڭ عسكەر يبارەچكىنى بيان ايتەدر. اول يىلدە بارابا چولپىنە عسكەر يبار يلو خصوصندە سيبىر تارىخى نىڭ اياڭ اوشانچىلىرىدىن، مىللىر تارىخىندە خبرلر بولماسدە، لىكن مؤرخلرنىڭ بعض لرى (۱) اول يىلدە بارابا چولپىنە سفر ايدىلۇپ آندەغى يىرلرنىڭ ضبط ايدىلگانلىگىنى بيان ايتەلر.

۱۵۹۵ نچى يىلدە بولغان بارابا سفرى روسلر اوچون نە چاقلى فائىدەلى بولسە، بالعكس تاتارلر اوچون شول چاقلى خىرىسز بولدى. چۈنكى آندن سوڭ تاتارلردە قورقو بىك قۇتلانوب، آرالرنىدەغى بىرك تاما يوغالدى. داما ژىرف بارابا سفرىدىن قايتقاچدە، ئلىگى آناقلى محمد قلنىڭ آناسى، چىن اسملى تاغى بىر مىرزا اوز يىڭ بتون اوچماقتلرى ايلە تارا شىرىنە كىلۇپ روسىيەغە اطاعتدە بولاچقار يىنە سوز بىردىلر. بونلر ايلە برابر تاتارلردىن ۳۸ كشى بار ايدى.

كوچوم خاننى روسلر نە چاقلى قول آستلرىنە كىرتورگە طرىشسە اردە، اول آنى هېچ بىر قبول ايتەمدى. وقتى ايلە تارا تىكرەلرىنە هجوم ايتوب روسلرنى وانلرغە اطاعت ايتكان تاتارلرنى خفالىدر ايدى. روسلر، تاتارلرنى نە چاقلى نىچ جىڭسەلدە، ايش تاما آنلر اويلاغانچە بولۇپ چىقىمىدر ايدى. چۈنكى صوغوشلرنىڭ هر بىرسىدە كوچوم خان اوزى سلامت قالادر ايدى.

روسلر اوزلرىنىڭ شوشى سفرلرنىدە تاتارلرنى بىك نىق قىروب، آنلرنىڭ كويىسىنى طوتقون ايتكان و بناء عليه كوچوم نىڭ مادى ومعنوى قۇتىنى كىموتكان بولسەلدە، لىكن كوچوم اوزى هماندە ترك ايدى. آنىڭ تاتارلر آراسىدە آبروى بىك شىب بولغانلىغىنى اعتبارغە آلفاندە، كوچوم نىڭ ترك بولوى روسلر اوچون نە چاقلى اوڭفايسز بولغان ايدىكىنى آڭلارغە مەمكن دىر. مونه شونلقدىن روسلر آڭا سوڭ ضربهنى بىرۇپ، آنى محو ايتونى كىركىسەلر ايدى.

۱۵۹۷ نچى يىلدە تارا قالغاي فيئودر يىلتىسكى، استىپان قوزمىن
 آتالغان قالغاي ايله آلماشدىرلدى. فيئودرنىڭ تاراغە قالغاي ايدىلووى
 تاتارلر اوستىنە بولغان ھجوملىرى ايله آتاقلى آندىرى يىلتىسكىدىن سوڭ
 بولوب ۱۵۹۵ نچى يىلدە ايدى. دىمىككە فيئودر تارادە ايكى يىل مدتى
 قالغاي بولوب طوردى. كوچوم خان اوستىنە ايدىلگان ھجوملرنىڭ بار چەسىنى
 وجودكە كىتروچى آندىرى يىلتىسكى بولسەدە، لىكن اول سوڭندىن قايتوب
 كىتكانلىكى سىببلى، ماقتاولى يارلىقلار فيئودر يىلتىسكى اسمىنە ييارلمىشلر ايدى.
 استىپان قوزمىننىڭ تارادە قالغاي يواووى بىك آز بولوب اول
 ۱۵۹۸ نچى يىلدە كىناز ايوان ماصالىسكى ايله آلماشدىرلدى. بو چاقلردە
 تابولسك شەرىنكەدە قالغاي آلماشدىرىلوب، آندە يىقىم بورتولىن قالغاي
 ايدىلمىش ايدى. كىناز ماصالىسكى كوچوم خان طرفىدىن تارا شەرىنە قورقونچ
 ياراغىنى وخصوصىلە اول تىكرەدەگى تاتار آزوللرىنىڭ كوچوم خان
 ھجوملرىنە ھەر وقت دوچار بولولرىنى ماسقاوغە عرض ايتدى. شونىڭ
 ايله برابر، اول كوچومنىڭ قايدە كوچوب يورگانلىكىنى، آنىڭ اوستىنە
 ھجوم ايدىلگاندە نىچىك ھجوم ايتەرگە كىركلىكىنى بىلدىرگان ايدى.
 ماصالىسكىنىڭ شوشى خىبرى ماسقاوغە ايرىشكاچدە، آندىن تابولسك ھم
 تارا شەرىلرىنىڭ قالغاي لرىنە تىزلىك ايله بىتارلىك عىسكر جىيوب، كوچوم
 اوستىنە ھجوم ايتەرگە امر ايدىلدى. شوشى بو يىروق بو يىونچە تابولسك
 ايله تارا شەرىلردىن ۷۰۰ روس، ۳۰۰ تاتار عىسكرى حاضرلانبوب كىناز
 ماصالىسكى ادارەسىندە (۱) ۱۵۹۸ نچى يىلنىڭ ۹ نچى مايندە تارا شەرىدىن
 سفر ايتىلدى. ۱۵۹۸ نچى يىلقى شوشى سفر ھقىندە بىزنىڭ يازدىغىمىز سوزلر
 روس مۇرخلردىن مېللىر، فىشىر، آندىرىيويچلرنىڭ فكىرلىرى بولوب،

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 242.

Сибирская Исторія, Фишера, стр. 190.

Исторія Сибири, Андріевича, ч. 1, стр. 33.

آنلار ماسالسكى ادارەسىدە بىر مائىت كىشىلەرگە بىر مائىت كىشىلەرگە تارا شىرنىدىن
 كۆچۈم اوستىنە سىز ايتىدى دىلەر. مىللىرنىڭ سىبىر تارىخى خىسسىنىڭغى.
 ھەر سوزى اوشانچىلى يارايلىق لىدىن آلىنوب يازغانلىقى اۇچون، بىز
 اوزمىزنىڭ تارىخىمىزدە بو اوزمىزنىڭ چاقىلى كۆپ اوزمىزنىڭ موافقىە ايتىدىك.
 بىز اوزمىز ھەم، سىبىر تارىخىنىڭ عايدە يازدىغىمىز سوزلرنىڭ كۆپىسىنى،
 روس پادىشاھلىرى طرفىدىن وىرلىگان يارايلىق لىدىن آلىنوب يازدىغىمىز سىبىلى،
 بىزنىڭ مىللىرىگە مخالفت قىلە آلماومىز طىبىقى ايدى. لىكىن مۇنە بو سوڭغى
 سىز ھەقىقەتە، مىللىرنىڭ يازغانلىرى، يارايلىق لىدىن آلىنماغانلىقى لىرى وشونىڭ
 ايلە بىر ابرر آنىڭ يازغانلىرىنى بام باشقىە معلومات وىروچى يارايلىق لىر
 بولونغانلىقى اۇچون، بىز آڭا بو اوزمىزنىڭ مخالفت ايتەرگە وىنما
 غىلە بو سىز خىسسىنىڭ ايكىنچى بىر فىكىر بىنان ايتەرگە تىبوشلى دىوب بىلەمىز.
 تارىخى اوشانچىلى سىز لىدىن آڭلاشىلوغە قاراغاندە ۱۵۹۷ نچى
 يىلدە، فىئودر يىلىتىسكى اوزمىزنىڭ بىبارلىگان استىپان قوزمىن ۱۵۹۸ نچى
 يىلدە كىناز اىوان ماسالسكى ايلە آلماشدىرلىماغان وىنما غىلە كۆچۈم
 اوستىنە بولغان سوڭغى ھىجۇم وىقنىدە اول ھىماندە تارا شىرنىدە قالغى
 بولغان. چۈنكى ۱۵۹۸ نچى يىلنىڭ ۲۰ نچى سىنتا بىرنىدە تارا دىن ماسقاوغە بىبارلىگان
 يازولردە، اىوان قوزمىن شىرنىڭ قالغىلى بولوب ذكىر ايدىلەدر. قوزمىن
 تارا شىرنىدە اوزمىزنىڭ باشلىق بولماينچە، آنىڭ آندىرى و ايبىقوف، پىتر پىووف
 اسمىن ايدىداشلىرىدە بولغانلىقى تىكى يازولردىن بىك آچق آڭلاشىلەدر.
 چۈنكى ۱۵۹۸ نچى يىلنىڭ ۴ نچى سىنتا بىرى ايلە ۱۷ نچى اوكتا بىرنىڭ تارا دىن
 ماسقاوغە بىبارلىگان يازولردە، تاراڭنىڭ قالغىلىرى اولەرق، قوزمىن ايلە
 بىر ابرر و ايبىقوف، پىووف لىردە ذكىر قىلونەلەر. ايدىنى كۆچۈمنىڭ ھىباربە
 ايتو شوشى يىلنىڭ آوغىست آينىدە بولغانلىقىدىن، آنى ھىباربە ايتىگان زىماندە
 قوزمىننىڭ تارا دە بولغانلىقىنى تىبىقى ايتىمى مەكىن توگىلەر. مۇنە شوشى
 سىبىلر اۇچون سوڭغى مۇرخلر ۱۵۹۸ نچى يىلدە كۆچۈم اوستىنە بولغان.

شوشى سفرده عسكر باشلىقى كىناز ماسالسكى بولماينچە، واييقوف ايدى ديو بيان ايتەلەر. بو واييقوف ايسە، ئلىگى قوزمىن نىڭ ايتىداسى ايدى (۱).
 واقعا يارلىق لردن آڭلاشىلغان نرسەدە شولدر. شونلقدن نىز
 صوڭغى شوشى فكىرى حقلاب يازەچقىز. آندىرى واييقوف ۱۵۹۸ نچى
 يىلنىڭ ۴ نچى آوغوستىدە تارا شېرىدىن سفر ايتىدى. آنىڭ عسكرى ۱۰۰
 قازاق، ۳۰ خدمت ايتوچى تاتار، ۶۰ ياصاقچى تانارلردن، اوشانداق
 باشقە شېرلردن جيبولغان كشى لردن عبارت بولوب نە بارسى ۳ بايار
 بالاسى، ۳ آتامان، چىركاس آلىكساندىرى آتالغان بر تاتار باشلىقى،
 ۳۹۷ قازاق ھم تانارلردن عبارت ايدى (۲). ۱۰ نچى آوغوستدە واييقوف
 حاضرگى بارابا چولى تىكرەسندە، تىگى تاتار باشلىغىنى بر بايار بالاسى
 ايلە طوراش ئولوشىنە يباروب، كوچوم خان نىڭ قايدەلغى حقندە خبر
 بيلوب قايتورغە قوشدى. آنلر قايتوب «كوچوم خان صو بويوندە
 كوچوب يورىدر، آندە اوزىنىڭ ۵۰۰ كشىسى، بىزارا سودا گىرلردن
 ۵۰ كشى آنىڭ برلان برگە» ديوخبر بىردىلر (۳). تىگى لر خىبر آلوب
 قايتقاندە واييقوف ايق كولى بويوندە طورەدر ايدى. بو كول
 اومسوق اوقروغىدە بولوب اوزونلغى ۱۲، كىكىلگى ۸، مساحە سطحىسى
 ۹۶ چاقىردىر. اول شوشى خىبرىنى ايشىنكاچدە ۴۰۰ دن عبارت بولغان
 عسكرىنىڭ باشىدە بولدىغى حالدە، ايق كولى بويونىدەلغى اورىنىنى
 طاشلاب، تىزلىك ايلە كوچوم خاننى باروب باصار اوچون، كون ھم
 تون طوقتامايىنچە حركت ايتىدى. ۱۵ نچى آوغوستدە اوب كولى آتالغان
 كول يانىنە كىلوب، آندەلغى خىلقلرنىڭ ايكى يىخشى لرىنى طوتوب، آنلردن
 كوچوم نىڭ قايدە ايدىكىنى بىك توبچىلاب زورايدى. تاتارلر،

(۱) Заселение Сибири, Буцинского, стр. 146.

(۲) Покорение Сибири, Небольсина, стр. 192.

(۳) Заселение Сибири, Буцинского, стр. 146.

Покорение Сибири, Небольсина, стр. 192.

كوچوم خان قاره - صودن اوب بلغهسى بويىنه كيتدى. چونكه آنڭ آندە ساچقان ايگونلرنى باز ديو خبر بىردىلر. ايرتەسى كوننى واييقوف طرفندن يبارلگان ايزچى قازاقلردە، قايتوب تيگى تاتارلرنڭ سوزلادكلرىنى راستلاولرى ايله بزابر، كوچومنىڭ تارا شەرىنە ھجوم ايتەكچى بولغانلىغىنى، آنڭ ۵۰۰ كىشى سندن باشقە، اطرافدە آڭا تاغيدە محبت قويغان بايتاق كشىلرى بولغانلىغىنى سويلادىلر.

واييقوف عسكرندن بر ئولوشىنى آىروب، كوچوم گە محبت قويغان كشىلر اوستىنە يباردكەن سوڭرە، اوزى كوچوم خان اوستىنە سفر ايتدى. اول چاغندە كوچوم خان چان (۱) كولندن ۳ كونلك يوغاريدە، اوب بلغهسىنە ياقىن اورمىن آتالغان بولونلقدە ايدى. ۲۰ نچى آوغوستە قوياش چىغو ايله واييقوف شوشى اوروندە كوچوم خان اوستىنە ھجوم ايتدى. شولاي ايتوب ايكى آرادە بىك نق صوغوش باشلاندى. بو صوغوش توش وقتىنە چاقلى دوام ايتوب، سوڭرە روسلرنڭ غلبەسى ايله تاماملاندى. كوچومنىڭ عسكرى ۵۰۰ دن آرتق بولسەدە، روسلرغە غلبە قىلە آلمادى. چونكه تاتار عسكرىنىڭ قورالسزلىغى، آنلرنى ھر وقت روسلر طرفندن ھلاك ايتدىردىكى كىبى، بو وقتدە ھلاك ايتدىردى.

بو صوغوشنىڭ مدتى بىك قصقە بولسەدە، لىكن تاتارلرنڭ موندەغى تلفاتى بىك كوپ بولدى. آنلرنڭ كوپىسى روسلر طرفندن ئوتىرىلوب قالغانلرى ايسە بارچەسى ديورلك طوتقون ايدىلدىلر. ئولگانلر: كوچومنىڭ آلتون (۲) اسملى طوغانى، قاناي اسملى اوغلى، كوچومنىڭ

(۱) بو كونلنڭ اسمى تارىخلردە چات ديوب يازلغان بولسەدە لىكن اول تىكەرلردە چات اسملى كول بولماينچە آنچق چان آتالغان كول گنە بولغانلقدىن بىز آنى چان ديويازدق. نىبولسىن ھمچاتنى زاويه اچنە Chanъ ديويازدر. آنڭ اسمى يورونغى خرىطەلردە Чана يازىلوب ھاضىگى خرىطەلردە ايسە جمع صيغەسى اولارق Чаны ديويازلماقتەدر.

(۲) روسچەدە مونڭ اسمىنى Илितень ديولنگان بولسەدە بىز آنى آلتون بولور ديويازلاب شولاي يازدق.

لوزى ايله برگه قاچوب قوپولغان اوغلى على نىڭ اىكى بالاسى، ۶ بك، ۱۰ ميرزا، ۵ آتالىق، ۱۵۰ عسكردن عبارت ايدى. بوغنه آرز بولغان كېك باتارلردن ۱۰۰ كشى اوب يلغەسى آرقىلى يوزوب روسلردن قاچەق نىتى ايله شول يلغە نىڭ بويىنە قاچقانلر ايدى. لىكن واييقوق شوشى قاچوچىلرغە آطارغە امر ايتدىكى سىبىلى، آنلرنىڭ بارچەسى اوب صويىنە باتر ولدىلر. تاتارلردن اسير ايدالغان ۵۰ كشى نىڭ قايسى لرى واييقوق نىڭ قوشونى بويونچە آندىرىلوب، قالغانلرى آصدىرلدىلر (۱). طوتقون ايدالغانلردن سلامت قالغانلرى كوچوم نىڭ ياقىنلرى غنە بولوب، آنلردن باشقەلر نىڭ كافەسى قتل ايدلدىلر. كوچوم نىڭ ياقىنلرى ايسە مانسقاوغە يبارلدىلر. بونلر آراسىدە كوچوم نىڭ ۵ اوغلى، ۸ خاتونى (؟) ايله، ۸ قزى بار ايدى. اوغللىرى: ۱ — آضماناق ۳۰ ياشىدە؛ ۲ — شام ۲۰ ياشىدە؛ ۳ — بى پادشاه ۸ ياشىدە؛ ۴ — ملا ۴ ياشىدە؛ ۵ — كوموش ۱ ياشىدە ايدى. خاتونلرى: ۱ — كوچوم نىڭ ايك اولوغ خاتونى بولغان سلطانم اوزىنىڭ تولون بىكە اسملى ۳ ياشلىق قزى ايله؛ ۲ — سيودى جان اوزىنىڭ ۱۰ ياشلىق قزى درر پادشاه، ۶ ياشلىق قزى ماتور (۲)، ۳ ياشلىق قزى قاراجان ايله؛ ۳ — جان دولت؛ ۴ — آق تولون اوزىنىڭ ۱۴ ياشلىق گل صفات اسملى قزى ايله؛ ۵ — آق سيورك اوزىنىڭ ۳ ياشلىق قزى آق خانم ايله؛ ۶ — شەللى (۳) اوزىنىڭ ۱۱ ياشلىق قزى؛ آصف سلطان ايله؛ ۷ — قوبول؛ ۸ — ابوالخېرنىڭ آناسى چىشان ايدى. ابوالخېر ايشە ۱۵۹۱ نچى يىلنىڭ ۱ نچى آوغوستىدە روسلر طرفىدىن طوتقون ايدالغان ايدى. بو ذكر ايدالغان قزلردن باشقە، طوتقون ايدالغانلرنىڭ آراسىدە

(۱) Заселение Сибири, Буцинскаго, стр. 147.

Покорение Сибири, Небольсина, стр. 193.

(۲) روسچەدە آنى Мондуръ ديولگان.

(۳) روسچەدە مونىڭ اسمىنى Шевлели بازىلۇپ قىزىنى Азеп-Салтанъ

ديو يازغان بولسەدە. بىز آنلرنى شەللى هم آصف سلطان ديو يازدىق.

كوچوم نىڭ ۸ نچى قزى ۱۴ ياشلىك قومىز ھەم بار ايدى. شونلار ايله برابر، كوچوم خان نىڭ ظور اوغلى على نىڭ خاتونى، نوغاي بىكى دىن احمد نىڭ ايسە قزى خانزادە اوزى نىڭ ۴ ياشلىك جان سور اسملى اوغلى ايله: كوچوم نىڭ ايكىنچى اوغلى بولغان قاناينىڭ خاتونى، اما نوغاي بىكى اوزى نىڭ ايسە قزى، داناي اوزى نىڭ ناوروز بىكە اسملى قزى ايله؛ ميرزا لردن دىن محمد اوزى نىڭ سوگلىسى لالا طوتاي ايله؛ باي تىرك اوزى نىڭ خاتونى ايله؛ طوتاي ايسان كىلدى، قارا ياودى لار بار ايدى (۱).

طوتقونلار نىڭ سانلارنى خصوصىدە بىز نىڭ يازدىغىمىز سوزلار گە باشقە، روس تارىخلار نىدە ايكىنچى تورلى فېكرلردە بار. واقعا اول حقدە روز نامەلر تورلىچە يازغانلىق لردىن، مۇرخلار آراسىدە اختلاف بولمى مەكەندە توگىلەر. مەن اوزم يازدىغىم سانلارنى درستەك دىوب اويلايدىغىمدىن، شولاي يازدىم. لىكىن يازدىغىم نرسەلر آراسىدە كوچوم نىڭ خاتونلرى ۸ بولووينە كوگىلام اصلا اوشانمادى. شونلقدىن اول اورونبە انكار اشارتى يازوب كىتدىم. كوچوم خان اسلامدىن خىرىسز عادى پادشاھ بولماينچە، بلكە مقدس مقصدلر ايسەسى بولغان مسلمان پادشاھسى بولغانلىقى اوچون، آنىڭ خلاف شرع اولار قى ۸ خاتونلى بولووينى اصلا كوگىل اعتقاد ايتمىدىر. بو خصوصىدە روس مۇرخلرى نىڭ اوزلرى آراسىدە دە اتفاق يوقدۇر. قايسى لرى خاتونلر نىڭ ۸ بولدىغىنى دعوا ايتدىكلرى حالدا، ايكىنچى لرى ۶ بولغان دىلر (۲). بعض روز نامەلردە ايسە ۳ كە، بعض لردە حتى ۲ كە بولدىغى بىيان ايدىلەر (۳). مەنم اويمچە، كوچوم نىڭ كىنيزاكلرى آنىڭ خاتونلرى جەلسىدىن سانالوب خاتونلرى نىڭ سانى ۸ ايدىلگەن بولورغە تىوش.

(۱) باي تىرك نىڭ نامىلىسى چىپلامىش، طوقانقى قوزياقنى، ايسان كىلدى نىكى طويلاقنى، قارا ياودى نىقى قارامىشنى بولمىشدر.

(۲) История Сибири, Андріевича, ч. 1. стр. 33.

(۳) Описание Сибири, цар. Миллера, стр. 242.

كوچوم نىڭ بتون او جماعتلىرى طوتقون ايدلسەلر دە، اول اوزى بويوليدە قاچوب قوتولدى. آنىڭ ايله برابر اولوغ اوغلى على، ھمدە بر آن تاتارلر قاچارغە موفق بولدىلر. آنلر اوب يلغەسى بويونچە توبەن طابا نوشوب، روسلردن قاچدىلر. واييقوف اوزىنىڭ عسكرى ايله كوچوم آرتىدىن قالارغە باشلاب، اوب نىڭ آرغى ياغىنە سفر ايتسەدە لىكن آنى طابارغە موفق بولمادى. اوب بويوندىغى اورمانلردن ايزلاب قاراسەدە طابا آلمادى. قايسى لرى اول چاغىندە آنى اوبغە باطوب ئولگان ديو اويلاسلەردە، لىكن اول ھېاندە ئولماگان ايدى.

واييقوف اوزى كوچومنى طابا آلمادىن سوڭرە، طول محمد اسملى شىدىنى كوچوم خاننى ايزلارگە يباروب آڭا، كوچوم خان پادشاھ يائىنە باروب، آنارغە اطاعت ايتكاندە، پادشاھ نىڭ كوچوم گە ياردم لرى بىك ككوب بولاچق ايدىكىنى سوزلارگە قوشدى. اول وقتدە فيئودور پادشاھ ئولوب آنىڭ اورنىنە بارىس غودونوف پادشاھ بولمىش ايدى. واييقوف نىڭ سىدكە ياڭا پادشاھ بارىس نىڭ بىك مرحمتلى بولغانلىغىنى كوچوم خانغە سوزلارگە امر ايتمىش ايدى. واييقوف ۲۰ نچى آوغوست صوغوشىدىن سوڭرە، كوچوم خانغە روسىيە قول آستىنە كرودن باشقە چارە قالماغانلىغىنى اويلاپ، ايلچى يبارگان ايدى. لىكن اوبى بوشقە چىقدى.

طول محمد كوچوم خاننى اوچراتوب، واييقوف نىڭ نرسە ايتكان لرىنى بارسىندە سويلادى. كوچوم خان، آنىڭ سوزلرىنە «مىن اوزم سلامت چاغىدە پادشاھ نىڭ يارلىغى بويونچە، آنىڭ يائىنە اوز ايركم ايله بارمادىم، اول چاغىندە مىن بتونلاى سلامت ايدىم. ايندى مىڭا حاضرندە قىچ آستىنە بارورغە نە سىب بار؟ مىن حاضرندە ساڭا كىز اولاندىم. ھم صوقوز ايدىم. ھر بر نرسەدىن مجروم قالىم. مىنم سودا گىز اوغلم آسماناقى آلدىلر. بنون اوغللارمنى آلبودە، شوشى آسماناق غىنە قالغان بولسە ايدى، مىن

تاغىدە باشاگان بولور ايدىم. مېن حاضرندە نوغايلىرغە كېتەمن. اوغلىمنى ايسە بخاراغە يېارەمن» ديو جواب بېرگان.

طول محمد شوشى ۱۵۹۸ نچى يىلنىڭ ۵ نچى اۆكتابىرىدە واييقوق يانىنە قايتوب، اوزىنىڭ كوچومنى اوب يىلغەسىنىڭ توبانندە، ئايگى صوغوش اورنىدىن ۲ كونلك يراقلىدە بر اورمان اچندە تابدىغىنى، وانڭ ايله برابر اوچ اوغلى، ۱۳۰ (۱) تاتار بارلىغىنى خبر بېردىكن سوگرە، كوچومنىڭ آڭا نەلر سويلاگانلىكىنى بيان ايتكان. اوشانداق كوچوم خان سىدىنى، صوغوش اورنىنە آلوب باروب اوزىنىڭ ياقلىرىنى كومدىكىنى، شول چاغندە اول چات ئولوشى تانارلىرىنىڭ قوشباختى اسملى ميرزاسىنە، ايكى كشى يباروب آناردن اوزىنە آنلر هم كيوملر يبارونى اوتونگانلىكىنى؛ ميرزا، كوچومنىڭ اوتونچىنى قبول ايتوب انارغە آت هم طون يباروب، ايكنچى كوننى كوچومنىڭ يانىنە اوزىدە كېلگانلىكىنى؛ لىكن كوچوم خان قوشباختى دن شېپەلانوب آنى قبول ايتماينچە آتغە آطلانوب اوبنىڭ يوغارى طرفىنە سفر ايتكانلىغىنى خبر بېرگان.

موندن سوڭ كوچوم خان خصوصندە تارىخاردە اختلافلى سوزلردن باشقە بر نرسە اوچراميدىر. ۱۵۹۸ نچى يىلدەغى شوشى صوغوش روسلر ايله كوچوم آراسندە بولغان صوغوشلارنىڭ ايك سوڭغىسى بولوب، موندن سوڭ كوچوم خان روس تارىخلىرىدە صوغوشچى بولوب ذكر ابدلميدىر. حنى كارامزىن كوچومنىڭ آتغە آطلانوب كىتووينى ذكر ايتدىكن سوگرە، شوشى كىتونى آنڭ تارىخ عالمىدىن يوغالووى ايله تعبير ايتەدر (۲). بزبو اوروندە كوچومنىڭ ايك سوڭغى حاللىرىنى يازغانچەغە

(۱) Заселение Сибири, Буцинскаго, стр. 148.

بوتسىنىسكى كوچوم ايله بولغان تانارلارنىڭ مانىنى ۱۳۰ دىدىكى حالە كارامزىن

هم نىبولسىن ۳۰ غنە ايدى دىلر.

(۲) Истор. Госуд. Росс. Карамзина, т. 11, стр. 19.

چاقلى، موندن بريل مقدم يعنى ۱۵۹۷ نچى يىلده تارا شھرىنىڭ قالغايلرى يىنە يىبارگان يارلىغىنى وشوگا پادشاه فيئودر طرفىدىن وىرلىگان جوابنى يازوب كىتمىكچى بولامز.

كوچوم نىڭ سوڭقى طورمىشلىرىنى آڭلاتۇدە اول يارلىق لارنىڭ ياردىملىرى بولغانلىقى اوچون، بىز بواورنىدە آنلارنى ذكر ايتونى تىوشلى دىوب بىلەمز. كوچوم اوزىنىڭ يارلىغىدە ايتەدر: «الله باى، ايركلى كىشىدن، پادشاهدن، بايارارغە سلام. اگرده مېنىم بىرلان كىلىشورگە تىلاسه كىز سوز شول: سىزگە اوز كىزنىڭ پادشاه كىزدن، آق پادشاهدن، شول خصوصە بوىرواتو بارو؛ اگرده بولسە بىز ھەم سوزلاشورمىز آنىڭ سوزىنى كوڭللانوب طىكلارمىز. اما مېنىم تىلاكم شوشى: آق پادشاه، اولوغ كىنازدن ايرتىش بوىلىرىنى صورىم، سىز قالغايلردىنە شونى اوتنەم ھەم سىزدن شول نىرسە لىرى صورىم: آنلردىن بىرسىنى گىزە بولسەدە يىباركىز. شول چاقىدە سىزنىڭ سوز كىز حق بواور. ايندى بىرمىسىز ايكان اول وقت سىزنىڭ سوز كىز يالغان بولور. مېنىم عرض حالم شول: شائىمى، ھىندە مېڭا ايلچى بولوب كىلىگان ايكى قوناقنى صورىم. سىز آنلارنى طوتقان ايدىكىز. آنلار اوچون سىزنى الله ھىكم ايتسون. ايلچى بوكلارنىدىن يومشاق تىرىلر ايلە بولغان بىر ات بوگىنى صورىم. مېنىم كوزلىرم آغرو. شول ايلچى لىر بىرلان ئولانلر ھىندە شول ئولانلارگە يازولر بار ايدى. مۇنە مېن شونلارنى دە صورىم. شوشى اوچ نىرسەنى مېڭا بىرسە كىز سىزنىڭ سوز كىز حق بولور. اگرده مېنىم بىرلان سوزىلاشەسكىز كىلىسە مېنىم يانېمە تىلاچ بوغداننى يىباركىز. ھازىردە كىلىشورگە تىلەمز. اخىردە خىرلى بولسون.»

كوچوم نىڭ بو يارلىغىنە قارشى فيئودر پادشاه جواب بىرگان. اول يارلىق بىك اوزون بولغانلىدىن وشونىڭ ايلە بىرلر بور وئىغىلرغە خاص بولغان كىلوشسىز جملەلر ايلە طواوغ بولغانلىقى سىببلى بىز آنى عىنا تىرجمە ايتماينچە، ھاسىلنىغىنە يازامىز. فيئودر كوچوم گە يازا: «ايشت سىن اوز كىزنى مېڭا قورقونچلى، مېن ھازىر جىڭا آلەمىم، مېنىم عىسكىرم سىنى جىڭارگە

يېتىمى دىۋوب اويلىسىڭمو؟ يوق. مېنىم عىسكەرم ھەم كوچم بىك كۆب، مېن سېنى قىزغانام. شول سېنى قىزغانلىقىم اوچون اوستوڭكە كۆب عىسكەر يېارىمى طورام. مېن سېنىڭ ماسقاۋغە كېلۈپ نورلى كوزم آلدندە طورپوڭنى كوتەم. سېن اوزۇڭدە باشىڭكە نەلر كېلىگانلىكىنى بېلەسن نېچە يىللر ايندى تورلى مشقت وبلالار. ايچنەڭ قىرلردە قاچاق بولۇپ كوچوب يورىسن. بىزنىڭ كىشىلەرمىز باروب، سېنى پادشاھلىقتىن قالاپ چىقاردىلر. سېنىڭ ياقىنىڭ محمد قىل ايلە، اوغلىڭ ابو الخىر. بىزنىڭ قولغە نوشوب، بىك كۆب كىشىلەرڭ بىزنىڭ طرفدىن قىرلدىلر. سېنىڭ اوستوڭكە ئىلى عىسكەر يېارىمىم. اوزۇڭ عىبلىرىڭنى بېلۈپ، توبە استىغفار قىلغاچ، بىزگە كېلۈپ باش بېرىماسمۇ دىۋو كوتەم. سېنىڭ ئولوشىدىن كۆب كىشىلر بىزنىڭ خىدمەتمىزگە كېلىدىلر. ايل مېرىزانىڭ اوغلى چىن مېرىزا، يوسوپف اوزىنىڭ ئولوشلىرى بىرلان بىزگە كېلۈپ، بىز آڭا شەرلر ھەم ئولوشلر بېرىدك. سېنىڭ ياندىن قانغان كىشىلردە قاچوب بىتىدىلر. قايسىلىرى بخاراغە، قايسىلىرى نوغايغە، قايسىلىرى ايسە قازاق اورداسىنە كېتىدىلر. بو ايشلرنىڭ بارسىدە بىزگە كورنوب طورە. اڭردە سېنىڭ بىرلان كۆب كىشىلر بولسەدە، سېن بىزنىڭ عىسكەرلىرىمىزگە قارشو طورە آلماسىڭ. قىزان بىرلان آستىرخان نىندىن قوتلى مېسلمان پادشاھلىقلىرى بولغان ايدىكىنى، سېن اوزۇڭدە بېلەسىڭ. اللەنىڭ ياردىمى ايلە بىزنىڭ ايدىگۇ صاغىنماقلى آتامىز ابوان واسىلبۇيچ آنلرنى ضبط ايتدى. بىز ھەم اللەنىڭ مېرىمىنى ايلە، آنلرنى بىنلاپ طورامىز. سېنى بتورور اوچون اوزىمىزنىڭ عىسكەرلىرىمىزگە بىرگەنە سوز ايتو بېتە. لىكىن بىز خىستىيان پادشاھسى مېرىمىنى بولدىغەزدىن ئولومگە لايىق كىشىلرگە تىركك بېرىمىز. عىبلىلرگە مېرىمىنى باغىشلىمىز. مېن سېنىڭ اۆلدەگى بار عىبلىرىڭنى اونوتوب، سېڭا مېرىمىنى ايتەرگە خاھىمىن. ماسقاۋغە كېل. اڭردە بالالارڭ بىرلان طورورغە اويلاساڭ موندە طورورسىن. ايندى موندە طورورغە اويلايسىڭ ايكان، اول چاغىندە سېبىرىگە قايتوب كېتارسىن. مېن سېڭا اوزۇڭنىڭ اۆلگى

يورتيگنى بيروب، سيني آنده پادشاه ايتهرمن. لکن سين باشلاب اطاعت ايت، هم ماسقاوغه كيل.

شوشى ۱۵۹۷ نچى يلدە كوچوم نك طوتقون ايديلوب ماسقاوده طوروچى اوغلى ابوالخيرده، فيئودر پادشاه نك رخصتى بويونچه آتاسينه خط يازغان. اول اوزينك خطنده آتاسيني ماسقاوغه كيلوب فيئودرغه اطاعت ايتەرگه دلالت قيلدر. اوزينك، همده محمدقل نك روسيهده بيك يېخشى طورغانقلرينى، پادشاه نك آنلرغه شهرلر هم ئولوشلر بيرگانلىگىنى اوشانداق بيك كوب پادشاهلرنك فيئودرغه اطاعتده بولوب، آنارغه خدمت ايتدكلرينى بيان ايتدر. لکن فيئودر طرفندن يبارلگان يارلىق كوچوم گه تاثير ايتمادىكى كىي اوغلى ابوالخير طرفندن يبارلگان يارلىقده آنگا تاثير ايتمادى. اول اوزينك هر نرسه دن قىبتلى صاناغان حرىتىنى، هيچ بر نرسه ايله آلماشد يرغه تنزل ايتمادى. هر اووغ آدم ئولوم ايله ظفر نك برسىنى گنه اختيار ايتدىكى كىي، كوچومده شونلردن برسىنى گنه اختيار ايتەرگه قرار بىردى. ۱۵۹۸ نچى يلى نك، ۲ نچى آوغوستنده روسلر طرفندن صو ك مرتبه اولارق جيگىلوب، بتون نرسه لرندن محروم ايدىلوى شوشى قرارينك نتيجهسى ايدى. كوچوم خان شوشى جيگلووندن صوكره اوب نك يوغارغى طرفلرينه سفر ايتدى. تارىخلرده آنك شول اورونلرغه سفرى خصوصنده اهمىتلى اختلاف بولماسهده، لکن آنك قايدە ونىچك ئولگانلىگى، اوشانداق قايسنچى يلدە وفات بولغانلىقى خصوصنده شاقطى غنه اختلافلر بار. شوشى اختلافلر بولغانلىقى اوچون روس مۇرخلرينك محققلرندن بعضلرى «كوچوم نك صو كغى واقعه لرى خصوصنده بز هيچ نرسه بلميمز، فقط شونىسى معلوم: اول اوزينك پادشاهلق قيلغان اورنندن يراق بولغان قايدەدر بر اورونده تيزلك ايله وفات بولدى» ديولرى ايله قناعتلەنەدر (۱). بو خصوصده مرچانى

حضرتلری «عصرئده ۱۰۰۳ نچی یلده مملکت لرینه یرمق ابن تیمانی نام ذات استیلا تابوب کندسنده حفظ ایتمک اقتداری اولمادغندن روسیه دولتینه بیع و کوچوم خان بعد ذلك باشقرد آراسنده کینب وفات اولدی» دیدر (۱). مینم بیلوومچه مرجانی نڭ کوچوم حقنده مملکتینی روسیه دولتینه بیع ایتدی (ضاتدی) دیووی خطاء بولدیغی کبی، باشقرد آراسینه کیتوب وفات بولدی دیوویده خطادر. چونکه کوچوم، روسلرنڭ ایڭ چن دشمانی بولوب، اوزینڭ صوڭغی صولوشلرینه چاقلی روسیه دولتی ایله محاربه ایتدیکی بیک کوب اوشانچلی یارلیق لر ایله ثابت بولغانلقدن، آنڭ مملکتینی روسیهغه صاتدیغنی اویلارغه اصلا یول یوقدر. باشقردلر اول زمانلرده روسیه قول آستینه کروب بتکان بولدقلری سببلی، کوچوم نڭ باشقردلر آراسینه قاچووینی ده اویلارغه ممکن دگندر.

بو خصوصده تاغیده باشقهچه سوزلر کوب بولسهده، لکن اعتبارغه آلینورلق لری آنچق ایکی گنهدر. اول ایکی فکرنڭ برسی، روس مؤرخلرینڭ کویبسی طرفندن قبول ایدلگان فکردرکه آنلر: «کوچوم خان صوڭغی مغلوبیتندن صوڭره نوغایلر یانینه سفر ایتدی. لکن نوغایلر آنی تیزلک ایله قتل ایتدیلر» دیلر. بونلرنڭ بو سوزلری ئلیگی طول محمدسیندڭ کوچوم یانندن قایتقاچ وایيقوفغه (میگا کوچوم خان «اوزم حاضرند نوغایلر یانینه کیتهم اوغلمنی ایسه بخاراغه یبارهن» دیوب ایتدی) دیگان سوزندن آلینوب یازیلادر. کوچوم نڭ طول محمدکه ایتکان سوزی، تاریخی سندلر ایله ثابت بولغانلقدن، روس مؤرخلرینڭ بو سوزلرینه اول جهتندن اعتراض ایتەرکه یول یوقدر. لکن روس تاریخلرینڭ اهمیت بیردکلری شوشی سوزگه، مینم اهمیت بیرسم وبناء علیه کوچوم نڭ نوغایلر آراسینه کیتوب آنه، آنلر طرفندن ئوترلووینه اصلا اوشاناسم کیلمیدر. کوچوم نڭ طول محمدکه «مین اوزم نوغایلر

يانينه كينتهم» ديوى اوشانچلى سىندلر ايله ثابت ايسه ده، لىكن آنڭ روسلر- طرفىدىن يبارلىگان ايلچى گه طوب طوغرى سرىنى چيشوب بىروينه، يعنى نوغايلىر يانينه كينتهر گه نيت ايتدىكىنى طول محمدكە يالغانلامى سويللاوينه كوكل اوشانمادىغى ايله برابر، كوچوم گه روسلردن قاچوب طنج طور ورغە، وافق بولغان نوغاي يورتى ده يوقدر. چن معنى سى ايله نوغاي اتالغان خلق نڭ بولووينه تاريخ جھىندىن شېهەلى بولغانلىقدىن، بز بو اورونده روس مؤرخلىرىنىڭ سوزلىرىنە اوشانە آلمىز.

كوچوم نڭ سوڭقى عمرى خصوصندە اعتبارغە آلىنورلىق فىكرلىرىنىڭ ايكنچى سى مؤرخ ابوالغازى طرفىدىن بيان ايدلىگان فىكردر. اول ايتە: «اوشبو كوچوم خان توران ولايتىندە قرق يىل پادشاهلىق قىلدى عمرى اوزون بولدى. بعدە ايكى كوزى سوقرايدى. تاريخ ۱۰۰۳ يىلدە (۱) قولدىن تورانى روس آلىدى و كوچوم خان اوزى قاچوب، منغيت خلقى ايچىنە باروب، حق رحمتنە كيندى» دىدر. ابوالبغازىنىڭ بو سوزى عقلغە بىك موافق بولغانلىقى ايله برابر، تاريخى ايكنچى مسئلەلرگە مخالفتى ده يوقدر. شونلىقدىن مېن بو فىكرنى حق ديو تصدىق ايتەسم كىلەدر. منغيت قىبىلەسى بخارا تىكرەسندە گى بر قىبىلە بولغانلىقىدىن (۲) اول تىكرەلرنىڭ ايسە اول زماندە روسلرغە اصلا تعلق بولماغان مستقل ئولكەلر بولغانلىقىدىن بو سوزنىڭ حق بولوونده شېهە ايتەرگە اصلا يول يوقدر. كوچوم نڭ توب اوتراغى شول اورونلرغە ياقىن بولغانلىقى سىببى، آنڭ سىببىردە گى پادشاهلىغىنى بوغالىدىن سوكرە بورونقى اوتراغىنە كىتوى طىبىقى بولغان بر ايش كىكدر.

۱۶۲۳ نچى يىلنىڭ ۲۳ نچى فىورالندە مىخايل فىئودوروۋىچ پادشاه

(۱) ھجرى ۱۰۰۳ نچى يىل مىلادى ايله ۱۵۹۵ نچى يىلغە طوغرى كىلگانلىكىدىن ابوالغازىنىڭ بو سوزىنى روس مؤرخلىرىنىڭ سوزى ايله تطبیق ايتو اغىزراق دىر.
 (۲) منغيت: طوايف اترا كدىن بر قىبىلە اسمى اولوب بخارا حكىمدارلىرى بوقىبىلەردە منسوبدر؛ لغت چىتاي ۲۷۶.

طرفىدىن، تومەن شەرىپنىڭ قالغايى، كىناز مىخايل ۋالگار ۋاقىغە ۋىرلىگان يارلىقىدىن كوچومنىڭ ئوتراۋى ۱۵۹۸ نچى يىلدە بولوۋى چىقسەدە لىكىن اول سوزنى بەزى سىبىر اوچون چىن سوز دىۋو قبول ايتەرگە مەكىن بولماغانلىقىدىن، كوچومنى ۱۵۹۸ نچى يىلدە ۋفات بولغان دىۋو حسابلارغە بارامىدىر. بەزى مۇرخلر كوچومنىڭ ۱۶۰۱ نچى يىلدە ۋفات بولدىغىنىنى سويللر. كوچوم اوغلى علىنىڭ خان بواۋى شوشى ۱۶۰۱ نچى يىلدە (۱) بولغانلىقىدىن آنىڭ خان بواۋىنى ايشتە كوچومنىڭ ۋفات بولغان يىلدە دىۋو اويللر. لىكىن بىزنىڭچە كوچومنىڭ ۋفات بولغان يىلى قىطعى صورتە معلوم بولماغانلىقىدىن بىز اول ھقەدە روس مۇرخلرىنىڭ جەھورى طرفىدىن اختیار ايتولگان يول ايلە ھرىكت ايتوب، «كوچومنىڭ قايسى يىلدە ۋفات بولغانلىغىنى مەكىن بىلە آلەيمىز» دىۋو اعتراف ايتەمز.

۲۰ نچى آۋغوست ھار بەسنىدىن سوڭك طوتقون ايدلىگان كوچومنىڭ باقىنلرى، شوشى يىلدوق ماسقاۋغە يبارلدلر. آنلرنىڭ سىبىردىن ماسقاۋغە يبار يىلولىرى، ۱۵۹۸ نچى يىلنىڭ ۲۰ نچى سنتابرىدە بولورغە كىرك. چونكە تارا قالغايلىرىنىڭ پادشاھغە شوشى يىلنىڭ ۲۰ نچى سنتابرىدە اوزلرىنىڭ كوچوم او جىماعتلرىنى ماسقاۋغە يبار ولرى خىصوصىدە يازولرى باردر (۲). بىچارە طوتقونلر يوللر وسلر طرفىدىن تورلىچە جىر ومىشقت لىر كوردكلرىدىن سوڭرە ۱۵۹۹ نچى يىلنىڭ غىۋارنىدە ماسقاۋ شەرىپىنە كىلوب يتدىلر (۳). مادى ومەنۋى خورلىق لىر ايلە غىرق ايدلىگان طوتقونلر ايسە بىر آز زىمانلردىن سوڭرە تورلىسى تورلى اورونغە طارا تىلدلر.

سوڭك.

(۱) بىر خىصوصە مەرجانى «۱۰۰۹ نچى يىلە اطرافتە اولان تانازلر باش كوتاروب جىم اولوب اوغلىغى خان كوتاردىلار» دىيەر. ھجرى ۱۰۰۹ نچى يىل مىلادى ايلە ۱۶۰۱ نچى يىلدە.
 (۲) Сибирская библиография, Межова, т. 1, стр. 12.
 (۳) Истор. Государ. Росс. Карамзина, т. 11, стр. 20.